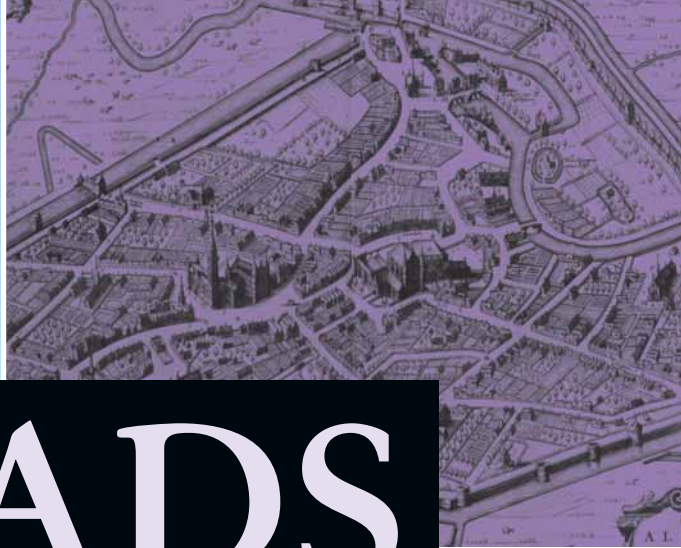

STADS

geschiedenis

nummer 2
3^e jaargang - 2008

Dossier: Het land van aankomst

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis

Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen

++ 32 (0)3 220 42 68

bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Inge Bertels (universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

**Nederlandse
uitgeversverbond**
**Groep uitgevers voor
vak en wetenschap**

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)

Studentenabonnement per jaargang €25,-

Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

Website:

www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

De 'Borse van Amsterdam', in Aalst; Aalst in 1649 en de centrale markt te Kinshasa, Democratische Republiek Congo. Foto: Luce Beeckmans, juni 2006.

Gescheiden door de wallen?

Commerciële circuits in de stad en op het platteland (de regio Aalst, 1650-1800)*

Stad en platteland

Vanaf 10 december 1646 waren wevers uit de Aalsterse regio verplicht hun linnen op de stedelijke markt af te zetten.¹ Deze vorm van marktdwang legde de Denderstad, gelegen in het zuidoosten van het graafschap Vlaanderen, geen windeieren.² Als graanmarkt en vlas-, garen- en linnencentrum oefende ze een sterke invloed uit op het omliggende platteland.³ Het stadsbestuur stelde alles in het werk om de goederenstromen vanuit het platteland te beheersen. Deze bijdrage wil via de analyse van arbeids- en kredietrelaties van plattelandshuishoudens onderzoeken wat er gebeurde met het vlas, het garen en het linnen van de gezinnen en hoe landslieden en stedelingen, stadsbestuur en kooplui vorm gaven aan de goederenstroom van het platteland naar de stad (en vice-versa). Specifiek gaat de aandacht uit naar de outputcircuits voor garen en de verschillende afzetmogelijkheden van spinsters en kantwerksters.

Stadswallen, muren, torens en poorten staan in de pre-industriële samenleving traditioneel symbool voor de scheiding tussen twee schijnbaar onvergeliijkbare entiteiten.⁴ En hoewel niet te twijfelen valt aan de institutionele, culturele en sociaal-economische verschillen die de dualiteit tussen stad en platteland vorm geven, wordt hier toch een poging ondernomen om die tegenstelling gedeeltelijk te deconstrueren. Meer zelfs, de studie van de wisselwerking tussen stedelijke en landelijke economieën lijkt mij één van de grote uitdagingen voor de hedendaagse historiografie te zijn.⁵ Economische stromen tussen stad en platteland, onder de vorm van mensen, kapitaal en goederen, stonden in de voorbije decennia al met stip op de onderzoeksagenda van sociaal-economische historici.⁶

* Met dank aan Bruno Blondé, Bert De Munck, Nicolas Mazeure, Peter Stabel en Ilja Van Damme.

1 H. Van der Wee en P. D'haeseleer, 'Ville et campagne dans l'industrie linière à Alost et dans ses environs (fin du moyen âge-temps modernes)', in: J.M. Duvosquel en E. Thoen (red.), *Peasants and townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Belgisch centrum voor landelijke Geschiedenis 14 (Gent/Leuven 1995) 753-755, 759.

2 Aan het einde van de achttiende eeuw behoorde Aalst tot de top vijf in de centraliteitsranking van Vlaamse steden. P. Stabel, 'De-urbanization and urban decline in Flanders (16th and 18th centuries): disintegration of an urban system?', in: D. McCabe (red.), *European urbanisation, social structure and problems between the eighteenth and twentieth century* (Leicester 1995) 87-108.

3 R. Vermoesen, 'De strijd om het platteland. Aalsters hinterland in westelijk Brabant (einde 18e eeuw)?', *Eigen schoen en de Brabander*, 90 (2007) 523-538.

4 S.R. Epstein, 'Introduction. Town and country in Europe, 1300-1800', in: S.R. Epstein (red.), *Town and country in Europe, 1300-1800* (Cambridge 2001) 1-29.

5 J. De Vries, 'Great expectations. Early modern history and the social sciences', *Review: journal of the Fernand Braudel center for the study of economics, historical systems and civilizations*, 22 (1999) 133-140. Alsook H. Deceulaer, 'Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland. Drie regionale patronen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 28 (2002) 439-468, 441.

6 Bijvoorbeeld P. Stabel, 'Town and countryside in the Southern Low Countries in the late 15th - early 19th century. Preliminary reflections upon changing relations in a pre-industrial economy', in: R. Ni Neill (red.), *Town and countryside in Western Europe from 1500-1939* (Leicester 1996) 1-27.

Afbeelding 1: Aalst in het graafschap Vlaanderen.

Voor dit onderzoek werd de zeventiende- en achttiende-eeuwse Aalsterse regio gekozen, deel van het zogenaamde proto-industriële kerngebied, waar de plattelandslinnenindustrie sedert de late middeleeuwen voet aan de grond had gekregen.⁷ In de traditionele benadering van de huisnijverheid of proto-industrie – ‘proto’ duidt op een fase van (rurale) industrialisering vóór de industriële revolutie – duiden het *Kauf*- en het *Verlag*- of *putting out*-systeem gewoonlijk niet alleen op de productieverhoudingen, maar eveneens op de arbeids- en kredietrelaties.⁸ In het *Kauf*- of koopsysteem bleven de huishoudens eigenaar van de grondstoffen en kapitaalgoederen, terwijl in een *Verlag*-systeem gezinnen tegen een *vergoeding* (loon) de geleverde grondstoffen bewerkten. Nog steeds volgens deze zienswijze waren het vooral stedelijke kooplieden-ondernemers die de commerciële en industriële netwerken beheersten waarlangs grondstoffen en afgewerkte producten van het platteland naar de stad stroomden.⁹ Er is dus sprake van een hiërarchische relatie tussen stad en hinterland. De stedelijke vlas-, garen- en linnenmarkt vormde voor de stedelijke kooplui én het stadsbestuur het circuit bij uitstek om grondstoffen te distribueren en de constante aanvoer van garen en linnen te controleren. Maar functioneerden er ook andere circuits? Van welke netwerken maakten stedelijke en plattelandsgezinnen gebruik om hun output aan de man te brengen en hoe verschilden ze daarin?

Vanuit een netwerkperspectief wil deze analyse een bijdrage leveren aan het zogenaamde ‘commercialiseringsdebat’, dat neo-Marxisten en neo-Smithianen al decennia lang vorm geven.¹⁰ Waar de eersten marktgerichtheid bij plattelandsgezinnen (de zoge-

7 Lees over het proto-industriële kerngebied: C. Vandenbroeke, ‘Proto-industry in Flanders: a critical review’, in: S.C. Ogilvie en M. Cerman (red.), *European proto-industrialization* (Cambridge 1996) 102-117 en E. Thoen, ‘A “commercial survival economy” in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (middle ages-19th century)’, in: P. Hoppenbrouwers en J.L. Van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate*, Corn publications series. Comparative rural history of the North Sea area 4 (Turnhout 2001) 102-157.

8 J. Schlumbohm, ‘Labour in proto-industrialization: big questions and micro-answers’, in: M. Prak (red.), *Early modern capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800* (Londen/New York 2001) 125-134. Zie ook G. Van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van ’s-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg 2004) 13-16.

9 Lees bijvoorbeeld: J. Bastin, ‘De Gentse lijnwaadmarkt en linnenhandel in de 17e eeuw’, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 21 (1967) 131-162 en M. Limberger, ‘Merchant capitalism and the countryside in the west of the duchy of Brabant (15th-16th centuries)’, in: Hoppenbrouwers en Van Zanden (red.), *Peasants into farmers?*, 158-178.

10 Lees onder meer P. Hoppenbrouwers en J.L. Van Zanden, ‘Restyling the transition from feudalism to capitalism’, in: *Peasants into farmers?*, 19.

Afbeelding 2: *Land van Aalst 1644*. A. Sanderus, *Flandria illustrata, sive descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi*, 3 tomis absoluta, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Cornelii ab Egmond et Sociorum (Keulen 1644) II 506-507.

naamde *peasants*) vooral beschouwen als een gedwongen overlevingsstrategie binnen de subsistentielandbouw ten gevolge van de surplusextractie door onder andere rijke stedelingen, zien hun tegenhangers specialisering en deelname in marktgerichte activiteiten als min of meer rationele antwoorden op marktprikkels. In wat volgt, blijkt echter dat niet alleen de productieactiviteit voorwerp van studie moet zijn (spinnen was immers een marktgerichte *income pooling strategy*), maar dat vooral de (output)circuits waarin de gezinnen participeerden, nader onderzoek vragen. Aansluitend rijst de vraag naar de toegang tot die circuits. Die werd niet alleen bepaald door variabele parameters als gebruik van tijd en plaats en aanspraak op krediet.¹¹ Ook institutionele en sociale factoren oefenden een invloed uit op de transacties en bijhorende kosten voor de diverse netwerken.¹² In deze bijdrage komt daarom de lokale economie en het brede web van economische transacties van huishoudens op het platteland voor het voetlicht.¹³ De vraag rijst immers hoe de *local economy* functioneerde in de context van de Aalsterse vlas-, garen- en linnenmarkt en hoe de stad de werking van de circuits op het platteland beïnvloedde.

¹¹ I. Van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648-ca. 1748)*, *Studies Stadsgeschiedenis* 2 (Amsterdam 2007) 63.

¹² Epstein, 'Introduction. Town and country in Europe', 23.

¹³ P.T. Hoffman, *Growth in a traditional society. The French countryside 1450-1815* (Princeton 1996) 35.

De hoofdbron om deze arbeids- en kredietrelaties te onderzoeken, bestaat uit de boedels van Aalst en vier omliggende dorpen.¹⁴ In vier steekproeven van telkens vijf jaar (ca. 1650; 1700; 1750 en 1790) zijn alle stedelijke en landelijke 'staten van goed' onderzocht. Hierdoor werd duidelijk wat de gezinnen produceerden en in welke netwerken ze participeerden.¹⁵ Hoewel de onderzochte boedels een ongekende rijkdom aan informatie bevatten en bovendien aan de hand van belastinglijsten sociaal kunnen worden geduid, is de representativiteit van de steekproeven niet (altijd) gegarandeerd.¹⁶ Een vergelijking met alle huishoudhoofden uit de belastingen in de stad en op het platteland wijst op een overrepresentatie van de meer vermogende gezinnen in het midden van de zeventiende eeuw.¹⁷ In de loop van de achttiende eeuw is er een gelijkmatiger verdeling, hoewel boedels in ieder geval vaak enkel de leefwereld van bezittende, sedentaire huishoudens beschrijven.

Vooraleer de verschillende circuits voor te stellen, komt eerst een bondige schets van de linnenindustrie aan bod.

Linnen te Aalst

Als antwoord op de laatmiddeleeuwse landbouwcrisis kende de landelijke lijnwaadsector tot in de zestiende eeuw een sterke uitbreiding.¹⁸ Reeds in de eerste helft van de veertiende eeuw werden rurale gezinnen uit de regio geconfronteerd met een stagnerende graanproductie, stabiele of zelfs licht dalende graanprijzen en hoge lasten op hun bedrijven. De lijnwaadsector bood mogelijkheden om bijkomende inkomsten te vergaren. In de vijftiende eeuw vormde ze in de steden van het Schelde- en Denderbekken een alternatief voor de tanende draperie.¹⁹ Pas in de zeventiende en achttiende eeuw, na de oorlogstroebelen in de tweede helft van de vorige eeuw, zette de linnenindustrie voornamelijk op het platteland haar ontwikkeling door.²⁰

14 Erembodegem, Gijzegem, Herdersem en Hofstade. Stadsarchief Aalst (verder SAA), Oud Archief Aalst (verder OAA), *staten van goed* (verder SVG), nrs. 1771-1778; 1814-1819; 1863-1870 en 1903-1912. SAA, OAA, *huisgelden*, nrs. 264-282. SAA, Oud Archief Erembodegem (verder OAE), SVG, nrs. 1325-1326, 1334-1335, 1369-1373 en 1409-1413. SAA, OAE, *settingen*, nrs. 251 en 255. SAA, Oud Archief Gijzegem (verder OAG), SVG, nrs. 99-103, 104-105, 110-112, 125-127 en 134. SAA, OAG, *settingen*, nrs. 10-17. SAA, Oud Archief Herdersem (verder OAH), SVG, nrs. 44-51, 52, 56-57, 63 en 67ter-68. SAA, Oud Archief Hofstade (verder OAHo), SVG, nrs. 9-10, 12-13, 17-18 en 24-25. Voortaan aangegeven als 'databank', behalve voor individuele huishoudens.

15 Vergelijk met B. Willems, *Krediet, vertrouwen en sociale relaties: kleine producenten en winkeliers te Antwerpen in de 18de eeuw*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling (Brussel 2006), 40. Lees ook de bijdragen in T. Arkell, N. Evans en N. Goose (red.), *When death do us part. Understanding and interpreting the probate records of early modern England* (Oxford 2000).

16 Aantal boedels voor Aalst: 1650-1654=58; 1700-1704=68; 1750-1754=104 en 1790-1794=129. Voor de dorpen: 1650-1654=36; 1700-1704=49; 1750-1754=95 en 1790-1794=120.

17 P. Kriedte, H. Medick en J. Schlumbohm, *Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism* (Cambridge 1981) 98-107; R. Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner. Spinsters. Hun plaats in de markt en het huishouden. Regio Aalst, 1650-1800', *Het Land van Aalst*, 58 (2006) 293-301.

18 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)*, Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 90 (Gent 1988) 1022.

19 Lees onder meer P. Stabel, '"Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe"'. Een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 51 (1997) 113-153.

20 P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen: bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen en kunsten. Klasse der letteren 156 (Brussel 1995) 177 en Van der Wee en D'haeseleer, 'Ville et campagne', 753-755.

Afbeelding 3: Borse van Amsterdam (eigen collectie).

Net als andere regio's in zand-lemig Binnen-Vlaanderen kende dit dichtbevolkte gebied een sterke bevolkingsgroei vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw.²¹ De areaalversnippering bracht een proces van 'miniaturisering' van het kleinbedrijf op gang. Het land in volle eigendom gecombineerd met pachtland bleef wel de toonaangevende exploitatievorm.²² Niettemin was 91 percent van alle bedrijven in de tweede helft van de achttiende eeuw niet groter dan vijf hectare, een oppervlakte die nodig was voor de voedselproductie van een doorsneegezin.²³ De overgrote meerderheid van de huishoudens kon dus nauwelijks van de eigen opbrengst overleven.

Na een korte periode van moeilijkheden tijdens de oorlogen van Lodewijk XIV, groeide de linnenproductie in de achttiende eeuw. Het aantal verhandelde stukken lijnwaad steeg van 8.000 in 1711 tot meer dan 41.000 in 1785.²⁴ Ter vergelijking, in 1783 tel-

21 J. De Brouwer, *Demografische evolutie van het Land van Aalst 1570-1800*, Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven 18 (Brussel 1968).

22 L. De Kezel, 'Grondbezit in Vlaanderen 1750-1850. Bijdrage tot de discussie over de sociaal-economische ontwikkeling op het Vlaamse platteland', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 14 (1988) 61-102.

23 H. Van Isterdael, 'Landbouwstructuren in het Land van Aalst (17de-18de eeuw)', *Het Land van Aalst*, 40 (1988) 269-308.

24 Van der Wee en D'haeseleer, 'Ville et campagne', 754-758 en P. D'haeseleer, 'The linen-market of Alost (1711-1877)', in: E. Aerts en B. Henau (red.), *Studia historica oeconomica. Liber amicorum Herman van der Wee* (Leuven 1993) 135.

de men in Gent 88.554 stuks. Gent was op dat ogenblik nochtans de grootste Vlaamse stad en het belangrijkste handelscentrum voor linnen.²⁵

De combinatie van een outputmarkt en een regionale markt voor grondstoffen zoals vlas en garen, versterkten het belang van Aalst voor de regio. Volgens de normatieve bronnen was de Aalsterse markt de plaats bij uitstek waar de actoren elkaar ontmoetten, prijzen werden bedongen en goederen werden uitgewisseld.²⁶ Kopers en verkopers troffen elkaar eenmaal per week op de Grote markt, aan de Borse van Amsterdam en in de buurt van het Schepenhuis, 'onder de galderije van sinte Barbarakamer', de rederijderskamer.²⁷ Op zaterdag en buiten de vastgestelde uren bleek het 'een ieder wie het zij wel ende expresselijck geinterdiceert eenige leynen laeken te besten visiteren, naer den prijs t'informeren, bedingen koopen ofte verkoopen'.²⁸ Naast deze linnenmarkt had Aalst sinds het midden van de zeventiende eeuw de functie van regionaal verdeelcentrum van grondstoffen (vlas en garen) opgenomen.²⁹ Buiten deze wekelijkse markten speelden ook de jaarmarkten een belangrijke rol als afzetmarkt voor de regionale producenten.³⁰ Volgens tijdgenoten was de publieke ruimte van de markt de meest 'lovenswaardige' plaats waar eigen en vreemde kooplui en producenten elkaar ontmoetten.³¹

De veelvuldige ordonnanties en resoluties die de 'monopoliepositie' van de vlas-, garen- en linnenmarkt benadrukken, wijzen echter op de voortdurende moeilijkheid van de overheid om die positie en dus de bijhorende controle van de stad op het handelsgebeuren te vrijwaren. Andere concurrerende circuits functioneerden immers *naast* de markt. In de volgende paragrafen worden aan de hand van de netwerken van landelijke en stedelijke spinsters die circuits in kaart gebracht.

Spinsters op het platteland ...

In de ambachtstelling van 1738 schrijft de griffier van Erembodegem op niet mis te verstanen wijze dat van de 800 vrouwen uit de parochie 'de spinnessen van gaeren die in de voors. prochie bestaen [...] van vijf honderdt, de leerlinghe daeronder begrepen'.³² De boedels lijken dit te bevestigen: in het midden van de zeventiende eeuw waren in ongeveer de helft van de plattelandsstaten van goed, één of meerdere spinnewielen opgenomen.³³ Dit aandeel daalde lichtjes tot 46 percent rond 1700 en steeg opnieuw naar 66 percent in het midden van de achttiende eeuw. Naar het einde van het *ancien régime* toe

25 Bastin, 'De Gentse lijnwaadmarkt', 139.

26 Voor markten in het algemeen: I. Van Damme, Antwerpse klanten en kleinhandelaars tussen continuïteit en vernieuwing, ca. 1648-ca. 1748, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen (Antwerpen 2006) 142; en P. Stabel, 'Markt en hinterland: de centrale functies van de kleinere steden in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijd', *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering*, Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven 86 (Brussel 1992) 345.

27 SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 18, f° 150 r°, 22 januari 1788 en herhalingen.

28 SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 18, f° 150 v°, 22 januari 1788 en herhalingen.

29 Van der Wee en D'haeseleer, 'Ville et campagne', 755.

30 F. De Potter en J. Broeckart, *Geschiedenis der stad Aalst voorgegaan van eene historische schets van 't voormalige Land van Aalst*, Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen. 7de reeks 1 (Gent 1873-1876) II, 367. 367 en Stabel, 'Markt en hinterland', 345.

31 N. Cox, *The complete tradesman. A study of retailing, 1550-1820* (Aldershot 2000) 84 en P. Stabel, 'Negotiating value: the ethics of market behaviour and price formation in the late medieval Low Countries', in: M. Boone en M. Howell (red.), *In but not of the market: movable goods in the late medieval and early modern economy*, Koninklijke Vlaamse academie van België voor wetenschappen en kunsten (Brussel 2007) 53-69.

32 SAA, Archief Land van Aalst, *circulaire* 1738-1739, nr. 1700.

33 Databank: in absolute cijfers voor 1650-1654: 17/33; 1700-1704: 21/46; 1750-1754: 59/90 en 1790-1794: 45/104.

zakte het cijfer opnieuw naar 43 percent. De werkelijke participatie van vrouwen in het spinproces lag vermoedelijk nog veel hoger dan de boedels aangeven, onder meer omdat de meeste minuten wel melding maken van spinnewielen, maar niet van hun exacte aantal. Er kan dus gesteld worden dat minimaal twee derden, maar waarschijnlijk zelfs nagenoeg de gehele actieve vrouwelijke populatie spinde.³⁴

Vrijwel zonder uitzondering combineerden landelijke huishoudens het spinnen steeds met de vlasbewerking, een verzamelnaam voor de voorbereidende taken zoals het boken, het zwingelen en het hekelen van vlas om het spinklaar te maken. Om het circuit van de toelevering van grondstof (gehekeld vlas) te reconstrueren, is het dus noodzakelijk te bepalen hoe de spinnende huishoudens zich van vlas voorzagen. Hiervoor keert de analyse terug naar de aanvangsfase van het productieproces, namelijk de vlasteelt.

Tussen 1650 en 1800 veranderde de participatiegraad van de huishoudens in de vlasproductie nauwelijks: gemiddeld 44 percent van alle gezinnen in het Aalsterse teelde vlas.³⁵ Het aandeel vlasbewerkers lag echter een stuk hoger en schommelde tussen de 57 percent rond 1700 en 67 percent een halve eeuw daarvoor.³⁶ Deze discrepantie tussen het aandeel telers en bewerkers wijst op het bestaan van een circuit voor de verwerving van vlas. Naast de huishoudens die zelf het vlas teelden, bewerkten en spinden, bestonden er twee circuits voor de toelevering van de grondstof. De gezinnen kochten die op de Aalsterse vlasmarkt, of op het platteland zelf, bij grote vlasproducenten. In het eerste geval bevoorraadden de lokale producenten de markt of verzorgden stedelijke handelaars de aanvoer uit naburige vlasproducerende regio's zoals het Land van Waas en het Land van Dendermonde.³⁷ In het andere geval vervulden rijke dorpsgenoten, vaak burens of familieleden, de functie van leverancier.³⁸

... en in de stad

Stedelijke spinsters beschikten niet over dezelfde circuits als hun landelijke collega's en moesten zich via andere netwerken bevoorraden. In de eerste steekproef rond 1650 kwamen in 26 percent van de Aalsterse boedels één of meerdere spinnewielen voor. Rond 1700 was dit aandeel gezakt tot nauwelijks 13 percent. Doorheen de achttiende eeuw bleef het aandeel van boedels met spinnewiel stabiel op ongeveer 13 percent in het midden van de eeuw en klokte het uiteindelijk af op 14 percent aan het einde van het *ancien régime*.³⁹ In de telling uit het jaar IV (1796) gaven veertien vrouwen zich als spinsters op. Daarnaast waren er ook vijf mannen die spinden.⁴⁰ Uit de staten van goed blijkt

34 D. Lamarcq, 'Een kwantitatieve benadering van de arbeidsparticipatie in de vlassector. Het Land van Aalst (1738-1820)', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 36 (1982) 149. Teralfene behoorde tot de meierij Erembodegem.

35 48% of 11/23 in 1650-1654; 43% of 13/30 in 1700-1704; 43% of 26/60 in 1750-1754 en 43% of 32/74 in 1790-1794. Algemeen gesteld, verhandeldden stedelijke handelaars uit Aalst en Dendermonde het zaad aan de lokale telers. Ook grotere boeren traden op als zaadverkopers.

36 67% of 22/33 in 1650-1654; 57% of 26/46 in 1700-1704; 64% of 58/90 in 1750-1754 en 63% of 65/104 in 1790-1794.

37 Bastin, 'De Gentse lijnwaadmarkt', 153-154.

38 SAA, OAG, *settingen*, nr. 17; SAA, OAG, SVG, nr. 134, Jan Baptist Van Keer 1791; SAA, OAG, SVG, nr. 127, Marie Blancquaert 1753; SAA, OAHo, *staten van goed*, nr. 17, Merten Clopterop en Barbara Everaert 1751. Merten Clopterop kocht van zijn buur, Peter Pannecoek de opbrengst van een vlaschaard, Hofstade 1750.

39 26% of 15/58 in 1650-1654; 13% of 9/68 in 1700-1704; 13% of 13/104 in 1750-1754 en 14% of 18/129 in 1790-1794.

40 J. De Belder, L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het ancien régime: een socio-professionele en demografische analyse. Werkdocumenten 1-5* (s.l. s.d.), 1212.

dat slechts een klein aantal van deze spinsters ook de voorbereidende taken zoals het hekelen op zich nam. Rond 1650 was dit ongeveer 13 percent, rond 1700 33 percent, in het midden van de achttiende eeuw 23 percent en in de laatste proefperiode 33 percent,⁴¹ wat wijst op een hogere stedelijke specialisatiegraad in het productieproces van garen.

De boedels uit de achttiende eeuw schetsen een beeld van de toegang van stedelijke spinsters tot enkele circuits. Ze kochten gezwingeld vlas op de Aalsterse markt, alwaar ze na het spinnen, het garen opnieuw aanboden. De transacties gebeurden, althans volgens de literatuur, steeds in contanten.⁴² Bovendien wijzen de frequente vermeldingen van garen in stock op de volle eigendom van de vrucht van hun arbeid, zodat het functioneren van een *Verlag*-systeem kan uitgesloten worden.⁴³ Daarin bleven vlas en garen immers eigendom van de koopman-ondernemer.⁴⁴

De enkele kopers die we konden identificeren behoorden allen tot de top van de stedelijke samenleving.⁴⁵ Op de Aalsterse markt kocht Frans Ignatius Schoonjans grote partijen garen, waarna hij ze vervolgens door lokale producenten liet 'opwerken', *sorteren* of veredelen.⁴⁶ Schoonjans had schulden bij Godefredius Huchten, een uit Arnhem afkomstige koopman-verver voor het 'verven' van garen. (De bron maakt geen melding van loonkosten aan spinsters.⁴⁷) Het opgewerkte garen vond daarna een afzetmarkt in Brussel, Leuven en Mechelen, zoals bij Joannes Jacobus Van Den Bossche (koopman én bleker), die zijn waren opkocht op de markt en daarna verkocht aan een zekere Dondelet uit Mechelen voor 171,5 gulden.⁴⁸

Daarnaast functioneerde het circuit van een koopman-ondernemer wiens invloed op het productieproces veel groter en directer was. Reynier Reynequyn kocht in Antwerpen grote hoeveelheden werkgaren (gehekeld vlas),⁴⁹ bijvoorbeeld van Henderick Vermanderen of van Jan De Veylder, en leverde deze 'menigvuldighe werkskens en gaeren' vervolgens aan talrijke vrouwen in de Denderstad.⁵⁰ In dit netwerk lijken eveneens enkele tussenpersonen, middelaars, voorkopers, koordenkopers of kutsers actief te zijn die, vertrouwd met de omgeving, op het lokale niveau de vertakkingen van het uitgebreide handelsnet van de koopman-ondernemer organiseerden. In Aalst zelf vervulden

41 13% of 2/15 in 1650-1654; 33% of 3/9 in 1700-1704; 23% of 3/13 in 1750-1754 en 33% of 6/18 in 1790-1794.

42 Dit was eveneens het geval voor de Gentse vlas- en garenmarkt. Lees daarvoor Bastin, 'De Gentse lijnwaadmarkt', 154; R. Britnell, 'Markets, shops, inns, taverns and private houses in medieval English trade', in: B. Blondé e.a. (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe*, Studies in European urban history (1100-1800) 9 (Turnhout 2006) 109-123, 113; Willems, *Krediet, vertrouwen*, 48.

43 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner', 293.

44 Van Gorp, *Brabantse stoffen*, 13-16.

45 Zowel Frans Ignatius Schoonjans, Reynier Reynequyn als Joannes Jacobus Van Den Bossche behoorden tot de vermogende burgers van de Denderstad. Rond 1750 betaalde Schoonjans dubbel zoveel huisgeld als de doorsnee-Aalstenaar (respectievelijk 1,5 gulden en 0,75 gulden). Reynequyn droeg zelfs driemaal zoveel huisgeld af (respectievelijk 2,25 en 0,75 gulden). Aan het einde van het *ancien régime* ressorteerde Van Den Bossche zonder twijfel tot de absolute top van de stedelijke maatschappij. Zijn huisgeld (11,25 gulden) bedroeg meer dan vijf en halve keer meer dan de stadsmediaan (2 gulden).

46 SAA, OAA, SVG, nr. 1870, Frans Ignatius Schoonjans 1754.

47 SAA, OAA, SVG, nr. 1870, Joanna Petronella Van Den Brande 1754.

48 SAA, OAA, SVG, nr. 1912, Isabella Horion 1794.

49 SAA, OAA, SVG, nr. 1866, Marie Dhallijne 1750.

50 Het lijkt aannemelijk dat Henderick Vermanderen kan geassocieerd worden met de familie Vermanden, waarvan Domenicus Vermanden een garenfabrikant en bleker was. Lees daarvoor A.K.L. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen (einde 15de-begin 19de eeuw)*, Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven 69 (Brussel 1987) 293 evenals K. Degryse, *De Antwerpse fortuinen: kapitaalsaccumulatie, -investering en -rendement te Antwerpen in de 18de eeuw*, Bijdragen tot de geschiedenis, 88 (2005) bijlage 1.

voornamelijk vrouwen deze functie; zo verkocht Isabella Van Der Borgh haar garen aan Joanna Caudron, die als kutser in het netwerk optrad.⁵¹

Tussenpersonen op het platteland

Over de aanwezigheid van kutsers, voorkopers of koordenkopers op het platteland lopen de meningen uiteen.⁵² Volgens de literatuur vormden zij de tussenschakel tussen producent en handelaar door grondstoffen op de markt op te kopen en te verdelen onder de huishoudens en vervolgens de afgewerkte producten af te nemen en op de (stedelijke) markt te brengen.⁵³ Zowel Peter D'haeseleer als Danny Lamarq wijzen het bestaan van deze middelaars in de onderzochte regio van de hand.⁵⁴ Volgens de auteurs waren kutsers vooral actief op de grote Gentse linnenmarkt en in het Gentse hinterland.⁵⁵ Toch verraden normatieve bronnen hun aanwezigheid op de Aalsterse markt.⁵⁶ Zo is er in een stedelijke ordonnantie sprake van 'kutsers ofte voorkopers ten gerief van de kooplieden'.⁵⁷ En verder: 'nemaer zullen de landslieden, kutsers en wevers hebben-de eenige lynen laeken te verkoopen'.⁵⁸ Vermoedelijk waren kutsers die zich exclusief met de linnenhandel inlieten actief in regio's die verder van een stad of plattelandsmarkt lagen. Daar was het immers interessanter voor wevers om hun productie lokaal aan deze tussenpersonen over te maken. De wevers spaarden hiermee tijd uit en de kutsers konden op hun beurt meer energie in de prijsonderhandelingen steken.⁵⁹ Door hun activiteiten beschikten de kutsers immers over voldoende marktkennis en door het lijnwaad van de wevers te verzamelen, verbeterden ze hun onderhandelingspositie met de kooplieden.

In de onderzochte regio waren grote paardenboeren de tussenpersonen in de linnenhandel. Niet alleen beschikten ze over de transportfaciliteiten, paarden en een wagen om grote hoeveelheden linnenlaken te verplaatsen,⁶⁰ ze hadden bovendien meer dan wie ook de gelegenheid om zich een dag vrij te maken en te participeren aan het prijs- onderhandelingsproces. Daarenboven verzilverden ze op die manier de opbrengsten van de ruilhandel. Ruilrelaties waren immers een dagdagelijkse realiteit in de liquide-arme *local economy*.⁶¹ Vele gezinnen betaalden dan ook 'in lijnwaad' voor de diensten van de paardenboeren. Onderzoek naar de verbindende functie van paardenboeren in

51 SAA, OAA, SVG, nr. 1866, Isabella Van Der Borgh 1750.

52 T. Lambrecht, Krediet en de Vlaamse rurale economie tijdens de 18de eeuw, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent (Gent 2007) 127.

53 E. Sabbe, *De Belgische vlasnijverheid. Deel 2. Van het verdrag van Utrecht (1713) tot het midden van de XIXe eeuw* (Kortrijk 1975) 80 en Th. Lambrecht, 'Reciprocal exchange, credit and cash: agricultural labour markets and local economies in the southern Low Countries during the eighteenth century', *Continuity and Change*, 18 (2003) 237-261, 242.

54 P. D'haeseleer, Proto-industrialisering van de vlasnijverheid in dertien gemeenten ten westen van Aalst (18e - eerste helft 19e eeuw). Een bijdrage, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven (Leuven 1990) 147-148 en Lamarq, 'Een kwantitatieve benadering', 150-151.

55 Bastin, 'De Gentse lijnwaadmarkt', 150.

56 Dit wordt verder in de tekst uitgewerkt.

57 SAA, OAA, *ordonnances*, nr. 18, f° 150 r°, 22 januari 1788 en herhalingen.

58 SAA, OAA, *ordonnances*, nr. 18, f° 151 r°, 22 januari 1788 en herhalingen.

59 Lambrecht, Krediet en de Vlaamse rurale economie, 127-129.

60 SAA, OAE, SVG, nr. 1373, Anna Maria Van Nieuwenhove 1754: zij bezaten op het ogenblik van de opmaak van de boedel 119 ellen wit lijnwaad aan tien stuivers de el en 16 ellen grauw lijnwaad aan zeven stuivers de el.

61 Lambrecht, 'Reciprocal exchange', 237-261. SAA, OAG, SVG, nr. 127, Peter Van Caeckenbergh 1754: dit is een van de weinige boedels waar er melding wordt gemaakt van de aankoop van linnen door boeren.

de lokale economie bevestigt hun cruciale rol in talrijke andere netwerken.⁶² Als zogenaamde *production pedlars*, doelend op hun bezit van paarden, ploegen en wagens en op hun centrale positie in tal van circuits in de productiezijde van de huishoudeconomie, beheersten ze outputcircuits in de landbouw en de huisnijverheid, verleenden ze agrarische diensten (ploegen) en traden ze op als kredietverstrekkers (obligaties en hypotheaire rentes) en verpachters. Ook de rijke vlasproducenten, waarvan al sprake was, kunnen tot deze categorie van *production pedlars* worden gerekend.

De output

De landelijke productie van garen ging in eerste instantie naar de eigen wevers, aangezien zeker drie kwart van de wevende huishoudens ook spinde.⁶³ In de stad lag dat aandeel over de hele periode beschouwd echter merkkelijk lager, op 31 percent.⁶⁴ Geen enkele van de onderzochte stedelijke boedels van wevers bevat kosten voor de aankoop van garen op krediet. Er kan dus van uitgegaan worden dat de Aalsterse wevers zich hoofdzakelijk bevoorraadden op de eigen garenmarkt waar ze in contanten betaalden en waardoor er dus geen kredietrelaties ontstonden.⁶⁵

Spinsters uit stad en platteland konden hun garen ook aan lokale of stedelijke detailhandelaren verkopen.⁶⁶ Het kon immers voordelig zijn om onafhankelijk van de kooplieden en los van de periodiciteit van de markt – verkoopsmomenten waren immers gereguleerd – een constante afzetmarkt aan te boren.⁶⁷ Zo berekende in 1790 een Aalsterse winkelier na het overlijden van zijn vrouw, het saldo van de jarenlange transacties met zijn buurvrouw voor de levering van garen.⁶⁸

Het argument van de permanente afzetmogelijkheden is ook van toepassing op de vele herbergen in zowel de stad als op het platteland.⁶⁹ Aan het einde van de achttiende eeuw kwam een kwart van de vermelde spinnewielen in de boedels van herbergiers voor.⁷⁰ In dezelfde periode combineerde een herbergierfamilie de uitbating van hun afspanning zelfs met het houden van een garenwinkel.⁷¹ Ook de normatieve bronnen wijzen op het belang van de herbergen als plaats van andere economische transacties, voor-

62 U. Pfister, 'Women's bread – men's capital: the domestic economy of small textile entrepreneurs in rural Zurich in the 17th and 18th centuries', *History of the family*, 6 (2001) 147–166, 147; Lambrecht, 'Reciprocal exchange', 237.

63 Bron Databank: 86% voor 1700–1704; 75% voor 1750–1754 en 77% voor 1790–1794. Voor de eerste proefperiode kwam dit aandeel op 33% uit, maar omwille van het kleine aantal boedels werd dit cijfer niet weerhouden.

64 In de loop van de achttiende eeuw lijken de zelfstandige wevers uit de stad te verdwijnen. Dit verklaart de weinige cijfergegevens: aandeel spinnende én wevende stedelijke huishoudens per totaal wevende huishoudens voor 1650–1654 2/6; voor 1700–1704 1/4; voor 1750–1754 1/2 en voor 1790–1794 0/1. De discrepantie tussen het aantal spinsters en wevers duidt dus zeker op het bestaan van commerciële circuits.

65 Bastin, 'De Gentse lijnwaadmarkt', 154–155.

66 Lees eveneens Bastin, 'De Gentse lijnwaadmarkt', 153–155 en Willems, *Krediet, vertrouwen*.

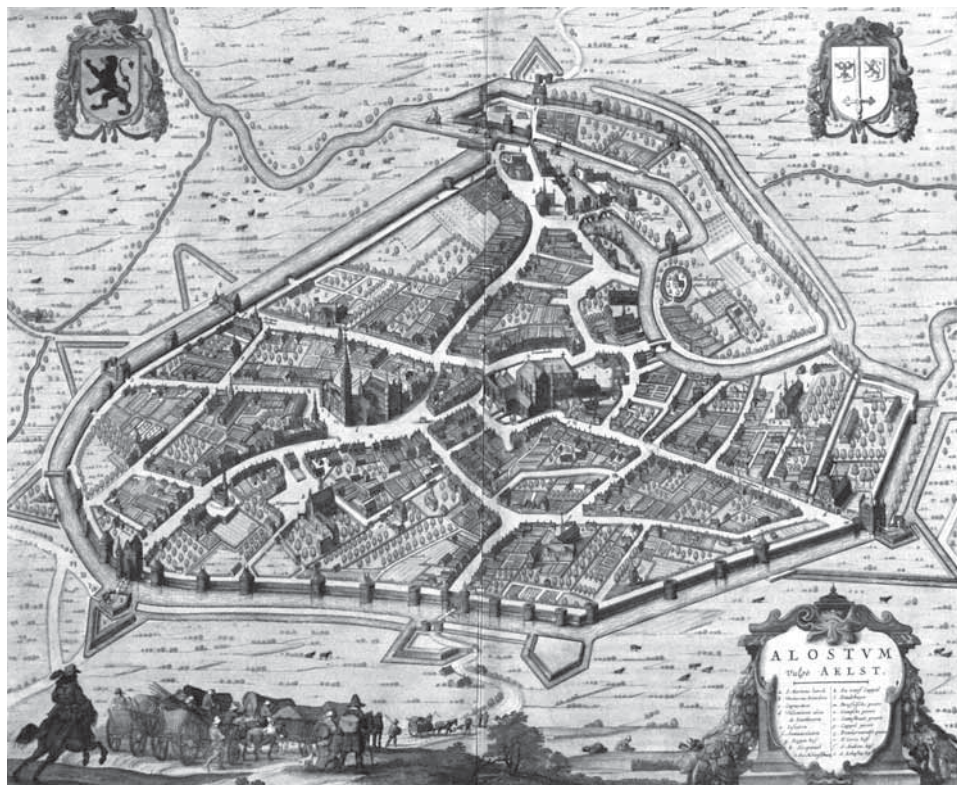
67 Over de zaterdagse vlas- en garenmarkt: '... alle voorcopers commende van buyten deselve stede sullen vermoogen beginnen te coopen ter merckt van Baefmisse tot half meer van neghen uren voor noene ende van half meer tot Baefmisse tot (sic) half uren acht ende dat de coopliden binnen deser stede wesende sullen moghen coopen een half uren voor de afsetenen'. SAA, OAA, *ordomanties*, nr. 17, f° 124 r°, 12 januari 1682 en herhalingen.

68 SAA, OAA, SVG, nr. 1906, Joanna Caroline De Man 1790. Beiden woonden in de Nieuwstraat.

69 G. Rooijackers, 'Opereren op het snijpunt van culturen. Middelaars en media in Zuid-Nederland', in: P. te Boekhurst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500–1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Heerlen 1992) 249. Over herbergiers: 'Zij distribueren, evenals de officiële makelaars, kennis (geneeswijzen, nieuwsberichten) en goederen (prenten, boekjes, liedbladen) of beheren cruciale informatiepunten (herberg, markt, kermis). Het vermogen om deze, niet van boven gesanctioneerde media te hanteren, maakt hen bijzonder invloedrijk.'

70 Databank.

71 SAA, OAA, SVG, nr. 1906, Aldegonde Caroline De Schutter 1790.

Afbeelding 4: *Land van Aalst* 1644. A. Sanderus, *Flandria illustrata, sive descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi*, 3 tomis absoluta, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Cornelii ab Egmond et Sociorum (*Keulen* 1644) II 498-499.

namelijk in de graanhandel: ‘geene sacken graan [...] bij eenighe coopliden ofte herbergiers gekocht’.⁷² De herberg vervulde een zeer specifieke functie als locatie voor de uitwisseling van goederen tussen producent en afnemer.⁷³ Ook de herbergier zelf was vaak meer dan een passieve toehoorder bij de talrijke transacties. Het was ontzettend moeilijk, zo blijkt uit de talrijke recurrenties van de ordonnanties, om de herberg als circuit voor linnen naast de officiële markt uit te schakelen.⁷⁴

Naast de legale circuits van markten en winkels konden producenten en kooplieden ook transacties doen op de volgens stedelijke en corporatieve overheden ‘duistere plaatsen’ in en buiten de stad.⁷⁵ De moeilijk grijpbare en flexibele handelslocaties in zo-

⁷² SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 17, f° 159 r°, 7 november 1688 en herhalingen.

⁷³ P. Stabel, ‘From the market to the shop. Retail and urban space in late medieval trade’, in: Blondé e.a. (red.), *Buyers and sellers*, 79-108; Van Damme, *Antwerpse klanten*, 162-163; en J.M. Murray, *Bruges, cradle of capitalism*, 1280-1390 (Cambridge 2005) 15-16.

⁷⁴ SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 18, f° 89 r°, 29 oktober 1765 en herhalingen: ‘diversche persoonen lynelaeckens soo ter merckt deser stede, als op de straeten en inde herbergen te vercoopen sonder die te laeten meten door de gesworen meter deser stede’.

⁷⁵ Van Damme, *Antwerpse klanten*, 156-157 of J.D. Harreld, ‘Trading places. The public and private spaces of merchants in sixteenth-century Antwerp’, *Journal of urban history*, 29 (2003) 657-669, 663.

wel publieke als private ruimtes vormden een constante doorn in het oog van de stadsbestuurders. Hun schriftelijke verzuchtingen laten dan ook niet de minste twijfel bestaan over de ernst van deze problematiek: 'soo insetenen als afsetenen dese voornoemde stede commerschappen te vercoopen ofte doen vercoopen [...] langs de straeten, ofte in de huizen mitschaeders buyten dese stede ten sy op ordinaire plaetsen en mercten daertoe gestelt'.⁷⁶ Zelfs over de aard van de producten zijn de normatieve bronnen glashelder: 'gaeren, vlaswerck en kemp syn vercoopende opde straetten ofte inde lieden huisen'.⁷⁷

De meeste stedelijke resoluties kaderden in de strijd tegen potentiële prijsafspraken en andere illegale praktijken.⁷⁸ Vooral 'voorcopers' werden gevisieerd.⁷⁹ De eigen stedelijke consumenten, kleinhandelaars en kooplui kregen een concurrentievoordeel tegenover vreemdelingen. Dat werd onder andere vastgelegd in gediversifieerde verkoopsperiodes.⁸⁰ Een aantal stedelingen, nochtans sowieso al bevoordeelde actoren op de markt, poogden hun positie nog te versterken door rechtstreekse prijsonderhandelingen met producenten te bedingen, nog voor de normale marktconcurrentie en de daarbij horende controle konden spelen. Hiervoor moesten ze fysiek het marktcircuit verlaten en het directe contact met producenten opzoeken. De schepenen kloegen dan ook dat: 'diversche coopliden, soo borghers als vremdelinghen, de goede lieden naer de merckte commende tot buyten de poorte desen stede te gemoet te gaen ende aldaer te coopen hunne garen, werck, vlas ende kemp'.⁸¹ Een andere mogelijkheid bestond erin om andere potentiële kopers te vlug af te zijn door 'het opkopen van de lynwaeten voor de gestelde ure'. De ordonnanties stellen dan ook: 'zoo word stiptelijk verboden aen alle kooplieden, kutsers of wie het zij, voor dat de gestelde ure zal wekkeren in de lynen laekenmerkt te treden'.⁸²

Gescheiden door de wallen?

Hadden stedelijke en landelijke spinsters toegang tot dezelfde circuits? Waren stad en stedelijke marktinstituties een verklarende variabele in deze problematiek? Het antwoord is alles behalve eenduidig. Inderdaad circuleerden beide groepen in een verschillend netwerk voor de aanschaf van grondstoffen. De stedelijke spinsters waren als het ware opgesloten in de stedelijke ruimte en werden zo afhankelijk van de grondstofmarkt of de rechtstreekse afname van een koopman-ondernemer of tussenpersoon. Plattelandshuishoudens profiteerden daarentegen van de eigen productie van de grondstof of van hun toegang tot de *local economy*.⁸³ Slechts wanneer dit niet volstond en de grote boeren aan de grondstofvraag niet langer konden voldoen, wendden ze zich tot het stedelijke marktcircuit.⁸⁴

Hetzelfde verhaal lijkt ook op te gaan voor de afzetmogelijkheden van stedelijke en landelijke spinsters. In de stad bepaalden opnieuw de markt en de netwerken van koop-

76 SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 17, f° 107 v°, 7 november 1681 en herhalingen.

77 SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 17, f° 124 r°, 12 januari 1682 en herhalingen.

78 Van Damme, Antwerpse klanten, 147.

79 Britnell, 'Markets, shops, inns', 111: in de Engelse context 'forestalling'.

80 Waarbij de eigen burgers vóór de vreemdelingen, de nodige aankopen konden doen. De Potter en Broeckaert, *Geschiedenis der stad Aalst*, II, 371 en Van Damme, Antwerpse klanten, 147.

81 SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 17, f° 124 v°, 12 januari 1682 en herhalingen.

82 SAA, OAA, *ordonnanties*, nr. 18, f° 153 v°, 22 januari 1788 en herhalingen.

83 Hoffman, *Growth in a traditional society*, 35.

84 Vermoesen, 'Entrepreneur versus spinner', 294 en Lambrecht, 'Reciprocal exchange', 241-243.

lieden-ondernemers de toegang tot het commerciële circuit. Landelijke spinsters beschikten daarbovenop over eigen circuits, waarbij garen in het huishouden bleef (als een gezinslid weefde) ofwel verkocht werd aan lokale wevers. Anders geformuleerd: de stad 'als markt' beperkte de circuits van stedelijke spinsters, echter zonder dat ze haar dwingend karakter kon opdringen aan de spinsters op het platteland. Maar wat dan met diverse producenten binnen dezelfde ruimtelijke context? Om hierop te antwoorden, verschuift de aandacht naar de Aalsterse kantwerksters.

Kantwerksters

Hoewel zowel de linnennijverheid als de kantproductie op vlasderivaten waren gebaseerd, waren de circuits van kantwerksters fundamenteel verschillend van de commerciële netwerken van spinsters. Voor de kantproductie werd immers gebruik gemaakt van ander dan het door lokale spinsters geproduceerde garen.⁸⁵ De kantindustrie was voor de aanvoer van grondstoffen geheel afhankelijk van kooplieden en eventueel tussenpersonen. Dit gebeurde via Antwerpse kooplieden, zoals Jacques De Man rond 1700⁸⁶ en Henderick Vermanderen⁸⁷ en Hubertus Theodorus Halewijn in het midden van de achttiende eeuw.⁸⁸ De verdeling van de grondstof verliep verder via Aalsterse tussenpersonen. Zo had weduwe Clara Bauchain schulden bij Joannes Cooreman voor 'genoten spillewerck gaerens'.⁸⁹ Ook Marie Anna Hoebeeck stond in het rood bij haar buurvrouw Barbara Permentier voor de levering van spellewerksgaren.⁹⁰

De relaties van de werksters die in loonverband actief waren wijzen op een nog sterkere afhankelijkheid. Andries De Bois, die in het midden van de zeventiende eeuw in 'den olifant' woonde, had een aantal 'meiskens' in dienst die voor 24 gulden per jaar kant produceerden. Dat deze jonge vrouwen op die manier bijdroegen aan het gezinsinkomen blijkt duidelijk uit de vermelding in de boedels: 'dienst van syne dochter int maecken van spellewerck', aan Hendrick De Slechte en het jaarloon 'aen Henderick Bolle over syn meiske [...] int maecken van spellewerck'.⁹¹ Jonge kinderen werden eveneens ingeschakeld in de kantproductie, zoals blijkt uit het geval van Michiel De Neve. Hij was nog in afwachting van de uitbetaling van 'den arbeid van spellewerck door zijn kinderen gedaen'.⁹² Dat in deze periode moeilijk van een dominant productiesysteem kan gesproken worden, tonen de vele verwijzingen naar grondstofkosten aan.⁹³ In tegenstelling tot de wezen van Michiel De Neve, die in loondienst waren,

85 Dit was vermoedelijk het gevolg van de regionale specialisatie in grove garen en linnen. Lees onder meer Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'*, 110-114.

86 Degryse, 'De Antwerpse fortuinen', bijlage 1. Of deze handelaar een afstammeling is van de belangrijke Antwerpse familie De Man, is niet duidelijk. SAA, OAA, SVG, nr. 1816, Michiel De Nijs 1700.

87 SAA, OAA, SVG, nr. 1866, Marie Dhallijne 1750.

88 Over deze Antwerpse koopman is verder geen informatie gevonden. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'*, 459-464. SAA, OAA, SVG, nr. 1866, Elisabeth Van Alboom 1750.

89 SAA, OAA, SVG, nr. 1908, Clara Bauchain 1792.

90 SAA, OAA, SVG, nr. 1909, Marie Anna Hoebeeck 1793.

91 U. Pfister, 'Exit, voice and loyalty: parent-child relations in the proto-industrial household economy (Zürich, 17th-18th centuries)', *History of the family*, 9 (2004) 401-423; Thijs Lambrecht, 'Slave to the wage? Het bestedingspatroon van het agrarisch dienstpersoneel tijdens de achttiende eeuw. Enkele voorlopige beschouwingen', in: W. Devoldere (red.), *Vriendenboek Valère Arickx* (Roeselare 2000), 39. SAA, OAA, SVG, nr. 1774, Elisabeth Bosteels 1650.

92 SAA, OAA, SVG, nr. 1817, Michiel De Neve 1702.

93 Lees eveneens S.C. Ogilvie en M. Cerman, 'Proto-industrialization, economic development and social change in early modern Europe', in: Ogilvie en Cerman (red.), *European proto-industrialization*, 233.

kochten ‘diverse spellewercksters hunne waeren’ aan bij onder andere Petrus Charles Van Der Moesen, een vermogende koopman die 4,7 keer meer huisgeld betaalde dan de doorsnee-Aalstenaar.⁹⁴

Een fragment uit het handboek van Elisabeth Van Alboom, een alleenstaande koopvrouw uit de Nieuwstraat, schetst een interessant beeld van de circuits waarin alle actoren participeerden. Ze kocht het werkgaren bij Antwerpenaar Hubertus Theodorus Halewijn, aan wie ze nog 653 gulden schuldig was.⁹⁵ Dit garen distribueerde ze over talrijke werksters, die vrijwel allemaal in Aalst zelf woonden.⁹⁶ In dit distributienetwerk was het verlenen van krediet een voortdurend mechanisme. In het handboek, dat vanaf 1740 werd bijgehouden, waren krediet en leveringen een wezenlijk onderdeel van de bedrijfsvoering. Hoe het spellewerk of kant opnieuw in het bezit kwam van de koopvrouw is niet geheel duidelijk, maar aangezien de verschillende werksters het garen aankochten – en dus de grondstof bezaten –, kan dit niet in een *putting out*-systeem gebeurd zijn. Het handboek maakt trouwens melding van de verkoop van spellewerk ‘volghens facture van coopvrouw Cautens, juffr. Van Allowijns’.⁹⁷ Gaat het hier om de vrouw van Hubertus Halewijn, dan is Elisabeth Van Alboom eigenlijk een *middelvrouw* die, althans volgens de boedel, in opdracht van één grote koopman werkzaam was.⁹⁸

Uit de beschrijving van de verschillende circuits waarin spinsters en kantwerksters participeerden, blijkt een wezenlijk verschil in graad van afhankelijkheid van de spinsters en de kantwerksters. De ‘spellewerksters’ waren voor de aanvoer van grondstoffen en voor de afzet van kant van vooral Antwerpse kooplui afhankelijk. Er konden al dan niet lokale tussenstations opereren. Een deel van de vrouwen werkte bovendien in loonverband. De spinsters waren aangewezen op de grondstofmarkt of de rechtstreekse afname van een koopman-ondernemer of tussenpersoon. De vraag rijst dan ook of die grotere afhankelijkheid van de kantwerksters zich eveneens uitte in een minder gunstige inkomenspositie in de stedelijke samenleving.

Sociale positie van kantwerksters en spinsters

De spinsters en kantwerksters zijn opgespoord in de boedelselectie en daarna getraceerd in de stedelijke belastinglijst of huisgeld.⁹⁹ Op basis van uiterlijke welvaartskenmerken (grootte van de woning, bestaan van een kelder, enzovoort) waren alle huishoudhoofden immers verplicht een huisgeld af te dragen.¹⁰⁰ Om de sociale positie van spinsters en kantwerksters te berekenen, is gebruik gemaakt van de mediaanwaarde van hun huisgeld per periode. Ter vergelijking is eveneens het huisgeld van de doorsnee-Aalstenaar weergegeven.

94 SAA, OAA, SVG, nr. 1819, Adriane Bayens 1704. Evenals in het midden van de achttiende eeuw, nr. 1866, Marie Dhallijne 1750.

95 SAA, OAA, SVG, nr. 1866, Elisabeth Van Alboom 1750.

96 Slechts 4% van de bij naam genoemde werksters woonde niet in de stad. Zo had de weduwe van Albert Van Hauwe uit Asse voor tien stuivers garen aangekocht.

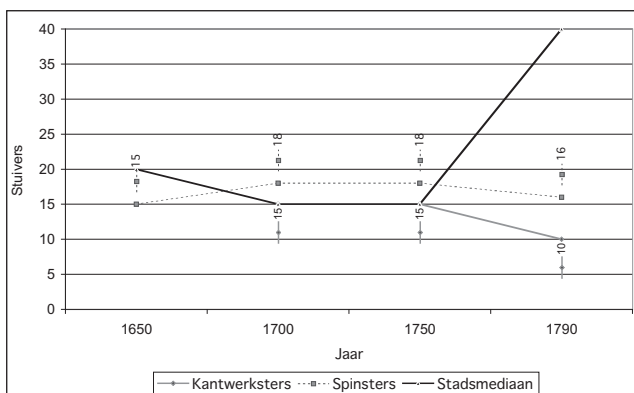
97 SAA, OAA, SVG, nr. 1866, Elisabeth Van Alboom 1750.

98 Alfons Thijs maakt geen melding van Hubertus Theodorus Halewijn, waardoor geen verdere gegevens konden worden opgespoord. Cf. Thijs, *Van ‘werkwinkel’ tot ‘fabriek’*, 459-464 en Degryse, ‘De Antwerpse fortuinen’, bijlage 1.

99 SAA, OAA, *huisgeld*, nrs. 264-282. Lees ook E. Houtman, *Inventaris van het oud archief van de stad Aalst* (Brussel 1974) 55.

100 R. Vermoesen, ‘Welvaart en ongelijkheid in een achttiende-eeuwse kleine stad’, *Het Land van Aalst* 60 (2008) 54-63.

Grafiek 1: Huisgeld van spinsters en kantwerksters, Aalst 1650-1794.¹⁰¹

Grafiek 1 geeft de evolutie van de sociale positie van spinsters en kantwerksters in de achttiende eeuw weer. Er is enige voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de trend omwille van de kleine omvang van de onderzochte stad en de specificiteit van het gehanteerde bronnenmateriaal. Niet alleen zijn andere professionele activiteiten niet weerhouden, we gaan ook voorbij aan het feit dat inwonend dienstpersoneel verantwoordelijk kon zijn voor de aanwezigheid van spinnewielen in de boedels. Niettemin is voor de selectie van de kantwerksters en de spinsters een *a priori* criterium gehanteerd, dat vooral focust op ‘voltijdse’ spinsters en werksters en waarbij dus weduwen en alleenstaande vrouwen meer op de voorgrond treden.

Uit de grafiek blijkt dat kantwerksters een lagere positie innamen in de fiscale lijst dan de spinsters. Ook in andere kleine Dendersteden zoals Ninove was dit het geval.¹⁰² Waar spinsters rond 1700 en 1750 nog boven de stadsmediaan uitkwamen, bleven kantwerksters onder het huisgeld van de doorsnee-Aalstenaars. Spinsters en kantwerksters daalden relatief sterk aan het einde van het *ancien régime*: de kloof met de doorsnee-Aalstenaar vergrootte immers. De toenemende kloof tussen de onderzochte huishoudens en de doorsnee-Aalstenaar, is veelzeggend.¹⁰³ De spinsters en kantwerksters verloren terrein op de sociale ladder. Langzaam zakten ze weg naar de onderste regionen van de stedelijke maatschappij. Een laatste vaststelling richt zich naar het uitgangspunt van dit artikel. Spinsters en kantwerksters participeerden in veelal verschillende circuits. En hoewel zowel *Kauf*- als *Verlag*-systemen de kantsector kenmerkten, werd die productietak, meer dan de linnennijverheid, gedomineerd door enkelingen en hun tussenpersonen. Volgens dezelfde redenering deden spinsters, omwille van hun toegang tot meerdere circuits, het duidelijk beter dan hun collega's, zelfs al doet een dergelijke uiteenzetting oneer aan de multicausaliteit van de historische procesvorming.¹⁰⁴

101 Observaties: 1650=15 spinsters; 1700=9 spinsters en 3 kantwerksters; 1750=13 spinsters en 6 kantwerksters en 1790=18 spinsters en 9 kantwerksters.

102 Een onderzoek naar de zeventiende-eeuwse linnenindustrie in en rond Ninove kwam op dezelfde resultaten uit: H. Vangassen, 'Het vlas te Ninove en omstreken, vooral in de XVII eeuw', *Het Land van Aalst*, 7 (1955) 277-299, 291.

103 Vermoesen, 'Welvaart en ongelijkheid', 62. Zie ook C. Lis en H. Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1986) 92 en B. Blondé, 'Bossche bouwvakkers en belastingen: nadenken over economische groei, levensstandaard en sociale ongelijkheid in de zestiende eeuw', in: B. Blondé, B. De Munck en F. Vermeylen (red.), *Doodgewoon. Mensen en hun dagelijks leven in de geschiedenis. Liber amicorum Alfons K.L. Thijs*, Bijdragen tot de geschiedenis, 87 (Antwerpen 2004) 54-62.

104 De gelijkenissen met de 'aanspraaktheorie' van Amartya Sen zijn frappant. Lees A. Sen, *Poverty and famines: an essay on entitlement and deprivation* (Oxford 1981).

Afbeelding 5: *De local economy in beeld gebracht. Joos De Momper II en Jan Breughel de oude, Vlaamse markt en wasplaats, circa 1620, Museo Nacional del Prado, Madrid.*

Van circuits naar debat

Kauf- en *Verlag*-systemen varieerden naargelang de locatie, de sector en zelfs het gezin. Deze vaststelling is nieuw noch revolutionair. In de verzamelbundel *European proto-industrialization* formuleren Sheilagh Ogilvie en Markus Cerman het zo: 'Even the Kauf-system (artisanal system) and Verlagssystem (putting-out system) which are the main focus of the original theories turn out to have varied a great deal, and did not always show a progression from one to the other'.¹⁰⁵ In de onderzochte periode was in de geselecteerde regio niet één, maar waren vele 'systemen' in voege. Meer nog, de analyse van de Aalsterse kantnijverheid toont duidelijk aan dat zelfs een sectoriële omschrijving de complexe relaties oneer aandoet. *Kauf* én *Verlag* kwamen immers samen voor.¹⁰⁶

Vanuit het denken in circuits heb ik getracht een nuance in het traditionele beeld te brengen. De redenering luidt dat er voor eenzelfde product (grondstoffen en afgewerkt goed) meerdere circuits bestonden en dat een gezin in theorie voor eenzelfde product in meerdere circuits terecht kon. De bestaansreden voor de circuits is de wijze waarop de lokale of de stedelijke economieën de problemen rond tijd, krediet, enzovoort, oplosten. In de *local (rural) economy* van de Aalsterse regio, domineerden de *production pedlars* naast agrarische circuits ook de netwerken in de linnennijverheid. Dit betekent echter niet dat zij een monopoliepositie bekleedden in de outputmarkt voor linnen en als enigen de goederenstroom naar Aalst beheersten. Preferenties speelden immers ook toen een rol. Persoonlijke voorkeuren, ingegeven door de nood aan baar geld, consumptie- of spaarmotieven enzovoort bepaalden of een huishouden eindproducten verkocht op de markt of eerder gebruikte in de op wederkerigheid gestoelde relaties met de *production pedlars*. Dat in die (krediet)relaties 'vertrouwen' en 'eer' een sleutel-functie innamen is reeds veelvuldig aangetoond.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Ogilvie en Cerman, 'Proto-industrialization', 233.

¹⁰⁶ Lees ook Th. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent 2002) 110-112.

¹⁰⁷ C. Muldrew, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in early modern England* (Hampshire/New York 1998) en Willems, *Krediet, vertrouwen*.

De netwerken met de *production pedlars* kunnen moeilijk als horizontaal en niet-hiërarchisch worden voorgesteld. De onevenwichten in de kapitaal-arbeidsverhouding die de vroegmoderne rurale economie kenmerkten en de centrale positie die de *coqs de village* in vele circuits innamen, creëerden *enforcement mechanisms* die deze tussenpersonen in staat stelden, de toegang tot circuits te ontfangen. *Peasant*-huishoudens, om de traditionele terminologie te gebruiken, deden immers voor allerlei diensten een beroep op deze lokale figuren en waren voor het mesttransport of voor het ploegen van hen afhankelijk.

De goederenstroom van het platteland naar de stad kan dus enkel begrepen worden vanuit de logica van de lokale economie. Door de relatieve nabijheid van Aalst hadden de *production pedlars* zelf de mogelijkheid om garen (en linnen) naar de markt te brengen. In andere onderzochte regio's die verder van een marktcentrum lagen, vervulden gespecialiseerde tussenpersonen deze functie. Om de stromen via de circuits in kaart te brengen is het dan ook van belang om vooral de betrokken figuren te volgen, eerder dan de goederen. Dit betekent echter niet dat producten geen eigen logica meedragen.¹⁰⁸ De specificiteit van de stedelijke kantproductie impliceerde immers een kleiner aantal circuits in vergelijking met de andere segmenten van de linnennijverheid. In de Aalsterse sector monopoliseerden daarom enkel stedelingen de bestaande circuits.

De *local economy* als uitgangspunt creëert zo een interessant perspectief voor het aangehaalde debat rond de 'commercialisering van de rurale samenleving'. De aandacht verschuift immers van de specialisering van, of de risicospreiding in de productieactiviteiten naar de toegang tot circuits. De marktgerichte productie van kant of garen kon immers resulteren in een marktgericht circuit, hier concreet de Aalsterse markt of een circuit gericht op wederkerigheid ingebed in de lokale economie. Vooral de circuits van de lokale economie vormden door de interventies van de *production pedlars* voor vele huishoudens een buffer tegen de directe marktinvoeden. Om de transitie naar het kapitalisme, waartoe het commercialiseringsdebat behoort, te doorgronden, is dus een verdere kennis van de werking van circuits noodzakelijk.

108 Lees daarvoor de bundel A. Appadurai (red.), *The social life of things: commodities in cultural perspective* (Cambridge 2000).

Een geografie van de informatienetwerken in de stedelijke beweging

Het informatiemodel van Paul Otlet (1868-1944)
voor de Union Internationale des Villes

Een geografie van de stedelijke beweging

In *Surveiller et punir* beschrijft Foucault treffend hoe in de achttiende eeuw observatiesystemen werden ontwikkeld die tevens een disciplinaire controle uitoefenen op de samenleving.¹ Aan de hand van het beeld van een zeventiende-eeuwse stad die getroffen is door de pest, onthult Foucault het verband tussen kennis- en machtsstructuren, tussen systemen van registratie en van controle. Wanneer de pest opdook, sloot men onmiddellijk de geïnfecteerde stadsdelen af van elke externe communicatie. Een wachter werd geplaatst in elke straat en een inspecteur in elk district. De wachter moest erop toezien dat iedereen binnenshuis bleef. De inspecteur nam dagelijks de namen en de gezondheidstoestand op van iedere inwoner in elk huis. Alle gegevens over ziekte en overlijden, de aanvoer van voedsel en medicijnen werden opgetekend en bezorgd aan de autoriteiten. Een disciplinaire machine creëerde een analytische ruimtelijke verdeling waarin elke beweging van elk individu via allerlei beschrijvende processen tot nieuwe kennis leidde. De stad werd door die disciplinaire matrix omgevormd tot een kennisobject, klaar om door de observatoria onderzocht te worden.

Op het einde van de negentiende eeuw drong zich een andere complexiteit van stedelijke controle op. De stad had te kampen met de vaak problematische condities van armoede, congestie, publieke gezondheid, veiligheid, tewerkstelling, huisvesting en recreatie. Als reactie hierop ontstond een beweging van stedelijke hervormers die de stad willen disciplineren door het ontwikkelen van de kennis over de stad, door officiële regulerende mechanismen, en publieke welzijnsvoorzieningen. Dienstverlening, zowel publiek als privé, zou het nieuwe 'geneesmiddel' worden om de stedelijke ziekten te helen. Deze diensten omvatten een ruim gamma, gaande van ziekenzorg, onderwijs, het opbouwen van sociale fondsen (publieke spaarkassen), over burgerlijke stand en statistiek, het verzekeren van de publieke orde en veiligheid, brandveiligheid tot en met het onderhoud en de uitbreiding van de stedelijke infrastructuur (gas, water, elektriciteit, rioleringen, wegeninfrastructuur en openbaar vervoer).²

De protagonisten in het conceptieproces van deze stedelijke diensten, waren niet zozeer de stedelijke overheden, maar hervormingsgezinde groepen met zeer diverse profielen: filantropen, kapitalisten, bedrijfsleiders, grootgrondbezitters, artsen of vrijwilligers.³ Met vaak innoverende experimenten zochten zij naar oplossingen voor de stedelijke problemen. Het privé-initiatief had het voordeel om in een parapolitiek veld

1 M. Foucault, *Discipline and punish: the birth of the prison* (New York 1995) 195.

2 J. Pinol e.a., *Histoire de l'Europe urbaine. 2: De l'Ancien Régime à nos jours : expansion et limite d'un modèle* (Parijs 2003) 184.

3 H. Meller, 'Philanthropy and public enterprise: international exhibitions and the modern town planning movement, 1889-1913', *Planning perspectives*, 10 (1995) 295-310, 297.

expertise samen te brengen om te reflecteren over maatschappelijke hervormingen of om op basis van bestaand kapitaal direct tot maatschappelijke actie over te gaan. In Engeland speelde de *Fabian Society*, met figuren als Sidney (1859-1947) en Beatrice Webb (1858-1943), en George Bernard Shaw (1856-1950), rond de eeuwwisseling een belangrijke rol in de socialisering van de publieke diensten.⁴ Vanuit private hoek, ijverde de *Fabian Society* ervoor dat de stedelijke problemen zoals productie, distributie en huisvesting in de Londense regio door de publieke instanties moest opgelost worden. De Fabians hadden een belangrijke invloed op de sociale hervormers in Duitsland, België, Frankrijk, Italië en Zwitserland. In de Duits sprekende landen, richtte de *Verein für Sozialpolitik* zich op de sociale en economische verplichtingen van gemeenten. Zo bespraken ze ondermeer op hun Weense bijeenkomst in 1909 de politieke gevolgen die publieke dienstverlening door lokale autoriteiten met zich mee zou brengen.⁵ In België richtte Ernest Solvay (1838-1922) het *Institut des Sciences Sociales* op dat een belangrijke rol speelde in het uittekenen van innoverende beleidslijnen voor sociale hervorming.⁶ In Frankrijk slaagden de leden van het *Musée Social* erin een parapolitieke sfeer te creëren waarin gewerkt werd aan de combinatie van een liberale staatspolitiek en nieuwe sociale richtlijnen.⁷

Toch was het cruciaal de diensten onder de verantwoordelijkheid te brengen van de officiële instanties, omdat het officiële niveau zich immers veel beter leende dan het private niveau voor een disciplinaire controle inzake sociale maatregelen.⁸ Men zag in dat enkel met de medewerking van de officiële macht een disciplinaire controle mogelijk was om maatregelen – bijvoorbeeld i.v.m. werkloosheid, hygiëne, eigendomsstructuur en landgebruik – te bekrachtigen. Heel wat stedelijke besturen beslisten om steeds meer diensten van de vrije markt over te nemen en deze zelf aan te leveren, waardoor de autonomie van de stad versterkt werd. Om deze groeiende dienstverlening te coördineren, drong een ingrijpende administratieve hervorming zich op.⁹ In de eerste decennia van de twintigste eeuw onderging de administratie een opmerkelijke ‘taylorisatie’. Het ideaalbeeld van de administratie werd dat van de goed ‘geoliede machine’: een machine die het nieuwe takenpakket van de diensten efficiënt in goede banen zou leiden. De bureaucratie, die de Duitse socioloog Max Weber zo scherp observeerde, werd de nieuwe controletechnologie die de maatschappelijke krachten van de industriële revolutie moest beteugelen.¹⁰

Hoe dergelijke systemen van stedelijke controle en van registratie zich positioneerden binnen de verschillende machtsniveaus is één van de kernvragen die in dit artikel bestudeerd wordt. Één van de meest opmerkelijke veranderingen die zich voerde in de stedelijke beweging is immers de verschuiving in de verhoudingen tussen het loka-

4 P. Dogliani, ‘European municipalism in the first half of the twentieth century: the socialist network’, *Contemporary European history*, 2:4 (2002) 575-581.

5 O. Gaspari, ‘Cities against states? Hopes, dreams and shortcomings of the European municipal movement, 1900-1960’, *Contemporary European history*, 2:4 (2002) 597-621, 582.

6 J. Crombois, *L’univers de la sociologie en Belgique de 1900 à 1940* (Brussel 1994).

7 J. R. Horne, *A social laboratory for modern France: the musée social and the rise of the welfare state* (Durham 2002).

8 M. C. Boyer, *Dreaming the rational city: the myth of American city planning* (Cambridge 1983) 60.

9 R. Payre, ‘L’Etat vu d’en haut : la réforme de l’Etat au sein des espaces internationaux de la science administrative dans l’entre-deux-guerres’, *Revue française d’administration publique*, 4:120 (2006).

10 J. R. Beniger, *The control revolution: technological and economic origins of the information society* (Cambridge 1986) 6.

Afbeelding 1: P. Otlet, Les services communaux et les fonctions administratives [1924], in: *Archief Mundaneum Mons* (verder MDN), *Fonds Affiches* (verder AFF), Lade 107.

le, het nationale en het internationale niveau. Een constante in die verschuiving is de vraag van de stedelijke beweging naar een grotere stedelijke autonomie. Deze machtsstrijd om een grotere stedelijke autonomie deed zich eerst in een nationaal kader voor.¹¹ Vele van de bevoegdheden of privileges die de stad zich wou toe-eigenen behoorden evenzeer de nationale overheid toe. Het is dan ook binnen het nationale kader dat de autonomie van de stad door de verschillende stads- en gemeentebesturen werd aangevochten.

Gelijktijdig begon ook de staat een veel actievere rol te spelen in het voorzien van maatregelen voor het algemeen welzijn van de burger. De problematische condities, van ondermeer mobiliteit, tewerkstelling of gezondheid, waren niet enkel problemen van particuliere steden, maar hadden evenzeer een nationale impact. Zowel op stedelijk als nationaal niveau werd dus aanspraak gemaakt op de verantwoordelijkheid over die hervormingen. De uitkomsten van dit machts spel tussen het gemeentelijke en het natio-

11 J. Pinol, *Histoire de l'Europe urbaine*, 171-179.

nale bestuursniveau verschillen van land tot land, maar in het algemeen bleven steden afhankelijk van de financiële steun van de nationale overheid, waardoor een groeiende controle van de staat op de inkomsten en uitgaven van steden moeilijk kon verhinderd worden. De autonomie van de steden hing dus in belangrijke mate af van de relaties die de staat onderhield met het lokale niveau.

Een belangrijke stroming op internationaal vlak in het streven naar een grotere stedelijke autonomie werd op gang getrokken vanuit een socialistische invalshoek, en meer bepaald door het 'socialistisch municipalisme'. De stedelijke socialisten richtten zich specifiek op de stad en de gemeente als basis voor haar politiek programma. Deze beweging wou van de 'socialisatie' van de productiemiddelen gebruik maken om een grotere gemeentelijke autonomie te realiseren. De gemeentelijke diensten genereerden immers aanzienlijke inkomsten, wat deze stroming bovendien deed verlangen naar een sterke financiële autonomie. De beweging van het 'socialistisch municipalisme' was een belangrijke stroming binnen de stedelijke beweging, maar mag er niet mee vereenzelvigd worden. Net zo min als dat alle socialisten dit socialistisch municipalisme ondersteunden. In Frankrijk was vooral de naam van de socialist Paul Brousse (1844-1912) verbonden met de politiek van stedelijke diensten.¹² In België pleitte César de Paepe (1841-1890) – grondlegger van de Belgische Werkliedenpartij – voor een socialisatie van de stedelijke diensten. Hij pleitte voor een publieke controle van essentiële programma's zoals medische verzorging, communicatie, opvoeding en veiligheid door de stad en niet door de staat.

De geografie van de systemen van stedelijke controle en van registratie beperkte zich echter niet tot het lokale en het nationale niveau. Ook op internationaal vlak zien we rond de eeuwwisseling het ontstaan van dergelijke stedelijke kennis- en controlesystemen. Deze stedelijke beweging ging mee in het internationaliseringsproces en ontwikkelde op internationaal niveau systemen om een betere kennis en controle van de stedelijke problemen te institueren. Zo zag in 1913 de *Union Internationale des Villes* (uiv) het licht. Deze organisatie was een belangrijk internationaal netwerk dat kennis verzamelde en verspreide over de wijze waarop stedelijk besturen lokale problemen trachtten op te lossen. Bovendien vertegenwoordigde deze organisatie officieel het belang van steden en gemeenten bij de Volkerenbond. Dit artikel richt zich specifiek op deze internationale vereniging en meer bepaald op het technisch apparaat dat er gebruikt werd om de stad te beschrijven, te normeren en te beheersen.

De uiv wordt in dit artikel bestudeerd als een 'stedelijk informatienetwerk'. Deze stedelijke informatienetwerken kunnen – zoals eerder aangegeven – gedefinieerd worden als systemen die bestuur en registratie van de stad mogelijk maken, of informatienetwerken bestaande uit officiële, niet-officiële en semi-officiële praktijken die als doel hebben de stad te kennen en te controleren. De term 'informatienetwerk' wordt in dit artikel gebruikt in de betekenis van een netwerk dat zowel bestaat uit een sociale groep mensen als uit een technologische infrastructuur, en dat als belangrijkste doel heeft om kennis over te dragen.¹³ Informatienetwerken worden hier dus gebruikt als technologische netwerken en als een sociale organisatievorm.¹⁴

¹² P. Rabinow, *French modern: norms and forms of the social environment* (Cambridge 1989) 195-210.

¹³ Binnen de informatiewetenschappen spreekt men meer over 'netwerken' dan over 'informatienetwerken', aangezien het in dit domein evident is dat informatie wordt uitgewisseld. Een hedendaagse definitie van informatienetwerken in het domein van de informatiewetenschappen luidt: 'An information network includes: (1) users, (2) informa-

De *technologie* van die informatienetwerken had in het begin van de twintigste eeuw uiteraard een heel andere vorm dan vandaag. De huidige elektronische codering van informatie, de technologie van de 'server', en de 'personal computers' waren toen nog niet aan de orde van de dag. Wel deed er zich op het eind van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw een revolutionaire rationalisatie voor van de systemen voor informatiebeheer en -verspreiding. De fiche en de fichemeubelen waren belangrijke uitvindingen die bedrijven zouden toelaten om op een globale schaal de veelvoud aan transacties te registreren en de werking van het bedrijf te controleren. Een andere technologische vernieuwing was de uitvinding van de kopie of de goedkope reproductie, die een veel snellere verspreiding van informatie zou mogelijk maken. Deze technieken zouden snel hun weg vinden naar de wereld van de wetenschap, waar ze onder meer zouden leiden tot een systematisering van het beheer van bibliografieën en van bibliotheken. Ook in het veld van de administratie zou deze technologie bepalend zijn voor de uitbouw van de stedelijke en nationale institutionele machtsstructuren. De technologische ontwikkelingen in het informatiebeheer gaven op die manier een nieuwe impuls aan de manier waarop *sociale netwerken* konden gestructureerd worden. Ze lieten bedrijven toe om op een grotere schaal te gaan opereren, aan wetenschappelijke netwerken om veel meer gegevens in een internationaal netwerk te verspreiden, en aan de officiële instanties om de bevolking in veel meer facetten te controleren. Het is deze socio-technologische invalshoek die een constante drijfveer zal vormen in dit verhaal.¹⁵

Om deze socio-technologische aanpak in deze studie over de UIV te integreren wordt heel wat aandacht geschonken aan Paul Otlet (1868-1944), één van de stichters van de UIV. Paul Otlet speelde immers een belangrijke rol in de definitie van de informatiestructuur van de UIV. Zijn interesse richtte zich echter niet alleen op 'stedelijke' informatienetwerken; hij was vooral gepassioneerd door 'informatienetwerken' in de brede zin van het woord. Als Belgisch intellectueel en utopische internationalist dacht hij op progressieve wijze na over globale informatienetwerken.¹⁶ Vandaag de dag wordt Otlet algemeen erkend als de vader van de 'documentatie', een kennisdomein dat nu wordt aangeduid met de term 'informatiewetenschappen'. Vanuit zijn sociologische achtergrond, was zijn zoektocht naar nieuwe systemen voor informatiebeheer niet zuiver wetenschappelijk geïntereerd, maar bovendien gericht op bredere sociaal-maatschappelijke hervormingen. Samen met zijn collega Henri La Fontaine (1854-1943) – Nobelprijswinnaar voor de vrede in 1913 – stichtte hij in 1895 het *Institut International de Bibliographie*. Later, in 1910, richtte hij de *Union des Associations Internationales* op,

tion resources, (3) information centers, and (4) the total information transfer structure linking (1), (2), and (3)'. Citaat uit: R.E. Nance, R.R. Korfhage en U.N. Bhat, 'Information networks: Definitions and message transfer models', *Journal of the American Society for Information Science*, 23:4 (2007) 237-247.

In de geografie, sociologie of stedenbouw daarentegen wordt het adjectief 'informatie' in 'informatienetwerken' wel gebruikt om duidelijk te maken dat het hier bijvoorbeeld niet om transportnetwerken of andere soort netwerken gaat. Het gebruik van de term 'informatienetwerken' in dit artikel sluit dan ook nauw aan bij de definitie van ondermeer Manuel Castells. Castells spreekt over informatienetwerken als een sociale organisatievorm die bepaald wordt door de informatietechnologie waarvan ze gebruik maakt. M. Castells, *The rise of the network society* (Cambridge 1996).

¹⁴ J. Law, *A sociology of monsters: essays on power, technology and domination* (New York 1991) 186.

¹⁵ B. Latour, *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory* (Oxford 2005).

¹⁶ Er zijn twee biografieën verschenen over Paul Otlet: W.B. Rayward, *The universe of information. The work of Paul Otlet for documentation and international organisation* (Moskou 1975). F. Levie, *L'homme qui voulait classer le monde: Paul Otlet et le mundaneum* (Brussel 2006).

een sociaal netwerk van niet-gouvernementele organisaties dat beschouwd wordt als een voorloper van UNESCO. Otlet theoretiseerde bovendien de oprichting van de *Volkerenbond* reeds voor de Eerste Wereldoorlog. Verder was hij mede-oprichter in 1910 van het *Institut International des Sciences Administratives*, de gezaghebbende vereniging voor de reflectie over de hervorming van de stedelijke en nationale administratie. Net als de romanschrijver H.G. Wells, geloofde Otlet dat de maatschappij één mondiaal 'organisme' was, dat kon gekend worden door alle kennis via een netwerk te concentreren in één wereldbrein.¹⁷ Zoals de meeste reflecties over globale informatienetwerken, is ook het gedachtegoed van Paul Otlet gekleurd door het internationalisme. De contemporaine theorieën over informatienetwerken van Wilhelm Ostwald (1853-1932) met *Die Brücke*, van Ernest Solvay, René Worms (1869-1926), of Charles Richet (1850-1935) getuigen alle eveneens van dit mondialisme en de nood aan een universeel informatienetwerk.

Otlets internationalistische conceptie van een internationaal informatienetwerk, dat mee aan de basis lag voor de organisatie van de UIV, confronteren we met de regionalistische kennisopvatting over de stad van Patrick Geddes (1854-1932). Geddes was goed bevriend met Otlet en beiden werkten samen in het kader van het eerste congres van de UIV. Patrick Geddes was de vader van de 'survey-gedachte' en een pionier in het veld van de planning.¹⁸ Hij was in Engeland sinds 1900 de vurigste voorvechter van de opmaak van surveys. Eén van de eerste brede surveys werd reeds ondernomen in Londen tussen 1892 en 1903 door Charles Booth over de levensomstandigheden van de werkende klasse.¹⁹ Maar het zou Geddes zijn die in Engeland de opmaak van de survey zou systematiseren en de gedachte van de 'survey-before-plan' zou ontwikkelen. Geddes stelde zich de vraag hoe we, net zoals in andere takken van de wetenschap, de stad als een kennisobject kunnen beschrijven, analyseren, observeren, en resultaten van dit onderzoek met elkaar kunnen vergelijken. De survey-gedachte beklemtoonde het belang voor de planning om vóór het opmaken van een plan grondig informatie te verzamelen over de stad in al haar facetten: feiten over de fysieke ordening, de sociale relaties, de economie en de financiële condities, en de administratieve en juridische gegevens. Een brede 'survey' moest worden ondernomen om het stedelijk weefsel in al haar componenten gelijktijdig te ontleden. Voor de planning draaide het echter niet enkel om het kennen van de stad of het verzamelen van gegevens. De planning zou zich ook richten op de ontwikkeling van de efficiëntie van de stad en de verbetering van de ruimtelijke orde. Planning zou de stad functioneler maken door een regie van de ruimtelijke orde.

Dit artikel wil echter niet de geschiedenis bestuderen van het beheer van de ruimte van de stad – van de stedenbouw of van de planning. Wel bestuderen we de geschiedenis (van de ruimte) van het informatienetwerk dat ontwikkeld werd om de stad te beschrijven en te controleren. We wagen ons aan een geografie van het stedelijk informatienetwerk. Daarbij willen we aantonen dat de geografische opvatting van een informatienetwerk ook de inhoud en de werking van die informatiekanalen bepaalt. We onderzoeken het internationale informatienetwerk van de UIV en confronteren dit model met het regio-

17 J. Schlanger, *Les métaphores de l'organisme* (Parijs 1971).

18 M. Dehaene, *A Descriptive tradition in urbanism. Patrick Abercrombie and the legacy of Geddesian Survey* (Leuven 2002).

19 Boyer, *Dreaming the rational city*, 65.

nale model van Geddes. Hierdoor willen we de specificiteit van en de complexe verwevenheid tussen de verschillende schaalniveaus duiden. Deze methode om verschillende schaalniveaus tegelijk te onderzoeken sluit aan bij de transnationale vorm van geschiedschrijving, en in het bijzonder bij het onderzoek van Pierre-Yves Saunier over de *Union Internationale des Villes*.²⁰ Het prefix 'trans' van 'trans-nationaal' vraagt volgens Saunier om een kritische benadering van de ruimtelijke categorieën (zoals het lokale, regionale, nationale, internationale of globale niveau). Tot nu toe wordt de stedelijke beweging vaak in een nationaal kader gesitueerd. In *Cities against States?* – de titel van de studie van Oscar Gaspari over de UIV – beklemtoont Gaspari hoe, door het internationale niveau mee in beschouwing te nemen, er een complexer beeld ontstaat van de wisselwerking tussen de schaalniveaus.²¹ Voortbouwend op dit onderzoek, wil dit artikel echter niet enkel het intellectuele netwerk reconstrueren waaruit de UIV bestond. De UIV is als sociaal netwerk reeds voldoende bestudeerd in de reeds vermelde studies en in de studie van Patrizia Dogliani over het socialistische netwerk rond de UIV.²² Dit artikel zal de huidige literatuur over het sociale netwerk van de UIV kritisch aanvullen met een studie over de UIV als een technologisch informatienetwerk.

De Union Internationale des Villes en de internationalisering van de stedelijke beweging

Rond de eeuwwisseling groeit de stedelijke beweging uit tot een internationaal gegeven. De internationale actoren en informatiesystemen worden gemobiliseerd om een betere kennis te verzamelen en controle te genereren van de stedelijke problemen. Die internationalisering van de stedelijke beweging vond plaats binnen het kader van een ruimer internationaliseringsproces. Het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw was immers een bloeiende periode voor de internationalisering. Deze periode werd gestuurd door de sterke ontwikkeling van de infrastructuur voor massamobiliteit (auto-snelwegen, spoorwegen, tramlijnen, kanalen), de enorme groei van communicatienetwerken (post, telegrafie en telefonie), en de versnelde integratie van de internationale handel tot één wereldmarkt. Het was de tijd van de wereldtentoonstellingen, van de bloei van het wetenschappelijk internationalisme, het pacifisme en van het kolonialisme. Om die reden wordt ook wel verwezen naar deze periode als 'the First Era of Globalization'.²³ Die internationalisering zette zich ongeremd voort na de Eerste Wereldoorlog – met de oprichting van de *Volkerenbond* en de *International Labour Organisation* in Genève (1920), en de ontpleoing van het *Permanent Hof van Internationale Justitie* in Den Haag (1922) – en stagneerde uiteindelijk met de internationale economische crisis of 'the Great Depression' in de jaren '30 – ingeluid door de *Wall Street Crash* (1929).²⁴

20 Saunier benadrukt: 'Going transnational is not about adding a new 'scale' to many others, but rather to tackle activities that develop across, above, under, with or against spatial categories and formations we are used to, one of the results being to question the very idea of "scale".' P. Saunier, 'Going transnational? News from down under', *Transnational history symposium* (Canberra 2004), <http://geschichte-transnational.clio-online.net/transnat.asp?type=diskussionen&cid=877&view=pdf&pn=forum> (3 November 2007).

21 Gaspari, 'Cities against states?', 597-621.

22 Dogliani, 'European municipalism', 573-596.

23 M. Bordo en C. Meissner, 'Foreign capital and economic growth in the first era of globalization', 2006. <http://www.paris-jourdan.ens.fr/ydepot/semin/texte0607/BOR2007FOR.pdf> (28 augustus 2007).

24 Verschillende werken die de internationalisatie als onderwerp hebben, nemen de Eerste Wereldoorlog als cesuur, waardoor de continuïteit met het interbellum in de historiografie vaak wordt verwaarloosd: C.A. Bayly, *The birth of*

Afbeelding 2: P. Otlet, Le réseau des relations internationales [1914], in: MDN, AFF, Lade 103, doc. nr. 00 011570.

De internationalisering van de stedelijke beweging ontstond uit een schaalgroei van de al bestaande kanalen voor de uitwisseling van informatie over stedelijke problemen en hun oplossingen. Aangezien de stedelijke kwestie een Europees probleem was, gingen sommige technische en politieke stedelijke verantwoordelijken al vroeg de methodes bestuderen die gehanteerd werden in de steden uit de buurlanden. In een eerste fase organiseerde men op een eerder spontane manier studiereizen binnen een persoonlijk netwerk van steden en gemeenten. Rond de eeuwwisseling worden die ervaringen ook steeds vaker uitgewisseld via *internationale* bijeenkomsten die zich richtten op verschillende deelaspecten van de stedelijke problematiek. Wereldtentoonstellingen worden klassieke plaatsen waar nationale en lokale ervaringen van sociale hervorming worden gedeeld met de internationale gemeenschap. Parallel aan het ontstaan van die internationale congressen, toegespitst op een bepaald facet van het stedelijke kennisdomein, richt-

the modern world, 1780-1914: Global connections and comparisons (Oxford 2004); N. Lubelski-Bernard, *Les mouvements et les idéologies pacifistes en Belgique 1830-1914* (Brussel 1977); F. Lyons, *Internationalism in Europe, 1815-1914* (Leyden 1963); N. Ferguson, 'Sinking globalization', *Foreign affairs*, 84:2 (2005) 64-77.

te men ook *nationale* verenigingen op voor de uitwisseling van informatie. Heel wat landen kenden het ontstaan van nationale professionele verenigingen die de uitwisseling van informatie over stedelijk bestuur gingen systematiseren.²⁵ Bovendien hadden deze verenigingen vaak als doel de financiële en administratieve autonomie van de steden te behartigen tegen een groeiend interventionisme van de staat. Duitsland kende reeds vanaf 1860 verenigingen van steden in de verschillende deelstaten van het Duitse Rijk. In 1905 werd tenslotte een overkoepelend orgaan, de *Deutscher Städtetag* gesticht, die de belangen van de steden wist te verdedigen tot wanneer in 1933 het nazisme de lokale overheden definitief onderwierp aan het gezag van de staat. In Groot-Brittannië bestond de *Association of Municipal Corporations* (1872), in Zwitserland de *Union des villes Suisses* (1897), in Italië de *Associazione dei Comuni italiani* (1901), en in Nederland de *Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten* (1912). In Frankrijk wordt de *Union des villes et communes de France* pas in 1919 gesticht. In België wordt een *Union des villes et des communes Belges* opgericht in 1913 naar aanleiding van de organisatie van het eerste congres van de UIV te Gent in hetzelfde jaar.

Met de stichting van de UIV in 1913 worden de verschillende nationale verenigingen van steden en gemeenten overkoepeld door een internationaal orgaan en trachtte men de vrije uitwisseling van informatie tussen stedelijke activisten zoveel mogelijk te formaliseren. De UIV had eveneens als doel om de ervaring van innoverende experimenten te delen met andere steden en beschikbaar te maken voor reproductie. De sprong naar een internationaal schaalniveau was mogelijk door de kennis van deze nationale verenigingen te combineren met de informatiesystemen zoals die ontwikkeld waren door het milieu van de internationalisten. Door deze internationalisering beperkte de geografie van de informatie-uitwisseling over de verschillende facetten van het stedelijk bestuur zich niet langer tot een wisselwerking tussen het stedelijke en het nationale niveau. Een complexe verhouding van internationale, nationale en lokale perspectieven op het bestuur van de stad tekende zich af.

Naast de UIV, bestond een gelijkaardige organisatie, de *International Garden Cities and Town Planning Association* (later *International Federation for Housing and Town Planning* (IF)). Deze vereniging gaf eveneens vorm aan dit internationale niveau voor stedelijk activisme. Beide organisaties, de UIV en de IF, mogen beschouwd worden als de meest invloedrijke internationale organisaties die een reformatie van de gemeentelijke besturen hebben bewerkstelligd.²⁶ Beide werden gesticht in 1913 en vestigden succesvol de aandacht bij het grote publiek en bij officiële instanties op het groeiende belang en op de toenemende complexiteit van de stedelijke problemen. De samenstelling van de beide organisaties was zeer divers en omvatte erg uiteenlopende profielen gaande van vertegenwoordigers van gemeentebesturen, filantropen, architecten en stedenbouwkundigen tot advocaten, sociale hervormers en technici. Hoewel vele spilfiguren lid waren van beide organisaties, onderscheidde de IF zich inhoudelijk van de UIV door de stad voornamelijk te benaderen vanuit het oogpunt van architecten, stedenbouwkundigen en technische deskundigen.²⁷ De UIV behoorde dan weer eerder toe aan

25 Pinol, *Histoire de l'Europe urbaine*, 152-159.

26 P. Saunier, 'Sketches from the Urban Internationale, 1910-1950: voluntary associations, international institutions and us philanthropic foundations', *International journal of urban and regional research*, 25:2 (2001) 380-403, 383.

27 Ibidem, 386.

‘staatsmannen’, ‘topambtenaren’ en ‘mannen van actie’.²⁸ De uiv beklemtoonde het belang van het sociale aspect van de gemeentelijke samenleving en haar bestuur, terwijl de IF meer het fysieke aspect van de stad behartigde.²⁹ In die zin waren beide internationale organisaties complementair, hetgeen bevestigd werd in het feit dat verschillende congressen van de IF en uiv aansluitend op elkaar werden georganiseerd.³⁰

De groep die in de jaren tien en twintig de leiding nam over de ontwikkeling van de uiv was hoofdzakelijk Belgisch-Frans en voor een deel Nederlands. In de Franse vleugel namen Henri Sellier (1883-1943) en Edgard Milhaud (1873-1964) het voortouw; in Nederland nam Florentinus Marinus Wibaut (1859-1936) de leiding. De Belgen vormden echter de belangrijkste groep in de stichtende fase van de uiv. Emile Vinck (1870-1950) en Paul Otlet, die samen met Paul Saintenoy (1862-1952) de uiv stichtten in 1913, waren kernfiguren in het Brusselse milieu van het internationalisme. Dit milieu was ten tijde van koning Leopold II een rijke voedingsbodem voor het internationalisme met sterke figuren als Edmond Picard (1836-1924), Henri La Fontaine, Emile Vandervelde (1866-1938), Jules Destrée (1863-1936) en Ernest Solvay.³¹ Het internationalistische gedachtegoed van Vinck en Otlet gaf de nodige draagkracht om de bestaande nationale verenigingen van steden en gemeenten samen te smelten tot het internationaal orgaan van de *Union Internationale des Villes*. Emile Vinck – die verder in dit artikel een belangrijke rol zal spelen als stichter en secretaris-generaal van de uiv – was advocaat, lid van de *Parti Ouvrier Belge* (POB), senator van het Belgische parlement, gemeenteraadslid van Elsene, stichter en president van de *Société Nationale Belge des Logements à Bon Marché* (1920), en stichter van verschillende stedelijke tijdschriften.³²

Aangezien de huidige literatuur reeds een goed beeld geeft van het sociale netwerk van de uiv, zullen we hier niet verder op ingaan. Wel zullen we verder via de figuur van Paul Otlet de organisatie van de informatiestructuren en -systemen in de uiv bestuderen. Otlet speelde voornamelijk in de periode tussen het eerste congres (1913) en het tweede congres (1924) op dit vlak een cruciale rol binnen de uiv.³³ Na 1924 zou Otlet geen leidende rol meer spelen in de uiv en ging het leiderschap naar het trio Emile Vinck, Henri Sellier, en Florentinus Marinus Wibaut.³⁴ Otlet zou in die latere periode wel blijvend zijn expertise ter beschikking stellen voor het beheer van informatie en documentatie. Zijn visie zoals hij die uittekende in die beginperiode zou de werking van de uiv als informatienetwerk blijvend bepalen tot de Tweede Wereldoorlog.

28 Union internationale des villes, *Premier congrès international et exposition comparée des villes: 1. Construction des villes. 2. Organisation de la vie communale* (Brussel 1913).

29 P. Otlet, ‘La Sociologie Municipale’, *Le mouvement communal*, 6 (1919) 70.

30 H.J.D. Revers, *IULA 1913-1963. The story of fifty years of international municipal co-operation* (Den Haag 1963) 33.

31 Otlet en Vinck waren beiden lid van het door Ernest Solvay opgerichte *Institut de Sciences Sociales*. Mundaneum archief Bergen (verder MDN), Archief Henri La Fontaine (verder HLF), doos 121 ‘Institut des Sciences Sociales 1894-1895’, Farde C7 Institut des Sciences Sociales/ Office International de Bibliographie, P.V. des réunions 1894.

32 Académie royale des sciences des lettres et des beaux-arts de Belgique, *Biographie nationale* (Bruxelles 1982) tome 14, 738-745.

33 Brief Otlet aan Vinck, 6 november 1912, Hierin vraagt Otlet voor een afspraak om het te hebben over het initiatief voor een stedelijke tentoonstelling in Gent. MDN, Fonds uiv, doos 1.

34 Payre en Saunier, ‘Municipalités de tous pays, unissez vous !’, 221.

Paul Otlet en de ontwikkeling van de uiv als internationaal informatienetwerk

Op het eerste congres van de uiv in 1913 werd geconcludeerd dat het verzamelen van documentatie en het centraliseren ervan in één documentatiecentrum één van de belangrijkste taken van de uiv moest worden. Steden en gemeenten die lid werden van de uiv zouden gedocumenteerd worden vanuit dit documentatiecentrum over de verschillende facetten van de stad die het stedelijk bestuur diende onder controle te houden. Op het tweede congres in 1924 te Amsterdam pleitte Vinck, net zoals Otlet in 1913, hoe verenigingen van steden en gemeenten bronnen waren van informatie en hoe die informatie moest gekanaliseerd worden naar één centrum. Zoals ook Revers besluit in zijn geschiedschrijving van de uiv was het vormen van een centrum voor informatie en documentatie de voornaamste doelstelling van de uiv in de periode voor de Tweede Wereldoorlog.³⁵ De werking van het documentatiecentrum werd geconcipieerd vanuit twee modellen. Enerzijds werd de organisatie van het documentatiecentrum van de uiv gespiegeld aan dat van de vereniging die Otlet en Henri La Fontaine hadden gesticht in 1910: de *Union des Associations Internationales* (UAI). Anderzijds was het idee van een stedelijk documentatiecentrum gebaseerd op de Engelse survey-gedachte. We gaan hierna in op deze twee modellen, op de manier waarop ze werden samengebracht en op de conflictueuze spanning tussen beide modellen.

De organisatie van de uiv als informatienetwerk spiegelde zich aan de *Union des Associations Internationales* (UAI), gesticht door Paul Otlet en Henri La Fontaine in 1910.³⁶ Deze organisatie riep een overkoepelend sociaal netwerk in het leven van internationale verenigingen. Dit internationaal platform verenigde op het tweede congres van de UAI in 1913 tweeëntwintig naties en honderdnegenenzestig internationale verenigingen.³⁷ Voor de Eerste Wereldoorlog werd de UAI gesteund door de Belgische regering, de *Carnegie Endowment for Peace* en de *Interparliamentary Union*. De UAI had als ambitie het internationale leven te organiseren, een leidend korps van wetenschappelijke en sociale diplomaten te vormen en de 'onvermijdelijke' komst van een mondiale samenleving te versnellen. Bovendien had de UAI als ambitie dit sociaal netwerk aan te wenden als een kennisnetwerk. Aangezien elk van die internationale organisaties een kennisveld representeerde, was het de droom van de UAI om via dit internationale netwerk het hoofdkwartier van de UAI in Brussel om te vormen tot één reusachtig kenniscentrum. In dit centrum, dat Otlet later het *Mundaneum* zou heten, zou alle kennis op encyclopedische wijze worden verzameld.³⁸ Pogingen van Otlet en La Fontaine om Brussel uit te roepen tot het internationale intellectuele centrum door de Volkerenbond, en de UAI tot de 'Intellectuele League of Nations' mislukken definitief in 1924.

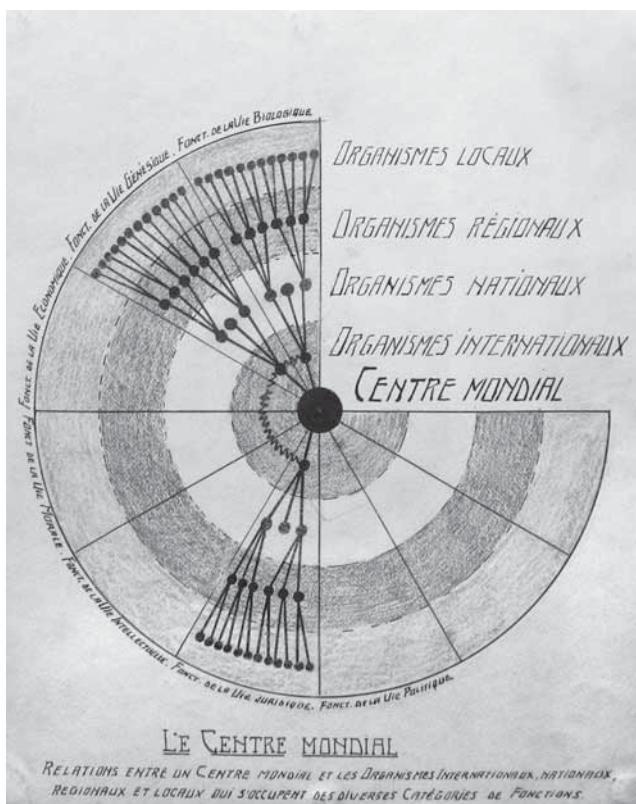
³⁵ Revers, *IULA 1913-1963*, 31.

³⁶ Voor een gedetailleerde geschiedenis van de UAI, zie: Rayward, *The universe of information*, *Union of International Associations*, *60e anniversaire de la fondation en Belgique l'UAI: Union des associations internationales* (Brussel 1970).

³⁷ Onder de leden waren er: *le Bureau International de la Paix*, *the Carnegie Endowment for International Peace*, *le Comité Olympique International*, *l'Institut de Droit International*, *l'Institut International de Sociologie*, en *l'Union Interparlementaire*. H. La Fontaine en P. Otlet, 'La deuxième session du congrès mondial', *La vie internationale*, 3 (1913) 490.

³⁸ Het streven naar een globaal netwerk van associaties werd gevoed door diverse globalistische wetenschappelijke denkbeelden, zoals het energetisch en mechanisch denken in de fysica, het biologisch evolutionisme, het denken van Saint-Simon, het monisme, en het sociologisch organicisme. Zie ook: K. Wils, *De omweg van de wetenschap: het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, 1845-1914* (Amsterdam 2005).

Afbeelding 3: Een wereldcentrum ontvangt informatie van 'organismen' uit allerlei soorten schaalniveaus (concentrische cirkels) en uit diverse disciplines (radiale verdeling). P. Otlet, *Le Centre mondial* [1912], in: MDN, AFF, Lade 122, doc. nr. 0009074.

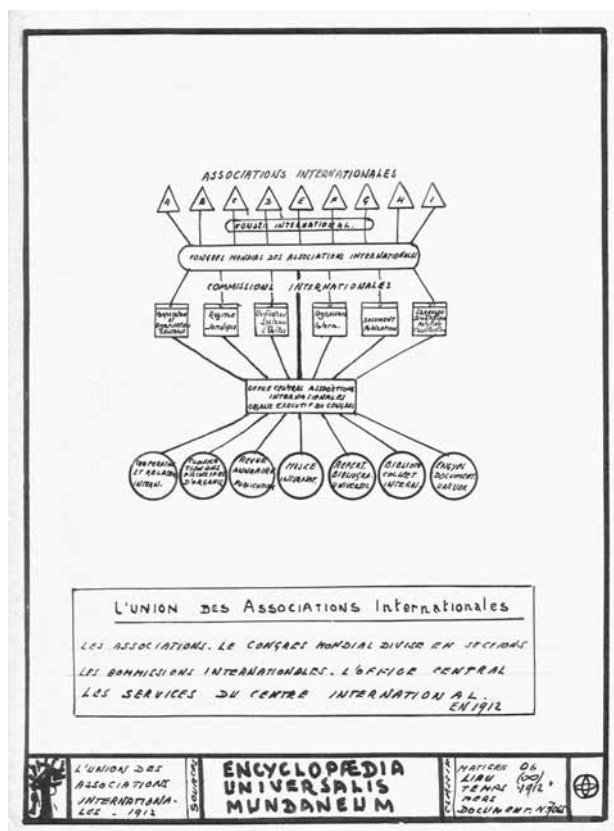
Door een gebrek aan financiële steun missen ze hun kans, en wordt in Parijs in 1924 het *Institut International de Coopération Intellectuelle* (IICI) opgericht, beter gekend als de voorloper van UNESCO.³⁹

De organisatiestructuur en het opzet van de UIV was in vele opzichten analoog aan en verweven met de UAI. Net zoals de UAI wou de UIV een overkoepelende internationale unie zijn. De UIV zou echter steden en geen internationale organisaties verenigen in één netwerk. Bovendien had de UIV net als de UAI als doel haar hoofdkwartier om te vormen tot een encyclopedisch documentatiecentrum. Dit centraliserend organisatiemodel was analoog aan dat van de *Union des Associations Internationales*: vanuit een sociaal netwerk – in dit geval van steden en gemeenten – zou informatie in één documentatiecentrum gebundeld worden. De parallellie tussen de UAI en de UIV verstevigde zich nog verder doordat het hoofdkwartier van de UAI in de Rue de la Régence in Brussel ook dienst deed in de beginperiode als het hoofdkwartier en documentatiecentrum van de UIV.⁴⁰ Op

³⁹ Na Wereldoorlog I stopte de financiële steun van de Carnegie Endowment en van de Belgische regering die haar handen vol had met de wederopbouw. De UAI kende geen internationale congressen meer vanaf 1927.

Zie: Rayward, *The universe of information*, 297. Het *International Institute for Intellectual Cooperation* (IIC) werd na Wereldoorlog II opnieuw in het leven geroepen als Unesco. De UAI was de onmiddellijke voorganger van het IIC, zo besluit ook J. Renoliet, *La Société des Nations et la coopération intellectuelle (1919-1946)* (Parijs 1999) 11-62.

⁴⁰ In 1913 werd het stichtend congres van de UIV georganiseerd vanuit het hoofdkwartier van de UAI. In 1920 verhuisden de instellingen van Otlet en La Fontaine (UAI en het IIC) naar het prestigieuze Palais du Cinquanteenaire in het Jubelpark in Brussel.

Afbeelding 4: P. Otlet, l'Union des Associations Internationales, 1912, in: MDN, Fonds AMP OP 23, doc nr. 7065.

het congres van de UIV in 1913 wist Otlet de conceptie van een centraal documentatiecentrum voor te stellen met de nodige propaganda. Hij hield er een pleidooi voor zijn utopie van de Wereldstad (*Cité Mondiale*), een obsessie die hem tot het eind van zijn leven zou bezighouden. De Wereldstad verbeeldt het idee van een internationale hoofdstad waar alle politieke, economische en intellectuele instellingen van internationale schaal samenkomen. Otlet verwees voor het idee van deze utopische stad naar de plannen van architect Ernest Hébrard (1875-1933) en beeldhouwer Hendrik Christian Andersen (1872-1940) voor een *World Centre of Communication*.⁴¹ Ook later zou Otlet met Le Corbusier (1887-1965) plannen maken voor een Wereldstad in Genève. Door in de context van het congres van de UIV een pleidooi te houden voor deze utopische Wereldstad, maakte Otlet het ultieme doel van internationale unies als de UAI en de UIV duidelijk: de creatie van een internationaal intellectueel centrum.

Het documentatiecentrum van de UIV was echter niet enkel een toepassing van het encyclopedische model van de UAI. Evenzeer lag de 'survey'-gedachte aan de basis van

41 Andersen en Hébrard publiceerden hun ontwerp in boekvorm in 1913. Er werd door Otlet en Patrick Geddes verschillende pogingen ondernomen om het omvangrijke werk van Andersen en Hébrard naar het congres van de UIV te halen door financiële steun te zoeken, die echter niet mocht baten. Zie correspondentie Andersen-Otlet: MDN, Fonds Cité Mondiale, doos 8. H.C. Andersen, *La Conscience d'un Centre Mondial de Communication. Plans de Ernest Hébrard* (Parijs 1913).

de oprichting van de UIV als een internationaal documentatiecentrum. Op het eerste congres van de UIV in 1913 werd de survey-gedachte zelfs internationaal gelanceerd via de 'Exposition comparée des Villes' in de Floriënhof te Gent.⁴² Deze tentoonstelling, geïnitieerd door Paul Otlet, bestond voor het grootste stuk uit de reizende 'Cities and Town Planning Exhibition' van Patrick Geddes. Geddes wordt algemeen beschouwd als de voorloper van de huidige planning en als de vader van de 'survey'-gedachte. Geddes' idee van 'survey-before-plan' stelde dat het cruciaal was om een zo breed mogelijke wetenschappelijke analyse en documentatie van de stad en haar regio te vergaren, vooraleer over te gaan tot het opmaken van een plan. De tentoonstelling maakte een vergelijkende studie van steden en gemeenten doorheen de eeuwen, en toonde het belang van een brede wetenschappelijke documentatie over de stad en haar omgeving. Aangezien dit congres één van de eerste internationale stedenbouwkundige congressen was en bovendien geschiedenis wou schrijven door stedenbouw als nieuwe discipline op de kaart te plaatsen, was dit voor Geddes een uitstekende kans om zijn werk in het centrum van de belangstelling te plaatsen. Otlet kon zonder veel moeite zijn goede vriend Patrick Geddes overtuigen. Otlet hoopte dan weer met een dergelijke tentoonstelling de leden van de UIV te overtuigen van het idee van een documentatiecentrum.

Als internationaal documentatiecentrum voor steden en gemeenten zou de UIV zich dus enerzijds baseren op Otlets model van een internationale encyclopedie, en anderzijds op het model van de Engelse survey. Otlet en de Belgische stedenbouwkundige Louis Van der Swaelmen (1883-1929) zouden samenwerken om die modellen samen te brengen. Zij gingen van start met het opstellen van een classificatiesysteem voor de werking van het documentatiecentrum.⁴³ Dit documentatiecentrum zou zoveel mogelijk wetenschappelijke documentatie verzamelen over 'l'art civique' of over alle 'kennisdomeinen van stedelijke activiteit'.⁴⁴ Dit concept werd niet in Brussel, maar voornamelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland ontwikkeld. Na het uitbreken van de oorlog kwam in Den Haag een soort Belgisch stedenbouwkundig laboratorium tot stand onder supervisie van het *Comité Néerland-Belge d'Art Civique* (CNBAC). Het CNBAC werd in maart 1915 in Den Haag opgericht door Emile Vinck, Paul Otlet en Louis Van der Swaelmen met de steun van Joris Helleputte (1852-1925), toenmalig Belgisch minister van Landbouw en Openbare Werken. Het CNBAC had als doel om vanuit Nederland een oplossing te zoeken voor het vraagstuk van de wederopbouw van België.⁴⁵ Het CNBAC zou bovendien als subcommissie van de UIV de internationale samenwerking van de UIV coördineren tijdens de oorlog.

De belangrijkste verwezenlijking van het CNBAC was echter de publicatie van een classificatiesysteem voor de opmaak van een *Encyclopédie des Villes et de l'Art Civique*.⁴⁶ Per land, stad of gemeente zou deze encyclopedie – door middel van een internationale samenwerking gecoördineerd door de UIV en de IF – allerlei data samenbrengen.

⁴² Geddes had deze tentoonstelling in 1910 opgebouwd in Londen op vraag van het RIBA.

⁴³ H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap: Louis Van der Swaelmen (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België* (Brussel 1979) 23.

⁴⁴ *Le Mouvement Communal*, 1 (1923) 2-3.

⁴⁵ P. Uyttenhove, *Internationale inspanningen voor een modern België*, in: M. Smets (red.), *Resurgam. De wederopbouw van België na 1914* (Brussel 1985) 33-68.

⁴⁶ Union Internationale des Villes et Comités Internationaux d'Art Civique 'Pour la Belgique', *Encyclopedie des Villes et de l'Art Civique. Programme-Tables des matières* (Brussel [n.d.]). Verwilghen Archief, Bib 711.1 VRWL-VARIA C.

gen over de steden van alle landen en dit vanuit verschillende invalshoeken: archeologie en geschiedenis, communicatie en transport, publieke ruimte, tuinsteden, huisvesting, bodemgebruik, economie, hygiëne, techniek en materialen, educatie, administratie, en juridische aspecten. Prioritair zou men dit onderzoek ondernemen voor de steden in de verwoeste gewesten, zodat de verzamelde documentatie een interessante basis vormde voor een gestructureerde voorbereiding voor de wederopbouwprojecten.

Het idee van de 'Encyclopédie des Villes' was een kruising van een 'Otletiaanse' universele encyclopedie met een Engelse 'survey'. Enerzijds waren de ideeën gebaseerd op het werk dat Paul Otlet had ondernomen in het veld van de bibliografie en documentatie: het idee van een internationale encyclopedie, het begrip documentatie, een verdeling van het werk onder een gemeenschap van deskundigen, en de classificatiemethodes. Anderzijds was het idee van een 'Encyclopédie des Villes' ook rechtstreeks gebaseerd op de Engelse survey-gedachte. Als rechtstreekse inspiratiebron werd de lezing vermeld die Henry Vaughan Lanchester (1863-1953) – vice-president van het Royal Institute of British Architects (RIBA) – gaf in 1914: 'Civic Development Survey as a War Measure'.⁴⁷ Bij de uitwerking van het concept van de 'Encyclopédie des Villes' geraakte men echter niet verder dan het classificatiesysteem. Het documentatiecentrum van de UIV zag zich gedwongen om haar richting te veranderen na de Eerste Wereldoorlog. De reden daartoe moet gezocht worden in de inherente contradictie tussen het encyclopedische model van Otlet en de survey-gedachte van Geddes. Otlets model voor een stedelijk encyclopedisme had immers een fundamenteel verschillende geografische oriëntatie dan dat van Geddes.⁴⁸ Het documentatiecentrum dat Otlet wou opzetten had een internationale oriëntatie. Het kennismodel van Geddes was daarentegen verankerd in een regionalistisch denken.

Na de Eerste Wereldoorlog gaf de UIV als documentatiecentrum dan ook het idee van de 'Encyclopédie des Villes' op en ging een specifiek en beperkter model nastreven dat beter bij het *internationaal* karakter van de UIV aansloot. Het documentatiecentrum startte met het exciperen van meer dan 200 tijdschriften die verschenen over de stedelijke kwesties. Om die informatie vanuit het documentatiecentrum naar haar leden te verspreiden, was het medium van het tijdschrift de meest geschikte weg. Vanuit het centrale documentatiecentrum van de UIV verschenen verschillende tijdschriften doorheen het interbellum: *Le Mouvement Communal* (1919-2008), *Les Tablettes Documentaires Municipales* (1921-1925, 1930-1932), *Les Sciences Administratives* (1925-1927), *l'Administration Locale* (1927-1939), en *Les Tablettes Documentaires à l'usage des administrations publiques* (1937-1939).⁴⁹ De documentatiesectie verscheen tijdens het interbellum als een constante in alle tijdschriften onder de noemer 'les Tablettes Documentaires Municipales'. Via de verspreiding van die documentatie beoogde de UIV een professionalisering van de gemeentelijke administratie en een specialisatie van ambtenaren en mandatarissen.

47 Louis Van der Swaelmen en Union Internationale des Villes et Comités Internationaux d'Art Civique 'Pour la Belgique', *Encyclopedie des villes et de l'art civique. L'inspection de l'état de développement civique d'après H.V. Lanchester: civic development survey* (Brussel [n.d.]).

48 P. Chabard, *Towers and globes: architectural and epistemological differences between Patrick Geddes' Outlook Towers and Paul Otlet's Mundaneum*, in: W.B. Rayward (red.), *European modernism and the information society: informing the present, understanding the past* (Aldershot 2008).

49 R. Payre en P. Saunier, 'Municipalités de tous pays, unissez vous !', 221.

Het documentatiecentrum van de UIV ontwikkelde zich in samenwerking met het *Institut International de Bibliographie* (IIB) van Otlet en La Fontaine.⁵⁰ Het IIB was internationaal gereputeerd sinds 1895 doordat het trachtte tegemoet te komen aan de vraag van de wetenschappen naar een complete en actuele internationale bibliografie.⁵¹ Het was immers een prioriteit geworden voor wetenschappers om een snelle en complete toegang te hebben tot de referenties naar de recente wetenschappelijke artikels uit buitenlandse tijdschriften.⁵² Het werk van Otlet en het IIB was revolutionair voor de informatieverwerking om twee innoverende methodes, die dan ook werden toegepast in het documentatiecentrum van de UIV.

Ten eerste herwerkten ze het decimale classificatiesysteem, uitgevonden in 1873 door Melvil Dewey (1851-1931) – de directeur van de universiteitsbibliotheek in New York – tot een nog krachtigere Europese versie: de Universele Decimale Classificatie (UDC). Dit systeem kent niet alleen een numerieke code toe aan een onderwerp, maar laat ook toe extra dimensies (zoals tijd, plaats, etc.) in die code mee te geven. Ook in ‘les Tablettes Documentaires Municipales’ werd ieder stukje informatie van een dergelijke UDC-code voorzien. Het UDC-systeem zou bovendien via de promotie van de UIV en via het *Institut International des Sciences Administratives* – waarmee de UIV vaak samenwerkte en waarvan Otlet mede-stichter was – ook ingang vinden in verschillende gemeentelijke administratieve diensten voor het beheer van administratieve documentatie.⁵³

Ten tweede was het IIB revolutionair door de manier waarop het IIB voorstelde om een snelle diffusie van informatie te bereiken. Het was hun idee om in één centraal hoofdkantoor in Brussel de volledige internationale bibliografie te verzamelen op gestandaardiseerde steekkaarten (3 x 5 inch) in plaats van in gebonden registers. Correspondenten zouden dan selectieve abonnementen kunnen nemen op kopieën van bepaalde bibliografische secties van steekkaarten. Otlet werkte hiervoor samen met Robert Goldschmidt (1877-1935). De ‘bibliophotografische’ methode van Goldschmidt liet toe om goedkope reproducties te maken van steekkaarten. Via dit procédé werden op aanvraag van de correspondenten kopieën van de steekkaarten gemaakt, die dan met de snelheid van de post aan de aanvrager konden worden geleverd.⁵⁴ Ook in het documentatiecentrum van de UIV werd eerst uit de artikels die informatie geselecteerd die nieuw was. Deze informatie werd vervolgens vertaald, samengevat, en aangevuld. Elk stukje informatie werd daarna geklasseerd volgens het decimale classificatiesysteem en op een fiche gekleefd. Het documentatiecentrum van de UIV groeide zo

50 Voor een context van het bibliografische werk van Paul Otlet, zie ook: P. Schneiders, *De bibliotheek- en documentatiebeweging 1880-1914: bibliografische ondernemingen rond 1900* (Amsterdam 1982).

51 *Institut International de Bibliographie*. Zie: B. Rayward, ‘The origins of information science and the International Institute of Bibliography/International Federation for Information and Documentation (FID)’, *Journal of the American Society for Information Science*, 48:4 (1997) 289-300.

52 A. Rasmussen, *L’Internationale scientifique* (Parijs 1995) 205-264.

53 Uit de samenwerking van het IIB met het *Nederlandsch Instituut voor Documentatie en Registratuur* (NIDER), kon Otlet het CDU-systeem in verschillende administratieve diensten in Nederland, net als in België, introduceren.

D. Moschopoulos, ‘The International Institute of Administrative Sciences: main stages of its history’, *International review of administrative sciences*, 71:2 (2005) 197-215; J. Verhelst, Zaalberg en Otlet. *Een hoofdstuk uit de geschiedenis van Belgisch-Nederlandse innovatie op archiefgebied*, in: G. Janssens, G. Maréchal en F. Scheelings (red.), *Door de archivistiek gestrikt* (Brussel 2000) 157-164.

54 P. Otlet, *Sur une forme nouvelle du Livre. Le Livre microphotographique* (Brussel 1906).

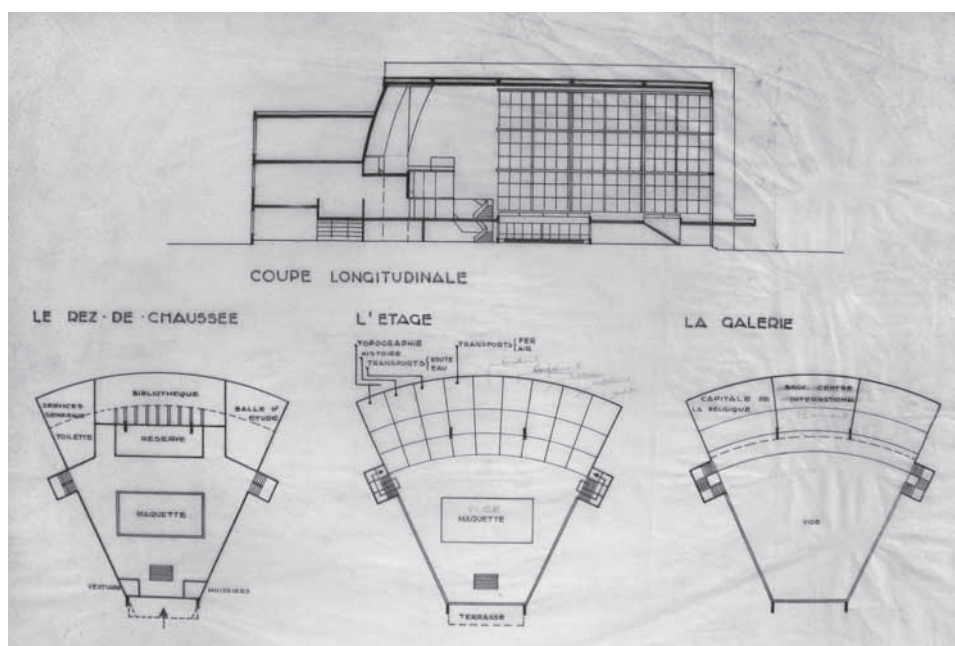
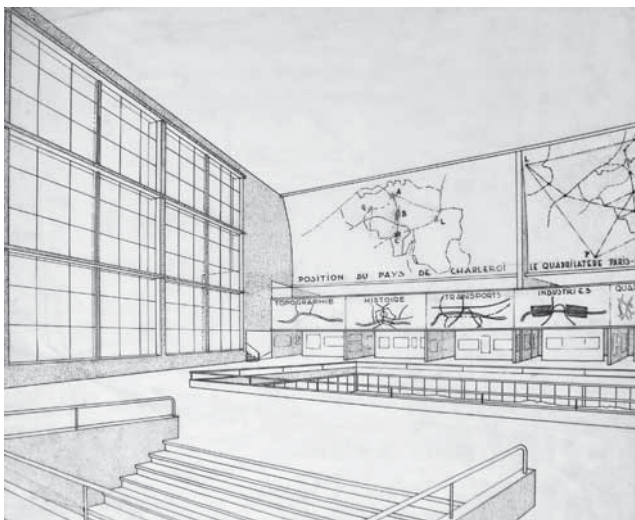
vlug tot een groot archief over stedelijke kwesties, dat kon geconsulteerd worden ter plaatse in Brussel of waarop gemeenten of andere correspondenten zich konden abonneren.

De stad als een universeel of een regionaal informatieobject

De internationale stedelijke beweging, zoals die belichaamd werd door de UIV, was niet enkel een sociaal ontmoetingsplatform voor een internationale groep van stedelijke activisten. Het was ook een technologisch informatienetwerk dat op internationale schaal kennis wou verspreiden over stedelijke kwesties. Paul Otlet, Emile Vinck en Louis Van der Swaelmen speelden een belangrijke rol binnen de UIV om die technologie vorm te geven. Voor de conceptie van de UIV als internationaal documentatiecentrum vertrokken zij van het model van de Engelse survey. Deze survey wilden ze echter niet op een regionale schaal maar op een internationale schaal realiseren. Voor die transformatie zouden ze technologie inschakelen die Paul Otlet had ontwikkeld met het *Institut International de Bibliographie* en de *Union des Associations Internationales*. Door die schaa sprong van het lokale naar het globale, werd na verloop van tijd duidelijk dat ook het begrip van de stad was veranderd van een lokaal tot een universeel gegeven. Bovendien was de geografische lens waarmee de 'Geddesiaanse' survey en de 'Otletiaanse' encyclopedie naar de stad keken fundamenteel verschillend. Geddes werkte toe naar een beter begrip van de specificiteit van een stad. Otlet daarentegen wou de wetten vastleggen van de stad als een universeel wetenschappelijk gegeven. De oriëntatie van het denken van Geddes was lokaal, die van Otlet globaal. Het informatiesysteem van Geddes verzamelde lokale gegevens over een bepaalde stad, het informatiesysteem van Otlet verzamelde data over de universele stad. Voor Geddes was de stad specifiek, voor Otlet algemeen. Die verschillende geografische opvatting van de kennis over de stad zette zich ook door in de werking van hun informatienetwerk. Voor Geddes waren wetenschappers nodig met een brede vorming en een goede kennis van de stad in kwestie; voor Otlet diende een internationaal netwerk van wetenschappers uit allerlei disciplines bijeen te worden gebracht.

Het verschil tussen beide concepties van een stedelijk informatienetwerk stelt zich wellicht het duidelijkst in de manier waarop ze het observatorium of het centrum van hun informatienetwerk vormgaven. Het observatorium van Geddes was de *Outlook Tower* in Edinburgh, een museum waar hij bleef werken aan een steeds bredere en meer accurate wetenschappelijke survey van Edinburgh en haar regio. Deze survey, tentoongesteld in een torengebouw, voerde de bezoeker van een zeer lokaal perspectief op Edinburgh naar een begrip van de ruimere context. Het parcours startte boven in het gebouw met een panoramisch zicht op Edinburgh van op het dakterras, en eindigde in de zaal op het gelijkvloers met twee gigantische schaalmodellen van een wereldbol. Geddes vertrok dus uit het lokale en zoomde uit naar het globale. In het documentatiecentrum van Otlet daarentegen werd ingezoomd: in zijn ideologie van een globaal informatienetwerk was het vertrekpunt het globale en het eindpunt het lokale. De uitvalsbasis van Otlet was zijn 'Mundaneum' in Brussel, opgevat als een internationaal kenniscentrum in wording, bestaande uit een museum, een bibliografische dienst, een encyclopedische verzameling grafische documenten, en een auditorium waar voortdurend lezingen werden georganiseerd. Dit mondiaal observatorium zou worden gecom-

Afbeelding 5: Schets van het interieur van het Urbaneum. In het midden van het interieur zou een gigantische maquette van Brussel gepositioneerd zijn. V. Bourgeois, Urbaneum [1931] in: Archives d'Architecture Moderne (verder AAM), Brussel, fonds Victor Bourgeois, tekeningen van het Urbaneum.

Afbeelding 6: Plannen en snede van het Urbaneum. Als een Wagneriaans theater zou het Urbaneum vanop de Mont des Arts een uitzicht bieden op de stad. V. Bourgeois, Urbaneum [1931] in: AAM, Brussel, fonds Victor Bourgeois, tekeningen van het Urbaneum.

plementeerd door een netwerk van nationale en regionale observatoria. De nationale versie van het Mundaneum noemde hij het Nazioneum, en de lokale versie het Urbaneum.⁵⁵ Victor Bourgeois (1897-1962) voorzag het idee van het Urbaneum in 1931 van concrete plannen, die echter niet uitgevoerd werden.⁵⁶ Het Urbaneum werd gesitueerd op de Kunstberg te Brussel, waar het een panoramische blik zou bieden op de stad. Die blik vertaalde de wijze waarop deze institutie via de 'survey' de stad zou beschrijven en controleren.⁵⁷ Het voorstel van het Urbaneum was in feite niets minder dan een modern aangeklede versie van Geddes' Outlook Tower. Net zoals de Outlook Tower institutionaliseerde het Urbaneum de survey-gedachte. Het grote verschil was echter dat het Urbaneum het model van de Outlook Tower integreerde in Otlet's model voor een globaal informatienetwerk. Sterker zelfs, de Outlook Tower werd er gereduceerd tot een soort lokale verdeler of voorpost van het Mundaneum. In die zin was het Urbaneum de concrete verbeelding van het programma van een lokale surveydienst zoals die eerder door Van der Swaelmen en Otlet werd gedefinieerd in het kader van de UIV: een kennisinstrument dat de eerste stap zette om lokale informatie te synthetiseren tot universele kennis.

De tegenstelling zoals die hier werd beschreven tussen Otlet en Geddes kan in zekere zin model staan voor een tegenstelling die teruggevonden kan worden in heel de stedelijke beweging. De twee denkpijlers typeren de ontwikkeling van het technisch apparaat voor een betere beheersbaarheid van de stad. Enerzijds was er in de stedelijke beweging een meer pragmatische ontwikkeling op het lokale niveau. Afhankelijk van de condities die zich in een bepaalde stad stelden, werden ter bevordering van het publiek welzijn specifieke initiatieven of maatregelen genomen in die regio door stedelijke verbeteraars of door officiële mechanismen. Anderzijds werden er systemen ontwikkeld die algemene kennis en principes wilden verzamelen over het beheer van de stad. Voor organisaties als de *Union Internationale des Villes* (UIV) en de *International Garden Cities and Town Planning Association* (IGT) was het kennen, besturen en plannen van een stad een universele wetenschap.

De tegenstelling tussen het globale en het lokale zou een constante blijven in het debat over de stedenbouw en de ruimtelijke planning. Met de oprichting van de *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne* (CIAM) in 1928 kwam die tegenstelling meteen centraal te staan.⁵⁸ Belangrijke stemmen binnen de beginperiode van CIAM waren die

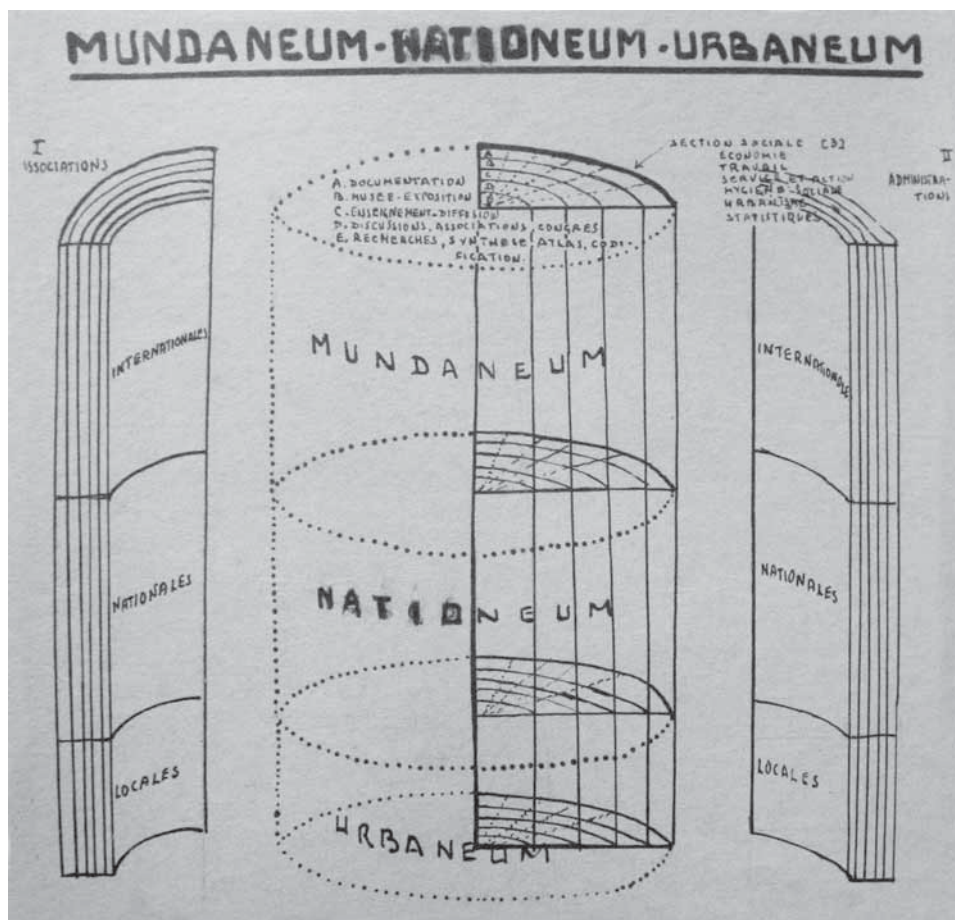
55 De Belgische stedenbouwkundige Raphaël Verwilghen (1885-1963) steunde het idee van het Nazioneum en tekende de plannen voor een *Belganeum*, gesitueerd in het Palais du Cinquantenaire in Brussels.

MDN, fonds Encyclopedie Universalis Mundaneum (EUM), doos 10, correspondentie Verwilghen aan Otlet van 1939. 11.16 en 1940.03.19.

56 Otlet stelde in april 1931 het project voor in het kader van de *Journées de l'Urbanisme et de l'Habitation* georganiseerd door de *Union des Villes et Communes Belges* en de *Société Nationale des Habitations à Bon Marché*. Het centrale thema van deze conferentie was het wetsvoorstel op vlak van stedenbouw dat Emile Vinck aan het Belgische parlement zou voorleggen. P. Otlet, 'L'Urbaneum', *La Cité*, 9:10 (1931) 124.

57 Dit denken was niet enkel typerend voor Otlet, maar voor heel het reformistisch project waarin het kaderde. Zie: Gaspari, 'Cities against states?', 598.

58 Otlet had verschillende banden met CIAM: hij was aanwezig op de eerste en derde CIAM-bijeenkomst, hij werkte samen met Le Corbusier voor het ontwerp van zijn Werelstad in Genève van 1928 tot 1930, en zijn ideeën waren wel gekend in de Belgische CIAM delegatie (voornamelijk Victor Bourgeois, Huib Hoste). Ik beweer niet dat Otlet en Geddes de rechtstreekse oorzaak zijn van die spanning. Wel dat zij elk een positie innamen in de stedelijke beweging die voorafgaat aan CIAM, en dat die twee posities overeenkomen met een spanningsveld die de geschiedenis van de CIAM mee heeft bepaald.

Afbeelding 7: Dit diagram stelt de globale database voor van Otlets 'Netwerk Mudaneum', de optelsom van de collecties van internationale, nationale en de lokale 'Mundaneums'. P. Otlet, Mundaneum, Nacioneum, Urbaneum, [1936] in: MDN, *Encyclopedia Universalis Mundaneum*, Doos 10, doc. nr. 8305.

van Le Corbusier, Ernst May (1886-1970), Mart Stam (1899-1986), Hans Schmidt (1893-1972), Hannes Meyer (1889-1954), André Lurçat (1894-1970), Walter Gropius (1883-1969), en Victor Bourgeois.⁵⁹ Deze modernistische avant-garde van Europese architecten moest hun urbanistisch discours onvermijdelijk in dit spanningsveld positioneren. Door architectuur in te zetten als een universeel instrument voor een stedelijk reformisme, bouwden de leden van CIAM enerzijds voort op de vernieuwing inzake sociale huisvesting in het begin van de eeuw en anderzijds op de universele wetenschappelijke claims over de stad zoals die in de UIV of de IF circuleerden. De CIAM doctrine van de 'Functionele Stad' was tegelijk abstract en concreet. Via enquêtes en vergelijkend onderzoek tussen de verschillende landen, wou CIAM internationale principes, re-

⁵⁹ E. Mumford, *The CIAM discourse on urbanism, 1928-1960* (Cambridge 2000) 19.

soluties of richtlijnen vastleggen voor het opmaken van stadsplannen. Maar in tegenstelling tot de 'internationale stijl' en de doctrinaire wetenschappelijke toon, hield CIAM echter ook bewust vast aan de lokale schaal en nam het wonen als basis voor haar stadsplanningmodel. Het planningsmodel van de CIAM was dat van het 'masterplan', waarbij de principes van de functionele stad de globale richtlijnen gaven voor een lokale toepasbaarheid.

De tegenstelling tussen het globale en het lokale, zoals die in het begin van de twintigste eeuw in de stedelijke beweging bij Otlet en Geddes en nadien in CIAM is terug te vinden, is zoals de 'links-rechts' verhouding in het politieke debat: de beperking tot twee termen holt het discours uit, maar tegelijk houdt de dialectiek het debat gaande. Het koppel 'globaal-lokaal' geeft aan dat er steeds opnieuw een positie moet bepaald worden, zoals geformuleerd in de kritiek van Jane Jacobs op de CIAM-beweging of zoals in het discours van Kenneth Frampton over het 'kritisch regionalisme'.

Het recht in eigen handen

Collectieve sanctie als mechanisme van informele sociale controle in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*

Sociale controle en stedelijkheid

Sociale controle is een concept dat al lang meegaat.¹ Het werd in 1901 gelanceerd door de Amerikaanse socioloog Edward Alsworth Ross. Historicus Martin Dinges omschrijft sociale controle als ‘alle manieren waarop mensen afwijkend gedrag definiëren en er door een maatregel op reageren’.² Klassiek wordt een onderscheid gemaakt tussen formele en informele sociale controle. Onder formele sociale controle worden reguleringsstrategieën uitgaande van het staatsgezag verstaan. Informele sociale controle behelst regulering door niet-statelijke organismen zoals beroepsverenigingen, kerken en buurtgemeenschappen.

Vanouds ging de wetenschappelijke aandacht overwegend uit naar sociale controle van overheidswege. De afgelopen decennia maakte het onderzoek over informele sociale controle echter een kwalitatieve en kwantitatieve sprong.³ De groeiende belangstelling voor het zelf-regulerend vermogen van buurten is hiervan een treffende illustratie. Het valt hierbij op dat studies over informele sociale controle veelal rurale gebieden en middel-eeuwse of vroegmoderne steden betreffen. Studies over zelf-regulering in hedendaagse steden bleven lange tijd schaars. Een verklaring moet worden gezocht in de beeldvorming over de relatie tussen informele sociale controle en stedelijkheid. Tot voor kort werd informele sociale controle onverenigbaar geacht met de vereisten van een moderne industriële en stedelijke samenleving. Ze werd geassocieerd met kleinschalige, gesloten gemeenschappen uit het verleden of op het platteland. Informele sociale controle werd gelijk gesteld met bemoeizucht, roddel en bekrompenheid, waaraan het geëmancipeerde individu zich in de moderne, anonieme grootstad gelukkig had weten te onttrekken.

Die negatieve perceptie van informele sociale controle is op korte tijd grondig gewijzigd. De vermeende zwakte ervan wordt nu als een nadeel gezien. Die evolutie heeft alles te maken met de snel om zich heen grijpende vrees voor de al dan niet reële toename van ‘zinloos geweld’, wat met het ontbreken van informele sociale controle in de stedelijke, publieke ruimte in verband wordt gebracht. De uiteenraffeling van kleinschalige samenlevingsverbanden en de toenemende verstedelijking zou geleid hebben tot een vorm van sociale desintegratie, waardoor individuen zich in een anonieme samenleving te buiten kunnen gaan aan geweld tegen hun onbekende medemens.⁴ Dit

* Dank aan Julie Carlier en Gita Deneckere voor hun pertinente bemerkingen bij eerdere versies.

¹ J. Criss, *Social control. An introduction* (Cambridge 2007); P. Spierenburg, ‘Social control and history: an introduction’, in: C. Emsley, E. Johnson en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe volume 2, 1800–2000* (Columbus 2004) 1–21.

² M. Dinges, *Der Maurermeister und der Finanzrichter. Ehre, Geld und soziale Kontrolle im Paris des 18. Jahrhunderts* (Göttingen 1994) 169.

³ Zie G. Schwerhoff, *Aktenkundig und gerichtsnotorisch. Einführung in die Historische Kriminalitätsforschung* (Tübingen 1999) 10–11.

discours vormt de actuele vertaling van de oude, anti-stedelijke traditie waarin de stad als poel des verderfs werd voorgesteld. Vermeldenswaard is dat geweld tot voor enige decennia veelal geassocieerd werd met het platteland en met het verleden en niet met de stad als bolwerk van de moderne 'beschaving'.⁵ Als remedie tegen de 'verharding' van de samenleving wordt nu hernieuwd nabuurschap aangeprezen met het oog op het herstel van de informele sociale controle. Enkel zo zou de teloorgang van de gedeelde normen en waarden een halt kunnen worden toegeroepen. Van een achterhaald relict uit een ver verleden, werd informele sociale controle een actuele remedie tegen alle kwaad in de stedelijke samenleving.

Hoe verschillend beide visies ook mogen zijn, ze berusten op dezelfde basisaannames. Ze gaan allebei uit van de zwakte van informele sociale controle in de stad. Bovendien verbinden ze allebei de samenleving in heden en verleden respectievelijk met zwakke en sterke informele sociale controle. Daarmee sluiten ze nauw aan bij de stelling dat zich de afgelopen eeuwen in Europa onder invloed van het staatsvormingsproces een evolutie van informele naar formele sociale controle heeft voltrokken. De gelijklopendheid der basisaannames bewijst echter nog niet dat ze daarom ook steekhoudend zijn. Onderzoek naar steden tijdens het Ancien Régime en de negentiende eeuw wijst alvast uit dat stedelijkheid en informele sociale controle niet noodzakelijk onverzoenbare begrippen zijn.⁶ Zo kwalificeerde David Garrioch de achttiende-eeuwse Parijse buurten als *urban villages*, daarmee de titel van Herbert Gans' boek over het Italiaans-Amerikaanse buurtleven parafraserend.⁷ Onderzoek geeft bovendien aan dat de evolutie van informele naar formele sociale controle zich minder rechtlijnig heeft voltrokken dan vaak wordt aangenomen.⁸ Het wordt steeds duidelijker dat over formele en informele sociale controle niet in dichotome termen kan worden gesproken wegens de overlappende grenszone tussen beide categorieën.

Onderhavig artikel wil een bijdrage leveren tot het debat over sociale controle in stedelijke samenlevingen door te onderzoeken of een uitgesproken vorm van informele sociale controle, collectieve sanctionering, in een hedendaagse stad in West-Europa nog

4 G. van den Brink en K. Schuyt, 'Van kwaad tot erger. Wordt het geweld nu ook gedemocratiseerd?', in: K. Schuyt en G. van den Brink (red.), *Publiek geweld* (Boekaflevering *Mens en Maatschappij*, 77 (2002)) (Amsterdam 2003) 7-17; G. van den Brink, 'Geweld als maatschappelijk probleem', in: Schuyt en Van den Brink (red.), *Publiek*, 19-34; T. von Trotha, 'Zur Soziologie der Gewalt', in: T. von Trotha (red.), *Soziologie der Gewalt* (bijzonder nummer *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*) (Opladen en Wiesbaden 1997) 18-19; K. Wittebrood, 'Buurten en geweldscriminaliteit: een multi-levelanalyse', *Mens en Maatschappij*, 75 (2000) 92-107; T. Blokland, *Urban Bonds. Social relationships in an inner city neighbourhood* (Cambridge 2003) 3-6; H. Boutellier, *Solidariteit en slachtofferschap. De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur* (Nijmegen 1993) 59-60.

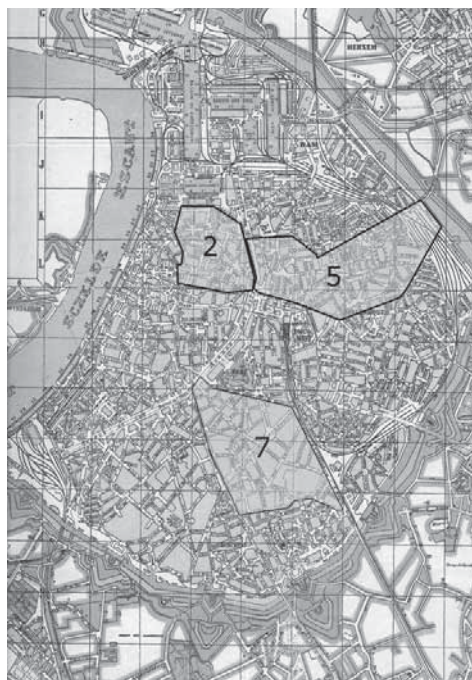
5 M.F. van Dijk, 'De stad als onafhankelijke variabele en centrum van moderniteit. Langetermijntrends in stedelijke en rurale criminaliteitspatronen in de Nederlanden (1300-1800)', *Stadsgeschiedenis*, 1 (2006) 7-26.

6 Zie de case-studies van Dinges, *Der Maurermeister*; D. Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge 1986); A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006). Diverse bijdragen in H. Roodenburg en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe. Volume 1, 1500-1800* (Columbus 2004); J.-P. Burdy, 'Social control and forms of working-class sociability in French industrial towns between the mid-nineteenth and the mid-twentieth centuries', in: Emsley, Johnson en Spierenburg (red.), *Social control*, 25-69; R. Jessen, 'Gewaltkriminalität im Ruhrgebiet zwischen bürgerlichen Panik und proletarischer Subkultur', in: D. Kift (red.), *Kirmes-Kneipe-Kino. Arbeiterkultur im Ruhrgebiet zwischen Kommerz und Kontrolle (1850-1914)* (Paderborn 1992) 226-255.

7 H. Gans, *The urban villagers* (New York 1962).

8 V. Sleebe, 'Community and social control: an enquiry into the Dutch experience', in: Emsley, Johnson en Spierenburg (red.), *Social Control*, 168-169.

een betekenisvolle praktijk was. In het onderzoek over informele sociale controle vormen twintigste-eeuwse steden nog grotendeels een blinde vlek. Concreet wordt in dit artikel de stad Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw onderzocht. Alle processen-verbaal van drie wijken (2, 5 en 7 – Hoofdbureel) van de Antwerpse stedelijke politie werden voor zes steekproefjaren (1912, 1917, 1928, 1938, 1944 en 1949) systematisch gescreend. Wijken 2 (begrensd door de Italiëlei, de Minderbroedersrui, de Oude Leeuwenrui en de Lange Nieuwstraat) en 5 (tussen de Handels- en de Carnotstraat) kunnen als sociaal heterogeen worden betiteld, terwijl wijk 7 (tussen het Stadspark en de Mechelsesteenweg) veeleer een burgerlijk karakter had. De zoektocht richt zich op casussen die beantwoorden aan volgende voorwaarden: het moet gaan om sancties die door een groep in het kader van informele sociale controle werd opgelegd. De notie *collectief* slaat dus op de actoren en niet op de mikpunten. Specifiek oorlogsgerelateerde collectieve sancties (met name acties tegen collaborateurs en oorlogsprofiteurs) worden niet opgenomen, aangezien het in dit bestek de bedoeling is de structuurel praxis in een twintigste-eeuwse stad aan het licht te brengen.⁹

Afbeelding 1: Politiewijken 2, 5 en 7 (Hoofdbureel) (Alfabetische lijst der straten met aanduiding der wijken en stadsplan, Antwerpen, 1915).

Collectieve sancties en stedelijkheid

Zoals hierboven reeds werd aangehaald, worden collectieve sancties doorgaans geassocieerd met kleinschalige, gesloten en rurale gemeenschappen. In de geatomiseerde hedendaagse stad lijkt er voor collectieve sancties dan ook geen plaats.¹⁰ Het onderzoek naar de plaats van de *charivari*, een rituele sanctie gericht op de handhaving van de gemeenschapsmoraal door de uitstoting van normovertreders (die vaak niet definitief is, maar net gevolgd wordt door de reïntegratie in de gemeenschap), lijkt die stelling in eerste instantie te bevestigen.¹¹ Zo is gebleken dat in grote West-Europese steden *charivari*'s nauwelijks nog voorkwamen in de tweede helft van de achttiende eeuw.¹² Voor

⁹ Zie A. Vrints, '“Moffen buiten!” De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen', in: S. Jaumain e.a. (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la première guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique* (Brussel 2005) 47-63.

¹⁰ Zie R. Senechal de la Roche, 'Why is collective violence collective?', *Sociological theory*, 19 (2001) 139-140.

¹¹ J. Le Goff en J.-C. Schmidt (red.), *Le charivari* (Parijs 1981); G. Rooijakkers en T. Romme (red.), *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag*, themanummer *Volkskundig bulletin*, 15 (1989) 3.

¹² Garrioch, *Neighbourhood*, 217-220. C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990) 135.

Afbeelding 2: In de Zwanengang, in het arme Kattenkwartier (wijk 2), schuiven bewoners rond 1930 aan voor het gemeenschappelijke toilet (Stadsarchief Antwerpen).

negentiende-eeuwse Noord-Nederlandse steden zou alvast hetzelfde gelden.¹³ De ondergang van de charivari zou volgens dat onderzoek te wijten zijn aan een combinatie van twee factoren. Enerzijds perkte de versterking van het geweldsmonopolie van de staat de mogelijkheden tot eigenrichting sterk in, wat past in de formaliseringstheorie betreffende sociale controle. Anderzijds nam het zelfregulerend vermogen van informele sociale netwerken af door de toenemende sociale polarisering. Naarmate de welvarender sociale groepen zich uit distinctieve overwegingen uit het buurtleven terugtrokken, verloren de charivari's veel van hun kracht, omdat ze net steunden op door de hele gemeenschap gedeelde waarden en normen. Daar zou men de vanzelfsprekende hypothese kunnen aan toevoegen dat dit proces crescendo ging naarmate steeds bredere sociale lagen zich een burgerlijke, geprivatiseerde levensstijl toeëigenden en zich uit het buurtleven terugtrokken.

Toch bestaan er aanwijzingen dat deze evolutie niet zo rechtlijnig verliep. Zo werden in Britse en Waalse arbeiderswijken tijdens de negentiende eeuw klassieke chariva-

¹³ Sleebe, *Community*, 177.

reske acties uitgevoerd.¹⁴ Onderzoek wijst uit dat dat in bepaalde arme buurten van hendaagse Nederlandse steden nog steeds het geval is.¹⁵ Gegevens uit de Antwerpse politiearchieven bevestigen dat er in twintigste-eeuwse West-Europese steden nog wel degelijk collectieve sancties voorkwamen. De oorlogsgelateerde acties buiten beschouwing gelaten, werden in de processen-verbaal van de drie geselecteerde wijken voor de steekproefjaren 18 casi van collectieve sancties (tegenover 1377 casi van interpersoonlijk geweld) aangetroffen. Het betreft meer in het bijzonder negen klachten (waarbij het initiatief tot opmaak van de bevolking uitgaat) en negen verslagen (waarbij het initiatief in beginsel van de politie komt). Het aantal door de politie geregistreerde collectieve sancties mag dan wel gering zijn, op zichzelf impliceert de ogenschijnlijk lage frequentie geenszins dat het een marginaal of uitstervend verschijnsel zou betreffen. 'Volksgerichten' waren immers ook in kleinschalige gemeenschappen op het platteland geenszins een dagelijkse praktijk. Het betrof ook in die context zeldzame gebeurtenissen die net vanwege hun uitzonderlijke karakter vaak lang in het collectieve geheugen gegrift bleven. Tot de collectieve sanctionering van een normovertreder werd niet lichtzinnig overgegaan. Ze vormde doorgaans het sluitstuk van een langer aanslepend proces, waarbij de geviseerde persoon of familie door aanhoudende of herhaaldelijke normovertredingen binnen informele sociale netwerken een kwalijke reputatie had opgebouwd.¹⁶

Daarenboven dient te worden gewezen op het bekende probleem van het zogenaamde *dark number*. Veel ontsnapt immers aan de ogen en oren van het repressieapparaat. Lang niet alle feiten die vanuit het standpunt van het repressieapparaat als strafbaar worden beschouwd, worden als zodanig geregistreerd. De aangiftebereidheid van de bevolking is in dit verband een factor van bepalend belang. Net ten aanzien van collectieve sancties is er reden om aan te nemen dat de aangiftebereidheid niet groot was. De vernedering een dergelijke schandstraf te moeten ondergaan, was zo verpletterend dat men er zo min mogelijk ruchtbaarheid aan wenste te geven. Schaamte vormde ongetwijfeld een belangrijke rem. Bovendien werkte ook de gehypothekeerde positie van dergelijke mikpunten binnen informele sociale netwerken de aangiftebereidheid zeker niet in de hand. Hun onvermijdelijk beperkte sociaal kapitaal bood geenszins de ideale randvoorwaarden om met enige kans op succes een beroep op het formele repressieapparaat te doen. Zo was het voor een mikpunt van een collectieve sanctie niet vanzelfsprekend getuigen *à décharge* op te trommelen. Klacht indienen vanuit een geïsoleerde sociale positie was ook niet zonder gevaar: de klager liep een reële kans de hele buurt opnieuw tegen zich in het harnas te jagen. Er is dus alle reden om aan te nemen dat de 18 geregistreerde casi van collectieve sancties slechts een topje van de ijsberg vormen. Ook voor steden tijdens het Ancien Régime maken de bronnen overigens slechts zelden melding van collectieve sancties. Collectieve sancties kwamen ongetwijfeld frequenter voor dan het aantal geregistreerde gevallen doet uitschijnen. Hoe groot die fre-

14 Thompson, *Le charivari*, 309; R. Pinon, 'Les noms du charivari en Wallonie et accessoirement en Picardie', *Annales du cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région et musées Athois*, 49 (1982-1983) 384-385, 400-401.

15 W. de Haan en J. Nijboer, 'Youth violence and self-help', *European history of crime, criminal law and criminal justice*, 13 (2005) 75-88.

16 G. Rooijakkers, 'Vieren en markeren. Feest en ritueel', in: T. Dekker, H. Rooijakkers en G. Rooijakkers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000) 226.

quentie dan wel was, valt, gezien het onoplosbare probleem van het *dark number*, niet te bepalen.

Collectieve sancties als vorm van informele sociale controle vormden in het twintigste-eeuwse Antwerpen een actuele sociale praktijk. Al ging het lang niet altijd om charivari's in klassieke zin – waarbij de sancties werden voorafgegaan door een geleidelijke opbouw van spanning – het gehanteerde repertoire was wel steeds charivaresk. Een geraffineerde vormtaal werd gehanteerd om het mikpunt publiekelijk te ontteren. Noties van eer en schande waren geen relictten uit een ver verleden, maar vormden de ruggengraat van informele sociale controle door de buurt. Anderzijds impliceert het expressieve, rituele karakter van de sancties niet dat het om louter symbolische daden zou gaan. Er kwam integendeel vaak heel reëel geweld aan te pas. Vele acties waren gericht tegen de woning van het mikpunt. De symbolische waarde van het huis behoeft nauwelijks toelichting.¹⁷ De identificatie tussen het huis en zijn bewoners is nagenoeg universeel. Door de woning te schenden, trof men de bewoners. Ook sancties gericht tegen het lichaam van het mikpunt verliepen geritualiseerd. Bij nagenoeg alle aangehaalde casi werd nadrukkelijk het aangezicht van de normoverteder gevisieerd. Bij wijze van schandstraf werd dit identiteitsbepalende lichaamsdeel bij uitstek geschonden.¹⁸

De buurt waakt

Het wapen van de collectieve sanctie werd in het vroeg-twintigste-eeuwse Antwerpen vooreerst aangewend in het kader van informele sociale controle binnen netwerken van buurtsociabiliteit. Onder meer seksualiteit – de inzet bij uitstek in veel studies over rurale charivari's – was in de Antwerpse stadsbuurten niet onttrokken aan de publieke controle. De informele sanctionering van inbreuken op de seksuele of huwelijksmoraal geeft aan dat zulke kwesties binnen de buurt niet als zuiver private aangelegenheden golden. De buurtbewoners zagen zichzelf gemachtigd om – indien nodig – in te grijpen. Op dit vlak konden diverse types van normovertreding aanleiding geven tot een collectieve sanctie.

Zo is er de casus van een oudere man die collectief werd aangepakt wegens al dan niet vermeende toenaderingspogingen jegens een veel te jong geachte vrouw. Het voorval, met charivareske trekken, deed zich in maart 1912 voor in de Seefhoek.¹⁹ Een groep jongeren wierp zich op als de behoeders van de seksuele normen. Carolus F., de gepensioneerde man in kwestie, had een vijftienjarige fabriekarbeidster, die hij kende uit zijn buurt, in een herberg in de Duinstraat op twee borreltjes Kempenaar getrakteerd. Het meisje werd onwel van de drank en Carolus F. besloot haar naar huis te brengen aangezien ze niet stevig op haar benen stond. Een groepje dokwerkers en fabriekarbeidsters uit de buurt, tussen de 18 en de 21 jaar oud, had in de herberg de houding van Carolus tegenover Bertha met stijgende verontwaardiging gadeslaan. Ze verdachten de oude man ervan het meisje met opzet dronken te hebben gevoerd.

17 M. Dinges, 'Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne', *Zeitschrift für Historische Forschung*, 4 (1989) 422.

18 T. Lindenberger, 'Die "verdiente Tracht Prügel" Ein kurzes Kapitel über das Lynchen im wilhelminischen Berlin', in: T. Lindenberger en A. Lüdtke (red.), *Physische Gewalt. Studien der Geschichte der Neuzeit* (Frankfurt 1995) 190-212.

19 Stadsarchief Antwerpen (Verder: SAA), MA31560, proces-verbaal wijk 5, nr. 634, 11/3/1912.

‘Iets kwaad vermoedende’, vertelde de fabriekarbeidster Gerda van der S. achteraf, besloten ze het tweetal op straat te volgen. Ter hoogte van de Zavelstraat begonnen ze de man te slaan om hem te dwingen het meisje los te laten. In een onbeholpen poging om zichzelf te verdedigen, verwondde Carolus één van zijn belagers met zijn wandelstok. De belagers maakten Carolus hierop zijn wandelstok afhandig, waarna hij het op een lopen zette. Onder een regen van kreten (‘houdt hem’) wist hij een toevlucht te vinden in een herberg onder zijn woning. Herbergierster Louisa van den W. sloot de deur voor de aanzwellende groep belagers. Zij verwekten stampen voor de herberg en riepen: ‘laat die oude smeerlap maar eens buiten, dat wij hem een pak slaag geven’. Dat geen gevolg werd gegeven aan de wens van de groep jongeren om Carolus voor zijn vermeend wangedrag collectief te straffen, had wellicht alles te maken met de goede naam die hij in de buurt genoot. Zowel de herbergierster als andere buurtbewoners verklaarden ten overstaan van de politie dat Carolus ‘een deftig man’ was. Specialisten van collectieve sancties wijzen erop dat individuele normovertredingen veelal niet onmiddellijk gecorrigeerd of bestraft werden. De betrokken persoon of familie moest al een tijd in een kwaad daglicht staan wegens onoorbaar gedrag. Het gesanctioneerde voorval was slechts de spreekwoordelijke druppel die de emmer van het ongenoegen deed overlopen. Het is dus waarschijnlijk dat zijn goede reputatie Carolus voor erger behoeftte. De participanten van de collectieve actie bleven overigens volhielden dat zij ‘dit meisje misschien van slechte behandelingen beschermd’ hadden. Binnen hun kring was Carolus’ goede reputatie blijkbaar onbekend of werd ze niet gedeeld.

Er werden verder ook twee voorbeelden aangetroffen van collectieve sancties tegen vrouwen die een relatie waren aangegaan met een getrouwde man. De buurt kwam in actie tegen dergelijke vrouwen die een gevaar voor de gemeenschap inhielden: door een liefdesverhouding aan te gaan met een gehuwde man, bracht dergelijke vrouw immers de stabiliteit van gevestigde huishoudens in emotionele, maar ook in economische zin, in het gedrang.²⁰ Werkvrouw Catharina van B. mobiliseerde zo een aantal vrouwen uit de Seefhoek om de minnares van haar man, werkvrouw Regina L., een lesje te leren.²¹ Een aantal dagen te voren was Catharina zonder het gewenste resultaat Regina’s man gaan inlichten dat zijn vrouw met haar man seksuele betrekkingen onderhield. Toen Regina Catharina in aanwezigheid van een aantal van haar vriendinnen op straat toeriep ‘héwel, smeerlap, ik heb nu al zo lang met u man aangehouden en nu zal ik het nog doen’, was de maat vol. Catharina besloot samen met zes of zeven vrouwen uit de buurt de komst van Regina af te wachten om haar eens zwaar aan te pakken. Op de hoek van de Lange Scholier- en de Lange Zavelstraat werd Regina door de groep vrouwen aangevallen. Catharina bracht haar met een sleutel een slag op de neus toe met een wonde tot gevolg. Misschien was het niet toevallig dat specifiek de neus werd gevisieerd. Het publieke en collectieve karakter van de geweldpleging wijst er duidelijk op dat het de bedoeling was Regina als een eerloze vrouw te kijk te zetten. De keuze voor de verminking van de neus sluit aan bij de doelstelling om het mikpunt publiekelijk te verneren. Door middel van rituele verminking van de neus wenste men zichtbaar te ma-

²⁰ Zie A. Farge, *La vie fragile. Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 1986) 96-97.

²¹ SAA, MA31559, proces-verbaal wijk 5, nr. 31, 25/11/1911.

ken dat het om een normovertreedster ging. Al sinds de middeleeuwen werd de beschadiging van de neus in Europa als een verwijzing naar zonde, in het bijzonder seksuele zonde, en oneer gezien.²² Het lijkt op het eerste gezicht vergezocht om een verband te leggen tussen een gewelddadig conflict in de straten van het twintigste-eeuwse Antwerpen en opvattingen die eeuwen tevoren bestaan zouden hebben, maar onbetwistbaar is in elk geval de vaststelling dat rituele verminking een integraal onderdeel van de collectieve sanctie in kwestie uitmaakte.

Een gelijkaardige collectieve sanctionering van ongeoorloofd seksueel gedrag speelde zich op 15 augustus 1917 af in de Gasstraat in de Seefhoek.²³ Opnieuw ging het om een conflict tussen de bedrogen echtgenote en de minnares van haar man. Slachtersgast Petrus E. had zijn vrouw, huisvrouw Joanna B., verlaten om met werkvrouw Catharina M. seksuele betrekkingen aan te knopen. Zijn vrouw en kinderen liet hij daarbij in de schaarse oorlogsjaren letterlijk op hun honger. Catharina schiep er genoeg in om tegenover Joanna op te scheppen over haar overwinning. Ze provoceerde Joanna door ostentatief voorbij haar woning te lopen, haar in het gezicht uit te lachen en denigrerende verklaringen in het publiek af te leggen. Op een gegeven ogenblik konden ook de buurvrouwen ('het verontwaardigde publiek' in de woorden van Joanna) de provocaties niet langer aanzien en begonnen ze in een grote groep Catharina te achtervolgen. Catharina werd door de vrouwen vastgegrepen en Joanna krabte haar gezicht open. Net als in het vorige voorbeeld kwam het er blijkbaar op aan de bedrogen echtgenote een rituele verminking in het aangezicht te bezorgen. Catharina begreep de ontorende boodschap zeer goed want ze maakte in haar verklaring nauwgezet melding van de krabben in haar aangezicht. De kwalijke reputatie die Catharina reeds voordien onder de vrouwen uit de buurt genoot, is zeker ook een element dat de virulentie van de collectieve sanctie mede verklaart. Zo verklaarde huisvrouw Joanna R.: 'Catharina M. is een slechte vrouw die reeds in het Elisabethgasthuis heeft gelegen', daarmee verwijzend naar een oneervol verleden van venerische ziekten.

Bij een andere casus was ogenschijnlijk de verdediging van de lokale liefjesmarkt tegen vreemde indringers in het geding. Een tweeëntwintigjarige inwoner uit het naburige Merksem die bij de politie klacht indiende tegen onbekenden wegens geweldpleging, was het mikpunt van deze actie.²⁴ Hij was op 31 maart 1944 met een meisje dat hij net had leren kennen, naar de kermis op het *Schoolplak* gegaan, eveneens in de Seefhoek. Kennelijk was dit niet naar de zin van de mannelijke adolescenten uit de buurt, want na enige tijd werd het koppel omringd door een tiental jongens van 18 à 20 jaar oud die het meisje wegtrokken en de Merksemnaar twee tanden uitsloegen.

Ook dieven konden informeel gesanctioneerd worden. Binnen buurten bestond een grote mate van interventiebereidheid ten voordele van mensen die het mikpunt werden van een diefstal. Er is een enkel voorbeeld aangetroffen van een (vermeende) dief die een collectieve bestraffing moest ondergaan. Aan de basis hiervan lag een strategische optie die de winkeliersfamilie D. uit het armengetto van het Kattenkwartier aan den dag

²² B. Capp, *When gossips meet women, family, and neighbourhood in early modern England* (Oxford 2003) 97; L. Gowing, *Domestic dangers. Women, words, and sex in early modern London* (Oxford 1998) 103; E. Muir, *Ritual in early modern Europe* (Cambridge 1997) 139.

²³ SAA, MA31582, proces-verbaal wijk 5, nr. 1382, 16/8/1917.

²⁴ SAA, MA31787, proces-verbaal wijk 5, nr. 1016, 31/3/1944.

Afbeelding 3: Vrouwen keuvelen bij het werk tijdens de wasdag in het Capucienenhof, een gang in de Stijfseleui (wijk 2), 1936 (Stadsarchief Antwerpen).

legde in een conflict met een onwillige klant, kermiskramer Raphael V.²⁵ In de winkel was een geschil losgebroken waarbij de kredietwaardigheid van beide partijen de inzet vormde. Geconfronteerd met een overmacht, vluchtte de marktkramer de Paradijsstraat in. De familie D. deed een beroep op de solidariteit van de burens door ‘houdt den dief’ te roepen, waarop ze hem tot staan brachten. Door de samengeschoolde groep werd hij op een stootkar gelegd en kreeg hij slagen en schoppen te verduren van de winkelier en een aanzienlijk aantal mannen en vrouwen uit de buurt. De presentatie van de ‘dief’ op een publieke plaats, als was het een geïmproviseerd schavot, en het collectieve karakter van de vuistenregen, wijzen duidelijk in de richting van een rituele sanctiëring van normovertreders.

Het merkwaardige aan dit incident is dat de familie D. duidelijk vanuit strategische overwegingen een bepaald beeld van het gedrag van Raphael had opgehangen dat niet met de werkelijkheid overeenstemde, maar wel uitermate geschikt was om een reactie van de buurt uit te lokken. Op het ogenblik dat winkelier B. het teken gaf dat men Raphael moest laten gaan, begon het bepaalde buurtbewoners te dagen dat het waarheidsgehalte van de claim van de familie D. op zijn zachtst gezegd twijfelachtig was. Huishoudster Maria van den B. vroeg zo aan de zus van de winkelierster: ‘maar, Phiel, als dit een dief is, waarom houden zij hem dan niet vast?’, wat werd beantwoord met een laconiek: ‘hij heeft nu al genoeg gehad’. Blijkens het proces-verbaal lag de ware mo-

²⁵ SAA, MA24633, proces-verbaal wijk 2, nr. 5055, 20/8/1912.

tivering op een heel ander vlak. Bij aankomst van de politie zou de winkelier nog in het vuur van de strijd onbesuisd de eigenlijke grond aangegeven hebben: 'er is daar eenen welke in mijn huis wilde komen slagen, maar ik heb hem zijn paart gegeven, laat hem maar gaan'.

De achtergrond van de aangetroffen casussen geeft aan dat de informele zelfregulering door middel van collectieve sancties geen zaak was van de gehele Antwerpse bevolking zonder onderscheid. Het collectief afdwingen van de gedeelde moraal binnen netwerken van buurtsociabiliteit, was een aangelegenheid van de lagere sociale groepen. De geografische spreiding van de casussen wijst duidelijk in die richting: het is geen toeval dat ze in de twee minst welvarende buurten uit de geselecteerde wijken, de Seefhoek (de noordelijke helft van wijk 5) en het Kattenkwartier (een arme buurt in wijk 2), te situeren zijn. De hang naar respectabiliteit van burgerlijke snit weerhield de hogere sociale groepen van participatie in de informele netwerken van buurtsociabiliteit in het algemeen en van eigenrichting in het bijzonder. Deelnemen aan het buurtleven en de naleving van de 'codes van de straat' – die het buurtleven reguleerden – gold nu eenmaal als 'gemeen', dat wil zeggen: behorend tot de verachte levenswandel van de lagere sociale groepen, het tegendeel van 'deftig' in burgerlijke zin. Toeëigening van het burgerlijke, private respectabiliteitsmodel was voor de lagere sociale groepen, gezien de fragiliteit van hun bestaansbasis, geen optie. Participatie in het buurtleven was immers een noodzakelijke voorwaarde om reciprociteitsrelaties aan te knopen die in geval van nood aangesproken konden worden.²⁶

Opvallend is ook dat alle aangehaalde processen-verbaal werden opgemaakt na een klacht van het mikpunt van de collectieve sanctie. De politie werd dus op hun initiatief bij de zaak betrokken. De positie van de klagers-mikpunten ten aanzien van de buurt is divers. Terwijl Carolus F. een goede reputatie genoot, stonden Regina L. en Catharina M. duidelijk geïsoleerd. De in elkaar geslagen Merksemnaar en marktkramer waren dan weer buitenstaanders.

Politiek op straat

Collectieve sancties werden in het vroeg-twintigste-eeuwse Antwerpen niet enkel ingezet bij zelf-regulering binnen informele netwerken van buurtsociabiliteit, maar evenzeer bij sociale en politieke conflicten. In het licht van het debat over het transformatieproces van collectieve acties is deze vaststelling heel relevant. De Amerikaanse socioloog Charles Tilly gaat uit van een transformatie van de repertoires van collectieve actie tijdens de lange negentiende eeuw onder invloed van het staatsvormingsproces, de opkomst van het kapitalisme en de proletarisering.²⁷ Actievormen met een lokaal bereik, zoals voedselrellen, belastingsrellen én charivari's maakten onder invloed van die macroprocessen geleidelijk plaats voor nieuwe vormen zoals stakingen en demonstraties op nationale schaal. Tilly situeert de cesuur tussen beide repertoires rond 1850. Wel bestonden er een aantal overgangsvormen. De bekendste daarvan is de zogenaamde politieke charivari in de jaren 1830-1850 in Franse steden waarbij 'traditionele' vormen

²⁶ Zie C. Lis en H. Soly, 'Neighbourhood social change in West-European cities. Sixteenth to nineteenth centuries', *International review of social history*, 38 (1993) 1-30.

²⁷ C. Tilly, 'Charivaris, repertoires and urban politics', in: J. Merriman (red.), *French cities in the nineteenth century* (Londen 1982) 73-91; C. Tilly, *The contentious French. Four centuries of popular struggle* (Cambridge 1986).

aangewend werden voor ‘moderne’ nationale politieke doeleinden. Voor België verlegde Gita Deneckere Tilly’s cesuur van 1850 naar 1884.²⁸

Deneckere beklemtoont de beslissende rol van intermediaire politieke en sociale structuren bij die repertoirewisseling in België. Uit overwegingen van politieke functionaliteit legden ze erop aan het bestaande door een nieuw actierepertoire te vervangen. Charivari’s werden hoe langer, hoe sterker afgekeurd binnen een burgerlijk universum waar ‘beheersing’ en ‘deftigheid’ sleutelwoorden vormden. Zo nam de liberale partij uit respectabiliteitsoverwegingen afstand van anti-klerikale politieke charivari’s en ging ze over tot de organisatie van massamanifestaties. De socialistische beweging voelde zich ten behoeve van haar integratie in het Belgische politieke systeem nog veel sterker verplicht haar respectabiliteit te bewijzen. Ze stuurde er op aan bestaande strategieën van arbeidersmobilisatie te vervangen door nieuwe, meer formele vormen. Die nieuwe vormen hadden als voordeel dat ze binnen de grenzen van de wettelijkheid bleven en lieten ook toe het arbeidersprotest van een lokale focus in de richting van een nationale politieke agenda te oriënteren. De constatacie dat in een twintigste-eeuwse stad bij sociale en politieke conflicten bij uitstek ‘oude’ actievormen als collectieve sancties werden aangesproken, zet opnieuw vraagtekens bij een al te uitgesproken moderniseringsdenken. Ook op dit vlak waren de verschuivingen geleidelijker en partiëler dan vaak wordt geponeerd.

Bij heel uiteenlopende sociale en politieke conflicten namen mensen het recht collectief in eigen handen. Bij conflicten die niet gedragen werden door gevestigde organisaties met ‘gedisciplineerde’ proteststrategieën, ligt het opduiken van collectieve sancties nog enigszins in de lijn der verwachtingen. Dat bij de agitatie in het kader van het oplopende anti-semitisme in Antwerpen dergelijke actievormen werden aangesproken, lijkt zo op het eerste gezicht evident. Lieven Saerens maakt in zijn boek voor de laatste vooroorlogse jaren veelvuldig melding van anti-semitische collectieve acties die duidelijke charivareske kenmerken in de enge zin (ruitbraak, woonstschennis, gejoel) vertonen.²⁹ De steekproef omvat een verkiezingsrel die duidelijk tegen de achtergrond van de anti-semitische agitatie geïnterpreteerd dient te worden.³⁰ Op 20 oktober 1938 werden vier personen van joodse origine lastig gevallen door een twaalfstal militanten van Rex die van een meeting kwamen. Ze riepen hun toe ‘buiten met de joden, buiten met Kamiel Huysmans’, waarop de geviseerde personen riposteerden met ‘leve Kamiel Huysmans’. Na wat geroep gingen de militanten van Rex de joden te lijf totdat er politiehulp kwam opdagen. Bij ontstentenis van een gevestigde politieke structuur met ‘gedisciplineerde’ proteststrategieën, hanteerden anti-semitische agitatoren als vanzelf ‘oudere’ actievormen zoals de charivari. Maar het betreft niet uitsluitend een *choix par défaut*. De keuze voor de collectieve sanctie hield ook bepaalde inhoudelijk-

28 G. Deneckere, *Geuzengeweld. Antiklerikaal straatrumoer in de politieke geschiedenis van België, 1831-1914* (Brussel 1998); G. Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België, 1831-1918* (Antwerpen-Baarn en Gent 1997); G. Deneckere, ‘De algemene staking in 1913. Geraffineerde conflictbeheersing aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 22 (1991) 451-520; G. Deneckere, ‘The transforming impact of collective action, Belgium, 1886’, *International review of social history*, 38 (1993) 345-367. Zie ook M. Jacobs, ‘Een schakel tussen repertoires? Politieke charivari’s in Belgische steden (1830-1839)’, *Volkskundig bulletin*, 20 (1994) 1-15.

29 L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000).

30 SAA, MA29836, proces-verbaal wijk 7, nr. 3034, 20/10/1938.

Afbeelding 4: In de burgerlijke zevende wijk was de beleving van de straat helemaal anders. Het herenhuis op de hoek van de Belgiëlei en de Mercatorstraat gezien van onder de spoorwegbrug (Stadsarchief Antwerpen).

communicatieve voordelen in. Ze wordt immers geassocieerd met ‘spontaneïteit’ en ‘volkswoede’, een lading die de anti-semitische agitatoren wensten te verspreiden, omdat het suggereerde dat hun acties door de brede samenleving werden gedragen. Bovendien was de boodschap van uitsluiting – die van een collectieve sanctie uitgaat – net hetgeen wat ze wensten over te brengen, de exclusie van de joden uit de gemeenschap.

De anti-semitische agitatie binnen en buiten de landsgrenzen zette ook de onderlinge relaties tussen Antwerpse joden onder druk. Zo werd er één casus geregistreerd van een jood die het mikpunt werd van een collectieve sanctie door geloofsgenoten omdat hij ervan werd verdacht commerciële contacten te blijven onderhouden met het nationaal-socialistische Duitsland.³¹ Diamantkoopman Mozes H. werd op 17 november 1938 na het verlaten van de diamantbeurs opgewacht door een vijftal mannen die hem een bloedneus sloegen en daarna, toen om de politie werd geroepen, op de vlucht gingen. Volgens de verklaring van Mozes H. moesten zijn aanvallen in het milieu van het Verbond Economisch Verweer Antwerpen worden gezocht, een organisatie die aanstuurde op een economische boycott van nazi-Duitsland. De maanden tevoren was Mozes H. telefonisch en per brief voorgespiegeld dat hij ‘hetzelfde lot zou ondergaan als de persoon H. die in 1934 doodgeslagen werd’. Dat wijst er op dat er precedents bestonden van interne afrekeningen met joodse ‘verraders’. Een in oorsprong Jiddisj

31 SAA, MA29837, proces-verbaal wijk 7, nr. 3297, 17/11/1938.

pamflet dat werd aangetroffen bij één van de ontmaskerde uitvoerders van de sanctie, laat over de motieven van de actie geen twijfel bestaan: 'Niettegenstaande zijn eigen broeders in Nazi-Duitschland blootgesteld zijn aan de onmenselijkste vervolgingen en de brutaalste broodroof, steunde dit heerschapp hun beulen door ginder te laten slijpen wel wetende dat de vreemde deviezen die hij daarvoor betaalt ook gebruikt worden om het anti-semitische vergif over de wereld te verspreiden en de bacillen van rassen en mensenhaat in alle landen in te enten, ook in België'. Ook hier was het hanteren van het wapen van de collectieve sanctie voor de hand liggend: van een gevestigde structuur met 'gedisciplineerde' actievormen was geen sprake en de boodschap van uitsluiting van de normovertreder was evenzeer functioneel.

Een vergelijkbaar patroon is terug te vinden bij de verstoring van het stichtingscongres van de Volksunie, een vergeefse poging van oud-dinaso's om een formatie op te richten, in zaal Grüter op de Mechelsesteenweg op 8 mei (!) 1949.³² Gealarmeerd door het vooruitzicht van een politieke hergroepering van de 'zwarten', hadden diverse organisaties van verzetslui verzamelen geblazen voor een tegenbetoging. Een deel van hen wist door te dringen tot de zaal, waar 350 tot 400 personen aanwezig waren, om de oprichtingsvergadering te verstoren. Onder kreten als 'allen de zaal in', 'slaat dood de zwarten', 'hang ze op', 'heel de zaal Grüter moet er aan', 'laat niets heel' en 'slaat alles kort en klein', wist dit groepje de congresgangers te intimideren en hen te bewegen de zaal te verlaten. Een paar oud-verzetslui gingen de congresgangers te lijf met stokken en stoelen waarbij twee lichtgewonden vielen en schade werd aangericht in de zaal.

Maar niet enkel bij dergelijke sociale en politieke spanningsvelden, die (nog) niet uitgekristaliseerd waren tot gevestigde structuren en 'gedisciplineerde' actievormen, werd de collectieve sanctie van stal gehaald. Verrassender is de vaststelling dat ook diep gesleten spanningsvelden, die geleid hadden tot de vestiging van geïnstitutionaliseerde sociale en politieke structuren, aanleiding vormden voor collectieve sancties. Het vermogen van intermediaire structuren om het gedrag van hun aanhangers te reguleren, was niet absoluut. Zo bleek het vermogen van de vakbonden om van bovenaf de acties van hun leden te 'disciplineren', op grenzen te stuiten. In de sociale strijd bleven naast het nieuwe repertoire, ook oude vormen bestaan, zoals de collectieve sanctionering van individuele inbreuken op de groepssolidariteit onder arbeiders illustreert. Het gaat met name om de bestraffing van werkwilligen bij stakingen en van 'onderkruipers' die bereid waren om tegen lagere lonen te werken. De dreiging met en het gebruik van geweld ten aanzien van 'ratten' en 'onderkruipers' kan dus niet enkel worden gezien als een sanctie, maar ook en vooral als een verdedigingsmechanisme van de collectieve aanspraken van de arbeiders. Uit de historiografie is wel bekend hoe de Antwerpse dokwerkers bij stakingen geweld ten overstaan van stakingsbrekers niet schuwden en met behulp van intimidatie de opkomst van een christelijk vakverbond trachtten af te remmen ten einde de groepssolidariteit te vrijwaren.³³

De politiearchieven wijzen uit dat het collectief geweld tegen 'ratten' en 'onderkruipers' geenszins een exclusief actiemiddel was van de havenarbeiders. Drie dergelijke collectieve acties werden aangetroffen, waarbij telkens de groepssolidariteit van een an-

³² SAA, MA30020, proces-verbaal wijk 7, nr. 1879, 8/5/1949.

³³ K. van Isacker, *De Antwerpse dokwerker 1830-1940* (Antwerpen 1963) 121-123, 155-157, 174.

dere categorie arbeiders in het geding was. Vormelijk was er in elk van de gevallen sprake van de rituele schending van het aangezicht van de normovertreder. In het kader van sociale spanning binnen een metaalverwerkend bedrijf diende ijzerdraaijer Theophil van H. in juli 1912 klacht in tegen een groep 'onbekende kerels' die hem op straat hadden aangevallen en geslagen.³⁴ De aanvallers lieten over hun motieven weinig twijfel bestaan. Ze peperden het mikpunt van de actie de boodschap goed in: 'ah, rat, dat zal u leren ons komen onderkruipen'. Tijdens een bouwstaking werden een chauffeur en een bediende van een bouwfirmat op het De Coninckplein door een dertigtal stakende bouwarbeiders uit hun vrachtwagen gesleurd en tot bloedens toe geslagen.³⁵ Een chauffeur in dienst van een steenkoolhandelaar werd op 9 december 1949 hard aangepakt door een vijftigtal stakende steenkoollossers.³⁶ De stakers waren per fiets op zoek naar stakingsbrekers toen ze merkten dat de chauffeur op de Plantin-Moretuslei zijn baas hielp een kolenwagen uit te laden. Meteen ondernamen ze actie. Twee stakers sloegen de chauffeur in het aangezicht en de overigen maakten de zakken steenkool onklaar door ze open te trekken.

Ook bij partijpolitieke conflicten was de triomf van het nieuwe actierepertoire geenszins absoluut. Bij de parlementsverkiezingen van 1912 liepen de spanningen dermate hoog op dat het bij herhaling tot politiek geïnspireerde confrontaties kwam. Voor het eerst sinds de instelling van het Algemeen Meervoudig Stemrecht werd in Antwerpen, net als in andere grote Belgische steden, het vroegere actierepertoire in het kader van de electorale strijd aangesproken.³⁷ De levensbeschouwelijke polarisatie tussen het antiklerikaal kartel en de katholieke regering vormde hiervan de achtergrond. Al in de aanloop van de verkiezingsstrijd resulteerde dit in één van de drie geselecteerde wijken tot acties met een uitgesproken charivaresk karakter. Op 9 mei 1912 kwam het na afloop van twee verkiezingsmeetings tot confrontaties tussen katholieke en liberale militanten.³⁸ Een dertigtal katholieke militanten stuitten op de hoek van de Sint-Jacobsmarkt en de Sint-Jacobsstraat op een vijftigtal liberale partijgangsters. Er werd geslagen met stokken en vlaggen en er vlogen straatstenen door de lucht. Uiteindelijk moesten de katholieken hun toevlucht nemen tot een herberg. Eén van hen zou een revolvershot hebben gelost waarbij één persoon licht gewond zou zijn geraakt. Het gerucht over dit al dan niet reële incident leidde tot een vechtlustige samenscholing van wel 1000 man sterk. De menigte verbijzelde de ramen en deuren van de herberg met straatstenen om hun afkeuring uit te drukken. Uiteindelijk werd de samenscholing door de politie met sabels uiteengedreven. Tien dagen later was het weer raak: toen zes katholieke militanten lokaal Burgerskring in de Koningstraat verlieten, werden ze omsingeld en geslagen door twintig jongelui.³⁹ Eén van hen zou hebben gezegd: 'mannen, het is de jap [=katholieken], zij zijn weer aan 't plakkaarten plakken'. Aan de basis van de actie zou het verlangen naar vergelding gelegen hebben want één van de deelnemers was een 21-jarige paswerker die bij het treffen van tien dagen eerder door katholieke slagen ge-

34 SAA, MA24632, proces-verbaal wijk 2, nr. 4309, 10/7/1912.

35 SAA, MA31886, proces-verbaal wijk 5, nr. 4233, 7/9/1949.

36 SAA, MA30035, proces-verbaal wijk 7, nr. 5571, 9/12/1949.

37 Zie Deneckere, *Geuzengeweld*, 185-190.

38 SAA, MA24631, proces-verbaal wijk 2, nr. 2981 en 2986, 9/5/1912.

39 SAA, MA24631, proces-verbaal wijk 2, nr. 3076, 19/5/1912.

wond was geraakt. Diezelfde avond hield een hondertal jonge katholieke militanten met een gele vlag aan het hoofd een serenade aan de woning van de liberale politicus D. op het Kipdorp.⁴⁰ Ze schreeuwden onder zijn raam: 'à bas D., vive la calotte'. Op 29 mei 1912 hield het katholieke wijkcomité een optocht met muziek door de straten van de tweede wijk.⁴¹ Eens aan het armengetto van de Zwanengang gekomen, kwam het tot 'wanorders' en diende de politie op te treden om de katholieke optocht van de aanzwellende groep tegenbetogers te scheiden. Door het politie-ingrijpen bleef de wederzijdse animositeit beperkt tot geroep en gefluit.

Eens duidelijk dat de van antiklerikale kant verhoopte katholieke nederlaag was uitgebleven, kwam het van die zijde tot acties ingegeven door frustratie. Daags na de verkiezingen, 3 juni 1912, drong een groep liberale manifestanten achter een blauwe vlag een kapel in opbouw binnen, omdat de aldaar werkzame bouwarbeiders de manifestanten om hun nederlaag hadden gesard.⁴² Het huis van de katholieke volksvertegenwoordiger D. in de Keizerstraat werd de verzamelplaats van een antiklerikale samenscholing. Toen enkele actievoerders, gewapend met stokken, de gevel van diens woning beklommen om de ruiten te verbrijzelen, chargeerde de politie met de sabel. Daarbij raakte een politieagent gewond.⁴³

Het onderscheid tussen sancties binnen de zelf-regulering van buurten en sancties verbonden met sociale en politieke conflicten, is tot op grote hoogte kunstmatig. Be-doeling van deze categorisering is vooral de pluriformiteit van contexten aan te geven waarin gelijkaardige vormen worden aangewend. Die pluriformiteit illustreert dat van een eenduidige tegenstelling tussen 'archaïsche' acties, kaderend in gemeenschapscontrole, en de 'moderne' sociale en politieke acties geen sprake is. Ook 'oude' vormen werden soms aangewend in bij uitstek 'moderne' spanningsvelden. Charles Tilly waarschuwde terecht voor de identificatie van charivari met de notie 'prepolitiek'. De gehanteerde categorieën zijn geenszins gescheiden grootheden. Onderzoek wijst uit dat informele buurtnetwerken een belangrijke rol spelen bij sociaal-politieke mobilisering in het algemeen en bij dito collectieve acties in het bijzonder.⁴⁴ Het buurtleven is niet a priori apolitiek. Er is alle reden om aan te nemen dat ten minste een deel van de aangehaalde acties in de sociale en politiek sfeer (mede) geschraagd werd door informele netwerken van buurtsociabiliteit. Bij oplopende sociale of politieke spanning konden mensen die afweken van de heersende opvattingen in de buurt als normovertreders worden behandeld en gesanctioneerd. Exclusie uit buurtnetwerken en afrekening met politieke tegenstanders werden in voorkomend geval in één enkele actie verbonden.

Wel bestaat er een opvallend onderscheid op het vlak van het type proces-verbaal waarin beide categorieën sancties werden vertaald. Bij sancties in verband met sociale en politieke conflicten overheersen anders dan bij sancties in verband met de zelf-regulering van buurten de verslagen (9 op 13 processen-verbaal). Het lijkt er dus op dat de politie in dergelijke acties een grotere bedreiging voor de openbare orde zag, aange-

⁴⁰ SAA, MA24631, proces-verbaal wijk 2, nr. 3077, 19/5/1912.

⁴¹ SAA, MA24632, proces-verbaal wijk 2, nr. 3175, 29/05/1912.

⁴² SAA, MA24631, proces-verbaal wijk 2, nr. 3238, 3/6/1912.

⁴³ SAA, MA24632, proces-verbaal wijk 2, nr. 4089, 20/6/1912.

⁴⁴ Lis en Soly, *Neighbourhood*. Voor een recente illustratie D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).

Afbeelding 5: Een ander stil hoekje in de burgerlijke zevende wijk tijdens het Interbellum (SAA).

zien ze zelf veelal het initiatief nam om proces-verbaal op te maken. Aangezien het doorgaans grootschaliger acties betreft waarvan de inzet het niveau van de buurt overstijgt, is dat ogenschijnlijke verschil in politionele perceptie begrijpelijk. De betrokkenheid van politici die de institutionele kanalen kenden, was wellicht evenzeer van belang. Toch mag dit onderscheid niet verabsoluteerd worden, aangezien minstens de helft van de verslagen indicaties bevatten van een vraag vanuit de bevolking voor politie-interventie.

Schakel in een keten actievormen

Collectieve sancties waren slechts één van de vele mechanismen waarmee de bewoners van de armere Antwerpse buurten elkaar moreel reguleerden. De collectieve sanctie was weliswaar de spectaculairste, maar lang niet de enige vorm van informele sociale controle. Een heel repertoire aan actiemiddelen stond ter beschikking om het respect voor de eigen normen en waarden af te dwingen.⁴⁵ Ook formele reguleringsmechanismen (zoals de politie) konden daarbij worden ingeschakeld zodat een verweven complex van informele en formele vormen van sociale controle ontstond. Collectieve sanc-

⁴⁵ Zie A. Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit in Antwerpen (ca. 1910-1950)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit (Gent 2006).

ties vormden een ultiem redmiddel dat slechts werd aangewend wanneer alle andere actievormen tekort hadden geschoten en bijvoorbeeld de formele sociale controle niet ingeschakeld kon worden. Zo is het bijvoorbeeld heel goed denkbaar dat normovertreders niet meteen met pek en veren werden overladen, maar bijvoorbeeld in eerste instantie het voorwerp van afkeurende roddel en in tweede instantie van sociaal mijdingsgedrag werden.

Orgelpunt van elk mechanisme van informele sociale controle was de zorg om de reputatie, de goede naam die mensen binnen hun sociale omgeving genoten. Een goede reputatie was een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen participeren in informele sociale netwerken die, zoals gezegd, in tijden van nood aangesproken moesten kunnen worden. Gezien de fragiliteit van hun bestaansbasis was het voor de lagere sociale groepen bijgevolg cruciaal om hun goede naam te vrijwaren. Inzet van de informele conflictbeslechting in de Antwerpse volksbuurten was dan ook precies de reputatie. Conflicten werden voor het 'tribunaal van de straat' gebracht, waarbij de strijdende partijen de informele sociale netwerken van hun eigen respectabiliteit en vooral ook van de infamie van hun tegenstander trachtten te overtuigen. Om zulks te bereiken riepen ze bij de informele conflictbeslechting de heersende normen en waarden in, die daardoor structureel werden gereproduceerd. Om dezelfde reden conformeerden ze zich ook aan de codes die de informele conflictbeslechting reguleerden. Wie de regels van het spel overtrad, door bijvoorbeeld de codes van een 'eerlijk' gevecht naast zich neer te leggen, liep het risico op reputatieschade. Die morele conformeringsdruk maakte van de strategieën van informele conflictbeslechting een krachtig mechanisme van horizontale sociale controle.

De rol van informele sociale netwerken bij conflictbeslechting bleef niet beperkt tot die van scherprechter over de eer van personen. Bij schendingen van de codes van de conflictbeslechting grepen de omstanders in om daaraan een einde te stellen. Wie bijvoorbeeld de basisregel van de gelijkwaardigheid van de partijen aan zijn laars lapte of buitenproportioneel geweld gebruikte, kon op een reactie van het publiek rekenen. Soms bleef het dan niet bij een zuivere interventie om een einde te stellen aan het ongeoorloofd gedrag, maar kwam het tot acties die sterk aan de collectieve sanctionering van normovertreders doen denken. Buurtbewoners uit de Diepestraat kwamen dokwerkster Anna van L. ter hulp toen ze door haar minnaar, dokwerker Augustinus van D., op straat bewusteloos werd geslagen.⁴⁶ De verklaring van vleeskeurder Georges P. geeft de reactie van de buurt weer: 'Ik heb gezien dat de (...) persoon klaagster op brutale wijze afsloeg. Ik heb hem een paar keren aangemaand de mishandeling te staken; de vrouw heeft een kwaal gekregen, en is in een huis verzorgd geweest. Drij dokwerkers (...) hebben hem om zijn hatelijk gedrag enige slagen gegeven'. Toen voormansgast Camiel V. zich met al te veel geweld keerde tegen een herbergier, ging de buurt ook tot een collectieve actie over.⁴⁷ Een getuige verklaarde hierover: 'De omstanders, verontwaardigd over de ruwe handelswijze van die kerel, hebben op hem gestampt en geslagen'. Waar de interventie om het respect voor de regels van het spel af te dwingen, eindigt, en de collectieve bestraffing van de overtreder van die regels begint, is vaak moei-

⁴⁶ SAA, MA31563, proces-verbaal wijk 5, nr. 2503, 24/10/1912.

⁴⁷ SAA, MA24630, proces-verbaal wijk 2, nr. 1337, 24/3/1912.

⁴⁸ Inspirerend is G. Rooijackers, 'Opereren op het snijpunt van culturen: Middelaars en media in Zuid-Nederland',

lijk uit te maken. Maar al is het strikte onderscheid met een 'zuivere' interventie niet te maken, er zijn toch goede redenen om aan te nemen dat het wapen van de collectieve sanctie ook ingezet werd tegen mensen die de regels van de informele conflictbeslechting manifest met de voeten traden.

Ook ten overstaan van de politie kwam het in de Antwerpse volksbuurten tot vormen van collectieve actie die enigszins aan de sanctionering van normovertreders doen denken. Op zichzelf was de verhouding tussen de bevolking en de politie er niet structureel conflictueus. De bevolking schakelde de politie met aanzienlijke frequentie in om problemen op te lossen. De vertrouwdsheid van wijkagenten met hun buurt leidde ertoe dat zij tot op zekere hoogte opgenomen werden in informele sociale netwerken. Tal van politieacties konden zelfs op de actieve medewerking van de bevolking rekenen. Toch kwam het soms tot collectieve acties tegen politieagenten. Dat had alles met hun uitermate complexe en kwetsbare positie te maken.⁴⁸ Ze vertegenwoordigden het officiële normatieve kader dat een sterk burgerlijk stempel droeg in een sociale omgeving die er eigen normen, waarden en opvattingen op na hield. In de praktijk traden ze dus op als middelaars, als culturele tussenpersonen. Van de agenten vergde dit de nodige soepelheid om in hun optreden zowel het legale kader als de waarden, normen en verwachtingen van de bevolking met elkaar te verzoenen. De bevolking ging ervan uit dat agenten bereid waren zich in te schakelen in een *modus vivendi* die ruimte liet voor informele regelingen en onderhandelingen. Wanneer agenten bij hun acties onvoldoende compromisvaardig waren en *rücksichtslos* de legalistische logica lieten prevaleren, kwam de acceptatie door de bevolking te vervallen. Op dergelijke momenten werd hun optreden door de bevolking als illegitiem ervaren.

De legitimiteit van een politieactie kwam bij de omstanders met name op de helling te staan wanneer de betrokken agent een als eervol gepercipieerd voorstel tot informele regeling uit strikt legalistische overwegingen van de hand wees. Op het scherp van de snee tussen het wettelijke en het werkelijke land, werd van een politieagent verwacht dat hij bereid was informele arrangementen te aanvaarden. De reactie van de buurt tegen de arrestatie van een man die in het publiek had gewaterd, werd ingegeven door de weigering van de politieagent om een informele regeling te accepteren. 'Gezien het feit van deze onzedelijkheid (...) leid ik hem ten burele. (...) Gekomen in de Lange Beeldkensstraat weigerde hij plots verder te gaan en dreigde hij mij te slaan. (...) Op dit ogenblik kwam Joannes S. tussen ons beiden zeggende dat hij zijn vriend zou mede huiswaarts nemen hetgeen ik niet kon toestaan. Hierop trachtte hij zijn vriend uit mijn handen te bevrijden. Mij overmand ziende en gezien het afkeurende geroep en de afkeurende houding der omstaanders, die steeds menigvuldiger werden en mij insloten, heb ik mijn sabel getrokken om mij gebeurlijk te verdedigen. (...) Na veel inspanning (...) kunnen wij hem ten burele brengen. Van de talrijke omstaanders hebben wij geen hulp gekregen, integendeel hebben zij onze zaak nog bemoeilijkt door ons te omsingelen'.⁴⁹ Voor de steekproefjaren werden in totaal zes gevallen van dergelijk collectief verzet te-

in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Heerlen 1992), 245-283. Zie ook M. Vovelle, 'Culturele tussenpersonen', in: M. Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef-en beeldwereld* (Nijmegen 1984) 126-142.

49 SAA, MA31711, proces-verbaal wijk 5, nr. 4203, 4/9/1938.

Afbeelding 6: Het anti-klerikale kartel hoopte in 1912 het decennia-oude katholieke bewind te kunnen breken. Die intentie werd in de verkiezingspropaganda voorgesteld als een kwestie van leven of dood (AMVC-Letterenhuis).

gen arrestaties geregistreerd. Al is de verwantschap duidelijk, het betrof geen collectieve sancties van normovertreders in de ware zin van het woord. Veeleer zou men ze kunnen omschrijven als defensieve acties van informele sociale netwerken gericht op de vrijwaring van de eigen morele ordening tegen onrechtmatig geachte interventies van overheidswege.

Besluit

In dit artikel werden collectieve sancties, een uitgesproken mechanisme van zelfregulering, als graadmeter genomen voor het belang van informele sociale controle in een stedelijke samenleving. Deze analyse van de Antwerpse politiedossiers zet een aantal gangbare aannames op losse schroeven. Collectieve sancties werden in het twintigste-eeuwse Antwerpen binnen netwerken van buurtsociabiliteit ondernomen om uiteenlopende normovertredingen informeel te bestraffen. Ook bij sociale en politieke conflicten werd het wapen van de collectieve sanctie gehanteerd. Ook al is het aantal geregistreerde casussen beperkt, het is toch duidelijk dat de collectieve sanctie in het toenmalige Antwerpen een actuele sociale praktijk was. Het springt in het oog dat daarbij een charivaresk repertoire werd gehanteerd dat veelal met het Ancien Régime wordt geassocie-

eerd. De stelling als zou informele sociale controle onverenigbaar zijn met de maatschappelijke vereisten van een twintigste-eeuwse stedelijke context, stuit duidelijk op haar grenzen. De Antwerpse praxis van 'eigenrichting' tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw illustreert dat stedelijkheid en informele sociale controle elkaar niet uitsluiten, én dat de historische evolutie van informele naar formele sociale controle veel minder totaal is dan vaak verondersteld. Ook in een hedendaagse stad in een gevestigde staat – een context gekenmerkt door een plejade aan stedelijke en statelijke formele regulerende instanties zoals politie en justitie – was informele sociale controle niet noodzakelijk een fenomeen uit het verleden. Ook het vermogen van intermediaire structuren om het actierepertoire van bovenaf te 'disciplineren' was, gezien het opduiken van collectieve sancties bij sociaal en politiek protest, niet totaal. Dat geweld vaak een inherent onderdeel van de zelfregulering vormde, geeft aan dat het geweldsmonopolie van de staat zelfs in de twintigste eeuw minder omvattend was dan vaak verondersteld; 'pacificatie' en 'civilisatie', zoals begrepen door de Duitse socioloog Norbert Elias, zijn geen absolute eindstadia van de historische ontwikkeling. Het plaatst ook vraagtekens bij de stelling, dat stedelijkheid als zodanig én de specifiek stedelijk sociale controle in het bijzonder, het gebruik van geweld inperkt.

DOSSIER. *HET LAND VAN AANKOMST* DOOR PAUL SCHEFFER

Een journalistieke studie over politiek en wetenschap

Met bijdragen van Dirk Jacobs, Henk de Smaele, Jouke de Vries en Sami Zemni
(samengesteld en ingeleid door Wim Willems)

Met het 'Dossier' wil de redactie van Stadsgeschiedenis een keer per jaar een belangwekkende publicatie of een interessant initiatief op het gebied van de studie van steden en hun verleden onder de aandacht brengen. Telkens zal een aantal specialisten uit diverse vakgebieden commentaar geven op deze publicatie of dit initiatief.

Afbeelding 1: Paul Scheffer.

Op het publieke debat over de multiculturele samenleving drukt Paul Scheffer al bijna tien jaar een duidelijk stempel. Het begon in 2000 met een alarmierend artikel in *NRC Handelsblad* over het zogeheten multiculturele drama, gevolgd door stukken waarin hij het onbehagen binnen de islam uitlichtte.¹ Met zijn standpunten trof hij medestanders en critici, die hij altijd uitgebreid van repliek diende. Ook schuwde hij de zaaltjes niet waar jong en oud zich verzamelden om de degens te kruisen met de eigennuttige publicist. Zijn jarenlange bemoeienis met het thema leverde hem aan de Universiteit van Amsterdam een bijzonder hoogleraarschap Grootstedelijke Problematiek op – de Wibautleerstoel, die vóór hem door Geert Mak was bezet. In 2007 kwam hij met zijn synthese van vele jaren reizen, denken en

schrijven: het boek *Het land van aankomst*. Het leverde hem lovende recensies op en talloze invitaties voor gesprekken op radio en televisie. Intussen zijn er tienduizenden exemplaren van het werk over de toonbank gegaan. Een man met een stem dus, en een boek dat ertoe doet. Of het ook als wetenschappelijke studie geslaagd is, blijft echter een open vraag. De baanbrekende jonge socioloog Willem Schinkel heeft er in zijn boek over sociale hypochondrie, waarin hij het Nederlandse integratiedebat kritisch onder de loep neemt, geen moeite mee om het werk van Paul Scheffer in een voetnoot als irrelevant van tafel te vegen.² In de academische wereld is inderdaad met reserve gereageerd op het overzichtswerk, waarin voetnoten ontbreken en eigen en geleende kennis oncontroleerbaar met elkaar vervlochten zijn. De auteur noemt het zelf een zoektocht, maar op de keper beschouwd heeft hij een exercitie uitgevoerd die het midden houdt tussen journalistieke reflectie en identiteitspolitiek. Met intellectuele nieuwsgierigheid

¹ P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC-Handelsblad*, 29 januari 2000.

² W. Schinkel, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Uitgeverij Klement, Kampen 2007, 149, voetnoot 59: '(...) in de wetenschap is Scheffer niet overal serieus genomen. Dat sterkt het vertrouwen in de wetenschap.'

HET LAND VAN AANKOMST PAUL SCHEFFER

Afbeelding 2: Cover van het boek Paul Scheffer, *Het land van aankomst* (Amsterdam 2007).

en maatschappelijke betrokkenheid als leidraden.

In eerdere publicaties heb ik Scheffer al eens een cultuurpessimist genoemd,³ maar misschien is het beter om van een teleurgestelde volksverheffer te spreken. Hij is een sociaal-democraat die zijn eerste stappen zette aan de verste rand van het linkse spectrum.⁴ In de tweede helft van de jaren zeventig speelde hij als student een leidende rol in de Unie van Studenten Nijmegen, een sterk op de Communistische Partij Nederland georiënteerde vereniging. Pas tegen het einde van zijn academische opleiding nam hij geleidelijk afstand van het marxisme. Hij werd een actief lid van de PvdA en werkte vanaf 1986 bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijke bureau van de partij. Daar ontpopte hij zich als een kritische sociaal-democraat, die in de jaren negentig voor het *NRC Handelsblad* ging werken en beïnvloed raakte door het neoliberalisme. Later vertelde hij in interviews dat ideologieën hem nooit hebben gemotiveerd, net zomin als het

partijpolitieke denken in links en rechts. De radicaal-linkse opvattingen uit zijn studententijd zijn niettemin terug te vinden in zijn visie op integratie, onder meer in de oproep aan zijn partij om de eigen achterban niet te vergeten. Al in de jaren tachtig legde hij in zijn artikelen de nadruk op het belang van geschiedenis, nationale identiteit en cultuur. In het streven naar een balans tussen moderniteit en herinnering achtte hij bezinning op het verleden essentieel. Eenmaal de grote ideologieën voorbij ging hij namelijk op zoek naar een nieuwe bron van inspiratie – een leidend maatschappelijk profiel. In zijn pleidooien kwam het accent te liggen op culturele eigenheid, kennisoverdracht en een open discussie. In zijn artikelen over de Europese eenwording sloop de twijfel binnen over de kracht van nationale bindingen binnen een kosmopolitisch bestel. Tijdens zijn jaren als correspondent in Parijs en Warschau nam het vraagstuk van nationale identiteit en staatsvorming hem steeds meer in beslag. Onderlinge solidariteit vond hij nodig om een dam op te werpen tegen ondermijnende tendensen als racisme. Ook

3 L. Lucassen en W. Willems, 'Paul Scheffer en andere moderne doemdenkers', in: Idem, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2006, 69–87.

4 Bij de reconstructie van het gedachtegoed van Paul Scheffer verlaat ik mij op de MA-scriptie van Ida Hellebrekers, 'De moeizame ontwikkeling van de PvdA betreffende het integratievraagstuk van 1980 tot 2006. Verklaringen voor ambivalente visies over integratie en multiculturalisme'. Universiteit Leiden, instituut Geschiedenis, 2008 – tot stand gekomen onder begeleiding van Leo Lucassen.

begon hij kritisch te staan tegenover de uitwassen van zogenaamd typisch Nederlandse kenmerken als tolerantie, consensus en egalitarisme. Die leidden volgens hem tot een verzwakte concurrentiepositie, afnemende openheid tegenover de rest van de wereld, twijfel aan de eigen cultuur en daardoor wantrouwen tegenover immigratie. Dat verklaart zijn benadrukking van een sterker besef van de eigen cultuur, identiteit en geschiedenis. Zonder die basis zag hij Nederland achterop raken in een snel globaliserende wereld, om te beginnen de Europese Unie.

Na zijn geruchtmakende artikel in het *NRC Handelsblad* verschoof zijn aandacht naar de in zijn ogen onverschillige Nederlandse houding jegens immigranten, en hun vermeend gebrekkige integratie in het land van aankomst. Zijn eigen onderzoek naar de grondslagen van de nationale samenleving projecteerde hij in toenemende mate op de houding van nieuwkomers, met name de moslims onder hen. In hun kringen constateerde hij falend burgerschap, wat hij fnuikend vond voor de cohesie in de samenleving. Vandaar dat hij aandrong op het nemen van verantwoordelijkheid, en op de noodzaak van aanpassing. In zijn boek *Het land van aankomst* bewijst hij nog wel lippendienst aan het belang van zelfkritiek door de ontvangende samenleving. Hij koerst echter vooral af op de zelfevaluatie van moslimmigranten, van wie hij het nodig vindt dat ze een sprong voorwaarts maken. Hij schrijft wel te geloven in wederkerigheid, maar het probleem ligt volgens hem duidelijk bij de nieuwkomers. Door allerlei internationale ontwikkelingen en culturele eigenheden zouden zij achterblijven in een land dat toch al kampt met een wankel nationaal zelfbeeld.

Zijn bespiegelingen in *Het land van aankomst* monden uit in een reeks conclusies, die soms de vorm aannemen van beleidsaanbevelingen. Ze volgen zeker niet allemaal uit de loop van zijn betoog, maar zijn het waard op een rij te zetten. Ten eerste wil Paul Scheffer dat we de samenleving weer leren zien als een 'contract tussen de generaties'. Naar zijn idee is het gevoel van onkwetsbaarheid of nonchalance, dat het maatschappelijke klimaat de afgelopen decennia zou hebben bepaald, verongelukt – en niet alleen in Nederland. De relativering van gezin, school en arbeid zou allerlei onbedoelde gevolgen hebben gehad. Hij vindt het dan ook tijd worden om die achteeloosheid af te schudden en verantwoordelijkheid te nemen, zonder de verworven mondigheid in te snoeren. Ten tweede constateert hij tot zijn voldoening – het zal de Nederlandse minister Rouvoet deugd doen – een herwaardering van het gezin, waar de zoektocht naar maatschappelijke integratie volgens hem moet beginnen. Ook in dat opzicht treedt hij in de voetsporen van naoorlogse beleidsmakers, die potentieel onmaatschappelijke groepen, zoals een deel van de repatriërende Indische Nederlanders, met een gezinsaanpak op het gewenste niveau van socialisatie wilden brengen. Scheffer voegt hieraan toe dat een herwaardering van het gezin vooral nodig is omdat er weinig kinderen worden geboren, wat de bevolking kan doen krimpen. Hij is vooral voor vermeerdering van het aantal gezinnen dat in staat is om kinderen op een succesvolle manier groot te brengen: 'Niet de demografische kwantiteit, maar de sociale kwaliteit moet de leidend gedachte zijn.' (pag. 414) Ten derde wil hij via het onderwijs ook het gevoel voor burgerschap bevorderen. In die opzet passen maatregelen als verplichte maatschappelijke stages in plaats van de afgeschafte militaire dienstplicht. In het kielzog daarvan vindt hij het actief betrekken van scholieren bij de inburgering van migranten een zinvol initiatief. Hun besef van de veranderende stedelijke samenleving kan daar in zijn

ogen alleen maar bij winnen. Daarmee slaat hij een vanzelfsprekende brug naar zijn vierde aanbeveling, die erop neerkomt dat het onderwijs meer aandacht moet besteden aan cultuur en geschiedenis. Burgerschap gaat immers om het besef in een traditie te staan, en daar hoort ook inzicht bij in de weerbarstige processen van migratiegeschiedenis. Een vijfde, veel minder vrijblijvende conclusie is dat er maatregelen nodig zouden zijn die de afhankelijkheid van de verzorgingsstaat verminderen. Geïnspireerd door het voorbeeld van Amerika pleit Scheffer voor een stop op het al te genereuze gedrag ten opzichte van nieuwkomers. Jongeren in Nederland onder de 27 jaar behoren in principe geen aanspraak meer te kunnen maken op sociale zekerheid, vindt hij. Voor hen dient de keuze te bestaan uit een vervolgopleiding of het aanvaarden van werk – al is dat onder hun niveau.

Bij zijn zesde punt aangekomen, plaatst Scheffer de problemen met (en van) migranten in de context van de samenleving als geheel. Hij bepleit dan trouw aan wat hij noemt: de grondregel van alle integratie, namelijk wederkerigheid op basis van gelijke behandeling. Alleen vraagt hij zich af of er wel van ongelijke behandeling of discriminatie sprake is in het geval een ondernemer weigert om iemand in dienst te nemen die behoort tot een groep die meer dan gemiddeld problemen oplevert. In zijn continue bewegen tussen enerzijds en anderzijds, wijst hij dan wel op het gevoel van vervreemding dat erdoor kan worden aangewakkerd in de samenleving. Zo komt Scheffer ten slotte uit bij een politieke keuze, die hij als volgt formuleert: gelijkheid binnen de grenzen is in menig opzicht gebouwd op ongelijkheid áán de grenzen. Hij bepleit, kortom, een selectieve toelating van migranten. Die acht hij zelfs essentieel voor een geslaagde inburgering. Dit beginsel van profijtelijkheid leidt tot een argumentatie over al dan niet gewenste vormen van migratie. Naar zijn idee kan Europa wel profiteren van immigratie uit Aziatische landen, maar de komst van ingezetenen uit Derde Wereldlanden moet worden tegengaan. Vermenging van arbeidsmigratie en wat hij indirecte vormen van ontwikkelingssamenwerking noemt, vindt Scheffer een slecht richtsnoer voor nationaal beleid. Hij kiest dan ook onomwonden vóór de komst van beter opgeleide immigranten – net als bij de aanwas van ‘betere gezinnen’. Hij is er namelijk van overtuigd dat laaggeschoolde nieuwkomers het proces van integratie stagneren en de verzorgingsstaat ondermijnen. Zijn politieke oplossing luidt: selectieve arbeidsmigratie en een genereus asielenbeleid, waarmee hij niet wil zeggen dat de grenzen echt gesloten moeten worden. Wanneer we de aanbevelingen van Scheffer in een historisch perspectief plaatsen, valt op dat hij politiek gezien in een nationale, conservatieve en bevoogdende traditie staat. Dan moeten we vooral denken aan de parallel met de socialistische beweging in de jaren twintig, die niet alleen de materiële welvaart van arbeiders wilde verbeteren, maar hen ook zedelijk wilde verheffen. Binnen de verzuilde samenleving werd een breed programma opgezet, dat tot doel had de werkende klasse ervan bewust te maken dat zij zichzelf en elkaar dienden op te voeden tot gemeenschapszin en solidariteit. Er verzezen talloze hechte en strijdbare organisaties, die de nadruk legden op eigenschappen als discipline, kameraadschap, plichtsbef en zelfbeheersing. Het ideaalbeeld dat de socialisten voor ogen schemerde, was bij wijzen van spreken een arbeidersgezin dat lid was van de SDAP, de vakbond, de VARA en de geheelonthoudersvereniging. De leden van een dergelijk gezin dienden in aanraking te worden gebracht met goed onderwijs en zowel muzikale als culturele scholing. De muze van de verheffing inspireerde de be-

weging tot een politiek programma dat zich met succes richtte op de emancipatie van (een deel van) het proletariaat. Die gerichtheid had echter een keerzijde, namelijk de sociaal-democratische fixatie op achterblijvers: de losse, ongeorganiseerde arbeiders die slecht behuisd waren. Er bestond een bijna sociaaldarwinistische angst dat deze onderklasse van 'onfatsoenlijken' de zogeheten goede arbeidersgezinnen zouden besmetten. Wat de roep deed opkomen hen om te vormen in heropvoedingskampen. Die angst voor onmaatschappelijke groepen bleek ook na de Duitse bezetting niet verdwenen. De oorlog en de versnelde industrialisatie gaven zelfs een impuls aan het beleid om zogeheten asociale of probleemgezinnen onder te brengen in aparte wooncomplexen – onder strenge begeleiding van maatschappelijk werkers.

In de werken van Scheffer valt eenzelfde blauwdruk te herkennen van dit proces van sociale verheffing. Niet alleen door zijn nadruk op aspecten als zelfonderzoek en zelfkritiek, maar ook door zijn hameren op het aankweken van verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de samenleving. In het verlengde daarvan ligt de noodzaak, zowel voor oudgedienden als voor nieuwkomers, om zich de nationale geschiedenis en cultuur eigen te maken. In zekere zin mondt zijn werk uit in een nieuw beschavingsoffensief, dat vooral zoveel bijval krijgt omdat het past in het christelijke reveil in de landelijke politiek in Nederland. Ook daarin wordt al jaren aangedrongen op een sterker normbesef, meer aandacht voor sociale cohesie en de grondslagen van de *civil society*. Het bestrijden van maatschappelijke dreigingen als agressie en drugs, met name in kringen van jongeren, en de stagnerende mentale integratie van migranten is daar de onontkoombare uitkomst van. Alle reden dus om Paul Scheffers balanceeract tussen journalistiek, politiek en wetenschap vanuit verschillende disciplines kritisch onder de loep te nemen.

Slaan en zalven in het land van aankomst

DIRK JACOBS (SOCIOLOOG)

Het land van aankomst van Paul Scheffer is een goed en meer dan lezenswaardig boek waar ik me meermaals flink aan geërgerd heb. Tijdens mijn zomervakantie had ik er een haat-liefde verhouding mee. Scheffer blaast in het boek afwisselend koud en warm en dat ging op den duur behoorlijk irriteren. Toen het uit was, keken mijn reisgenoten verbaasd op toen ik het boek waarmee ik enkele dagen onafscheidelijk was, plots meters van me weggooid.

De verwachtingen waren hooggespannen. Yves Desmet, oud-hoofddirecteur van de krant *De Morgen*, sprak over 'het beste dat er over de migratie in de lage landen is geschreven' en 'verplichte literatuur voor een ieder die van ver of dichtbij bij de immigratieproblematiek betrokken is'. Nu kan van Yves Desmet natuurlijk niet verwacht worden dat hij alles wat in de lage landen over migratie geschreven is, gelezen heeft, maar als reclameboodschap kan zo'n statement wel tellen.

Aan het essay 'het multiculturele drama' had ik me acht jaar geleden blauw geërgerd, ondermeer omdat ik me direct aangesproken voelde als zogenaamd 'politiek correcte' academicus waartegen Scheffer zich afzette. Ik vond ook – en vind nog steeds – dat het essay en alle bijhorende persaandacht mee aan de basis lag van de rauwe omslag in het vertoog over het omgaan met diversiteit in Nederland. Op een lezing over zijn nieuwe boek in de Schelp van het Vlaams Parlement, vond ik Scheffer begin 2008 dan weer afwisselend scherp, minzaam en mild. Het typeert het boek dat in 2007 in meerdere drukken van de persen rolde: Paul Scheffer slaat en zalft tegelijkertijd.

Het boek heeft voor bijna iedereen wat wils, zo merkte journalist Pieter Van Os terecht op in *Vrij Nederland*. Mensen die qua ideeën soms mijlenver uit elkaar staan, omarmden toch allemaal het boek van Scheffer. Nadat Scheffer enkele jaren geleden zelf de boel mee op stelten hielp zetten, is hij nu de grote verzoener. In het stuk in *Vrij Nederland* zegt Scheffer daarover zelf het volgende: 'Al is het boek dik genoeg om er Marokkanen mee op het hoofd te slaan, daar heb ik het niet voor geschreven. Natuurlijk was mijn essay destijds polemischer van toon. Toen schreef ik het artikel "tot hier en niet verder". Nu heb ik een boek geschreven "tot hier en nu verder". Dat betekent niet dat het middle-of-the-road is. De opvattingen die ik erin verkondig zijn lang niet allemaal gemeengoed'.

Scheffer versus wetenschappers

Het schrijfstramien van het 'land van aankomst' kan een beetje karikaturaal als volgt getypeerd worden: eerst slaat Scheffer wél iemand met het boek op het hoofd om dan meteen daarna precies het tegenovergestelde te doen en een advocaat van de duivel voor de geviseerde te laten opdraven. Meermaals laat Scheffer daarbij in het midden wat hij nu eigenlijk zelf denkt of aanbeveelt. Vaak hinkt hij van het ene been op het andere. Zo trekt hij bijvoorbeeld eerst hard van leer tegen etnische en sociale segregatie om dan wat

later Jan Willem Duyvendak instemmend aan te halen met de stelling dat we het risico lopen 'door het geloof in menging meer sociale netwerken te verstoren dan op te bouwen'. Als hij niet schippert maar een rechtlijnig standpunt inneemt, zet hij zich dan weer af tegen stromannen. Zijn schets van het cultuurrelativisme en het multiculturalisme zijn bijzonder karikaturaal en je zal in Nederland en Vlaanderen nauwelijks mensen vinden die zich daarmee zouden kunnen identificeren.

Paul Scheffer kan een verhaal vertellen en kan schrijven, zoveel is duidelijk. Het boek ademt ook academische deskundigheid uit, door de veelvuldige verwijzingen naar met name Amerikaanse sociologen die het migratiefenomeen bestudeerden. Daarbij laat hij een brede selectie van bekende en minder bekende auteurs de revue passeren en maakt hij een mooie synthese. Opvallend is dat een hele schare van eigentijdse collega's dan weer helemaal niet ter sprake komen, terwijl zij – zeker in Nederland – belangrijke spelers zijn in het integratie- en immigratiedebat. Toonaangevende onderzoekers zoals Meindert Fennema, Jean Tillie, Rinux Penninx (de inspirator van het minderhedenbeleid), Ruud Koopmans, Godfried Engbersen, Karen Phalet, Jan Rath en Han Entzinger (één van de architecten van het Nederlandse inburgeringsbeleid) worden niet of ternauwernood bij naam genoemd. Hun inzichten en onderzoek figureren dan weer wél meermaals in het boek, zonder dat de auteur genoemd wordt. Yves Desmet kan ik aanraden van elk van hen boeken en artikels te beginnen lezen.

Meer dan eens krijgt de anonieme schare academici een veeg uit de pan. 'De politieke kant, toegang tot besluitvorming, en de economische kant, toegang tot middelen, krijgt altijd alle nadruk', zo schrijft Scheffer verwijtend naar de vakgenoten. 'Vergeten wordt dat de culturele kant van integratie, toegang tot gemeenschappelijke verhalen, minstens even wezenlijk is', zo vervolgt hij. Iemand als de controversiële Britse psychiater Theodore Dalrymple, die praat over door migranten zelf opgebouwde culturele en psychologische getto's, vermeldt Scheffer daarentegen wel met naam en toenaam. Scheffer vertelt ook graag over de persoonlijke nasleep van zijn essay 'het multiculturalere drama'. Hij is echter minder geneigd stil te staan bij wat nog hardere Nederlandse roepers uit het begin van dit decennium in zijn kielzog gezegd en gedaan hebben. Pim Fortuyn, Ayaan Hirsi Ali, Rita Verdonck en Geert Wilders komen zelden in het boek ter sprake.

Ik kan het niet laten te denken dat dit strategische weglatingen zijn. Paul Scheffer wil klaarblijkelijk *zijn* verhaal doen en heeft daarbij geen nood met eigentijdse Nederlandse – laat staan Vlaamse – collega's in debat te gaan of al te nadrukkelijk op hun inzichten terug te vallen. Zij mogen gerust uit het gezichtsveld verdwijnen. Dat is zijn goed recht en maakt het wellicht ook een beter leesbaar en verteerbaar boek, maar in de academische wereld – Scheffer is bijzonder hoogleraar (zonder proefschrift) aan de Universiteit van Amsterdam – gelden toch andere normen. Een wetenschappelijk essay kan je 'het land van aankomst' dus niet noemen. Bronvermelding gebeurt daarvoor te ondoorzichtig, de keuze van aangehaalde auteurs is iets te selectief en bewijsvoering durft al eens mank te lopen. Als Scheffer schrijft dat het interessant is 'dat het omslagpunt van "wit" naar "zwart" ergens ligt bij een derde migrantenkinderen op school', dan zijn we toch benieuwd waar hij dat vandaan haalt. Wanneer hij zich erover verbaast dat 'niemand zich heeft afgevraagd hoe in andere landen over migranten en hun kinderen wordt gesproken', dan zag hij klaarblijkelijk toch een pak literatuur over het hoofd.

Een Vlaams publiek zal zich misschien storen aan het feit dat Nederland steevast als referentiepunt voor het boek geldt. Als Scheffer stelt dat het principiële debat over confessionele scholen nog gevoerd moet worden, denkt een Belg meteen aan de schoolstrijd die nog in de jaren vijftig fel in ons land gewoed heeft. Een zin als 'Nederland kent geen cultuur van debat, noch in het parlement, noch in de academie, noch in de letteren' ontlokt een Belg dan weer de vraag in welk land er volgens Scheffer dan wel gedebatteerd wordt als dat in het praatgrage Nederland al niet zou gebeuren. Wanneer het dan toch even over Vlaanderen gaat, wordt Scheffer bovendien onzorgvuldig. Zo heeft hij het over 'het Vlaams Blok, dat inmiddels na een politiek gemotiveerd verbod van de rechter is omgedoopt tot Vlaams Belang'. Dat is incorrect. De Belgische rechter heeft enkele aan het Vlaams Blok gelieerde verenigingen veroordeeld voor het aanzetten tot rassenhaat, maar heeft het Vlaams Blok helemaal niet verboden. Het was de keuze van de partij zelf om van naam te veranderen en zo te vermijden dat ze voortaan steevast als de 'voor racisme veroordeelde partij' gebrandmerkt konden worden. Wie het Vlaams Blok eerder als een racistische partij aanduidde, kreeg immers steevast de repliek dat ze nooit door een rechter voor racisme veroordeeld waren. Dit is daarom meer dan een detail.

Met een aantal opiniërende stellingen in het boek van Scheffer ben ik het volmondig eens. Bijvoorbeeld deze: 'De grondregel van alle integratie is eenvoudig: de ingezetenen mogen aan nieuwkomers alleen vragen wat ze zelf bereid zijn op te brengen'. Bij de richting die het inburgeringsbeleid en integratietesten in een aantal Europese landen ingeslagen zijn, kan in dat opzicht een groot vraagteken geplaatst worden. Van nieuwkomers wordt soms kennis over geschiedenis en instellingen verwacht waarvan vast staat dat een groot deel van de autochtone bevolking die helemaal niet beheerst. Dan ben je barrières aan het opwerpen en met twee maten en gewichten aan het meten. Alleen houdt Scheffer zich zelf niet aan dit uitgangspunt wanneer hij later in het boek stelt dat 'het beroep dat moslims doen op het recht om eigen scholen te stichten omstreden is, omdat zij nooit deel uit hebben gemaakt van de onderwijsapificatie'. Wel, ik was er ook niet bij toen voor het algemeen stemrecht werd gestreden, en toch mag ik stemmen. Met een aantal andere stellingen ben ik het – wat had u gedacht? – compleet oneens. Soms omdat ze ongepast en kwetsend zijn: 'Wat ooit gangbare Nederlandse achternamen waren zullen dat niet meer zijn, het beeld van de "gemiddelde" Nederlander zal in een eeuw tijd onherkenbaar zijn veranderd. Dat is een precaire verandering en er is niet veel verbeeldingskracht voor nodig om de risico's te zien'. Persoonlijk zie ik het probleem niet, zeker als ik bedenk dat Scheffer van oorsprong een Duitse naam is.

Integratie en sociale mobiliteit

Wanneer Scheffer spreekt over een positieve balans van het aantrekken van laaggeschoolde immigranten die na verloop van jaren omslaat in een negatieve balans, is hij – misschien ongewild – bijzonder hard: 'De eerste generatie van gastarbeiders is aanvankelijk zeer productief, maar de kinderen, vrouwen en ouderen die een steeds groter deel van de migrantengemeenschappen gaan vormen, brengen natuurlijk vaak maatschappelijke kosten met zich mee'. Bij menig 'tweede generatie migrant' kan zo'n stelling de haren ten berge doen rijzen omdat ze suggereert dat men als kind in de eerste plaats een last en kost is geweest in het land van aankomst. Nochtans was ik, als autoch-

toon, evenzeer een last en kost voor de samenleving tijdens mijn jeugd, toen ik samen opgroeide met migrantenkinderen. Als ik bejaard zal zijn, zal ik ook verzorging behoeven. Maar geen nood, een honderdtal pagina's later zegt Scheffer dan weer het tegenovergestelde: 'In zekere zin zijn we allemaal nieuwkomers ten opzichte van het verleden dat we ons moeten zien toe te eigenen'.

Scheffer lijkt verder niet te geloven in de mogelijkheid van sociale stijging van kinderen van laaggeschoolden: 'Gegeven de problemen rond de integratie waar de grote steden mee worstelen is het geen goed idee om opnieuw te kiezen voor omvangrijke immigratie van laaggeschoolden'. Voor iemand die zich als Scheffer bekent tot de sociaal-democratie is dat toch een wat vreemde opstelling. De mogelijkheid van emancipatie van laaggeschoolden en sociale stijging van hun kinderen wordt bij voorbaat uitgesloten. Scheffer roept daarom op geen laaggeschoolde migranten toe te laten en een verplichtende verzorgingsstaat te hanteren in plaats van 'mee te wiegen met de stroom van de globalisering'. Dat we in het westen in principe een meritocratische samenleving hebben en de sociaal-democratie daarbij inzet op gelijke kansen, lijkt Scheffer te ontgaan. Volksverheffing, emancipatie en sociale stijging zijn concepten die in de denkwereld van Scheffer blijkbaar niet van toepassing kunnen zijn op migranten.

Het is waar, de lagere sociale klasse krijgt in onze contreien steeds meer een kleurtje. Sociale ongelijkheid en etnische diversiteit raken met elkaar verweven en het zijn allochtonen van de tweede en derde generatie die buitenproportioneel uit de boot vallen. Er zijn forse inspanningen nodig om dat proces te keren en ook allochtonen in het emancipatieproces te betrekken. Wie ervan uitgaat dat het onmogelijk is om resultaten te boeken, stelt eigenlijk niet te geloven in de mogelijkheid van een systeem van gelijke kansen en het kunnen slagen van de idee van de meritocratie. Over kinderen die nog niet geboren zijn, van migranten die nog niet naar onze contreien afgezakt zijn, stelt Scheffer niet minder dan dat ze onze landen van aankomst vooral ten last zullen zijn. Als kind uit de arbeidersklasse die veel te danken heeft aan de democratisering van het onderwijs, vind ik dat een onkies standpunt.

Scheffer pikt ook het rechten-en-plichten discours op: 'Wie zoekt naar verklaringen voor de toenemende agressie in de openbare ruimte, moet kijken naar de eenzijdige nadruk op rechten in de achter ons liggende decennia. De ruimte die elke individu opeist is enorm gegroeid en elke inbreuk daarop wordt ervaren als een persoonlijke belediging. De grote nadruk op individuele vrijheden heeft een schaduwzijde, dat is wel gebleken'. Over materialisme praat Scheffer in deze context niet. Hij pleit onomwonden voor meer disciplineren. Zo verwijst hij instemmend naar voorstellen om scholieren, als een soort alternatieve legerdienst, verplicht stage te laten lopen in publieke instellingen als ziekenhuizen of verzorgingshuizen. Kinderloze volwassenen moeten zwaarder belast worden en Scheffer stemt ook in met een streng activeringsbeleid en een beperking van sociale zekerheidsrechten. Allemaal stellingen die je eerder van een rechtse denker zou verwachten dan van een zelfverklaarde linkse intellectueel.

Scheffer houdt er ook een beperkte procedurele visie op democratie op na: 'de meeste rechten van migranten zijn niet in de open arena van de democratie tot stand gekomen, maar achter de gesloten deuren van een ministeriële bureaucratie, of afgedwongen door de rechter. Dat democratische tekort roept weerstanden op.' Democratie is echter meer dan zomaar de publieke opinie volgen. Het gaat ook om het respecteren van mensen-

rechten, het garanderen van basisrechten in een rechtsstaat en, in het verlengde daarvan, het beschermen van minderheden tegen de grillen van meerderheden. Het gelijkheidsbeginsel en non-discriminatiebeginsel staan niet voor de lol in de grondwet. Elders schrijft Scheffer: 'Deze zelfgewilde beperking van de soevereiniteit als uitkomst van de scheiding der machten – dat wil zeggen van een onafhankelijke rechtspraak – is heel wat anders dan het idee dat regeringen door de globalisering geen mogelijkheden meer hebben om hun grenzen te controleren'. Wordt hier het principe van de scheiding der machten in vraag gesteld? En wat is de reikwijdte van de stelling dat 'de omgang met de immigratie de toetssteen voor de weerbaarheid van de democratie is in een tijd van globalisering'?

Aan boude stellingen en 'food for thought' is er dus nog steeds geen gebrek bij Scheffer. En ook al is veel kritiek mogelijk op het boek, *Het land van aankomst* is een veel constructievere bijdrage aan het maatschappelijke debat dan het essay 'het multiculturele drama'. Dank je, Paul. Tot hier en nu verder.

Als het land van aankomst niet het beloofde land blijkt te zijn

SAMI ZEMNI (POLITICOLOOG)

Het land van aankomst van Paul Scheffer is waarschijnlijk het meest complete en meest doordachte boek omtrent migratie dat het laatste decennium in de Lage Landen werd geschreven voor een groot publiek. Geen vraag of debat laat Paul Scheffer ongemoeid, geen thema of discussie laat hij links liggen. Of het nu om eremoorden, verzuiling, vergrijzing, ontwikkelingssamenwerking en *remittances*, rechtspluralisme of ‘onze’ vermeende tolerantie gaat,¹ Paul Scheffer heeft er een plaatsje voor voorzien in zijn boek. Ook al leest het boek zeer vlot, soms dreigt de lezer te verdwalen in deze vorm van intellectuele overvloed.

Het centrale thema van het boek is uiteraard migratie en hoe we er mee kunnen omgaan op een realistische, open en democratische manier. Daarnaast poogt Paul Scheffer ook de ‘kwestie van de islam in Europa’ te tackelen zonder het echt centraal te stellen. Het is alvast een verademing om dezer dagen een weloverwogen analyse van migratie te lezen waarbij pas na enkele hoofdstukken (zo rond de veertigste pagina) voor de eerste keer het woord islam te lezen valt. De dubbelslag die Paul Scheffer daarmee probeert in de wacht te slaan is boeiend en leerrijk maar – door de veelheid aan debatten en invalshoeken – soms ook iets te breed: islam en verzuiling, islam en democratie, scheiding kerk en staat, taal en natie, geschiedenis van de migratie, push- en pullfactoren, migratie en ontwikkelingssamenwerking, postkoloniale studies, de verwerking van het verleden, tolerantie, vormen van multiculturalisme en interculturalisme, problemen van burgerschap, rechten en plichten, religie en cultuur, vrijheid van meningsuiting en godslastering, ... Het is niet altijd even gemakkelijk te volgen.

Uitendoe laat het boek zich gemakkelijk samenvatten. De rode draad van de hele uiteenzetting, de vraag die steeds weer opduikt, is even gemakkelijk te formuleren als moeilijk om haar te beantwoorden: ‘Hoe kunnen we een open samenleving vormgeven in een grenzenloze wereld? Hoe kunnen we met z’n allen een nieuwe politieke gemeenschap verbeelden zonder de basisingrediënten van de democratische ordening te loochenen? Een nieuw burgerschap – als contract tussen de generaties – bedenken dat de sociale cohesie verhoogt door de mensen te verbinden in een zinvol samenwerkingsverband’. Paul Scheffer bewandelt veel verschillende paden om daarop een antwoord te formuleren. Hij vergelijkt de geschiedenis van de immigratie in Europa en de Verenigde Staten, hij analyseert de gelijkenissen en verschillen in de ‘multiculturele drama’s’ die zich afspelen in verschillende Europese landen en doet dit aan de hand van een – om in een migratiejargon te blijven – smeltkroes van wetenschappelijke disciplines. Aangezien migratie de maatschappij in haar geheel op veel manieren beïnvloedde, is het noodzakelijk de ‘gekunstelde arbeidsdeling’ (p. 48) tussen de disciplines te overstijgen.

1 De drang om ‘alles’ te behandelen heeft als nadeel dat sommige debatten toch wat te eenzijdig worden gebracht. Onder meer de discussie over de relatie tussen migratie, ontwikkelingssamenwerking, *remittances* en *brain drain* blijft wat steken in gemeenplaatsen.

Europa, migratie en de welvaartstaat

De centrale moeilijkheid van Europa is dat het tot op heden nog niet aanvaard heeft dat het niet langer een emigratie- maar een immigratiecontinent is geworden. Dit aanvaarden zou reeds een eerste stap zijn naar een pragmatische omgang met het thema. Scheffer stelt dat globalisering geenszins betekent dat staten geen controle meer zouden kunnen uitoefenen op wie er binnen komt en wie niet. Migratie, zo stelt hij, zou beter weloverwogen en pragmatisch benaderd worden en dat betekent dat we ons moeten afvragen welke migranten we willen en waarom. Een doorgedreven gelijkheid binnen de grenzen kan alleen maar – zoals Scheffer meermaals doorheen het boek herhaalt – door een betrekkelijke ongelijkheid aan de grenzen. Scheffer beseft dat bedrijven baat kunnen hebben bij de instroom van een grote groep van (voornamelijk laaggeschoolde) migranten die de lonen kunnen drukken en die in concurrentie zouden treden met de reeds aanwezige arbeiders. Hij verwierpt deze wens van de bedrijven door te stellen dat dergelijke migratievormen ofwel een rem zijn geweest op innovatie binnen het bedrijfsleven, ofwel dienden om economische sectoren kunstmatig in leven te houden (zoals sommige delen van *de tuinbouw*, dixit Scheffer).

De economische inzet van migratie wordt echter niet helemaal uitgediept. Het hangt een beetje 'boven' of 'achter' de verhalen van de 'werkelijke' problemen die – ook al erkent Paul Scheffer een verband (p. 141) – niet van sociale maar vooral van culturele aard zijn. Het is net alsof de economische achtergrond niks meer is dan een canvas waarop de multiculturele drama's van gettoculturen en botsende waarden en normen zich aftekenen. Met Sloterdijk spreekt Scheffer zelfs van een 'globaliseringsdrama': 'de maatschappelijke verbanden waaraan mensen bescherming ontleen lossen langzaam op, zonder dat er nieuwe verbanden ontstaan. Morele paniek kenmerkt de moderne mens, die zichzelf in een chaotische wereld terugvindt als "dakloze"' (p. 97). Het antwoord kan volgens hem enkel gevonden worden in een nieuw gedeeld burgerschap dat een open samenleving schraagt. De klemtoon ligt op taal, een verbeelde politieke gemeenschap, een discours van rechten en plichten, een scheiding van kerk en staat, een zeker kosmopolitanisme maar ook ... de afbouw van de welvaartstaat. Migrant komen niet naar 'hier' om te genieten van sociale voordelen maar om te werken. Alleen is het zo, stelt Scheffer, dat velen onder hen, wanneer ze zonder werk vielen, verstrikt geraakten in het vangnet van sociale zekerheid (p. 113). De arbeid moet opnieuw vrijgemaakt worden want 'de verzorgingsstaat heeft te veel mensen in een afhankelijke positie verstrikt en is zo een blokkade geworden voor sociale stijging' (p. 417). Dit kan enkel asociaal gedrag uitlokken en zo het discours van rechten en plichten ondermijnen. Uitkeringen sluiten migranten op in een duurzaam isolement dat hen niet aanspoort om te participeren. 'Het staat buiten kijf', stelt hij, 'dat de sociale bescherming, die een beschavingsopdracht is, langzaamaan de betrokkenen steeds meer in een gesubsidieerde isolement heeft gedrongen' (p. 418). Scheffer pleit dan ook voor hervormingen die de arbeidsdeelname van alle burgers (en niet alleen migranten) niet langer zouden belemmeren. Scheffer beschrijft echter niet hoe door dergelijk 'gelijkheidsdenken' (geen onderscheid tussen migranten en ingezetenen) er uiteraard andere ongelijkheden kunnen optreden of bestendigd worden.

In een ogenschijnlijke grenzenloze wereld, is er een zekere noodzaak aan nieuwe grenzen. Paul Scheffer is echter niet altijd even duidelijk over welke grenzen hij het

heeft: deze van de nationale staten, van regio's of van Europa? En waar begint of eindigt dat Europa? Zoals we verder zullen zien, stelt hij taal centraal maar volstaat dit wel om nieuwe vormen van solidariteit te ontwikkelen? Aangezien Scheffer vooral oog heeft voor de culturele verschillen en problemen die daaruit voortvloeien, zegt hij maar weinig over de sociale strijd. De hervorming van de welvaartstaat, zo beseft hij, zal gepaard gaan met nieuwe vormen van werk maar ook van activering van de werklozen. De afbraak en reconfiguratie van de marktregulaties en de herverdelingsmechanismen van de nationale staat naar sub- of supraterritoriale entiteiten is een gegeven waar Scheffer niet echt bij stilstaat. Nochtans lijkt het onontbeerlijk om nieuwe vormen van solidariteit te bedenken voor de eenentwintigste eeuw. De nationale staat zit in de huidige golf van globalisering geprangd tussen een opwaartse en neerwaartse herschaling van politieke besluitvorming en regulatie. Aangezien de vermarkting van de arbeid, land, geld, kennis en natuur de natuurlijke vormen van sociale cohesie en solidariteit ondermijnen, is het allesbehalve duidelijk of een 'gedeelde' taal zal volstaan om daar tegen in te gaan. Meer 'markt' – in de vorm van een repressief activeringsbeleid – zal enkel leiden tot een grotere concurrentie tussen mensen, groepen, regio's en landen en meer sociaal conflict veroorzaken.²

De kwestie van de islam

Het feit dat Paul Scheffer veel specifieke aandacht besteedt aan de kwestie van de islam is een teken des tijds. Terwijl het algemene raamwerk van een vernieuwde politieke gemeenschap gebaseerd op een nieuw burgerschap ruimschoots zou moeten volstaan, blijkt een specifieke behandeling van de islam onontbeerlijk. De sterkte van Paul Scheffers verhaal over de islam, is dat hij het op een nuchtere manier benadert zonder zijn eigen opgebouwd raamwerk met onderliggende waarden te verloochenen. Wat Paul Scheffer eigenlijk doet, is het raamwerk toepassen op de migranten met moslimachtergrond zonder hen speciaal of afwijkend te behandelen. Het nuchtere en afstandelijke maar tegelijkertijd kordate pleidooi voor wederkerigheid is overtuigend omdat Scheffer het niet alleen over de migranten en hun nakomelingen heeft maar ook over de ingezetenen. De uitdaging van de islam is immers ook de uitdaging van de migratie en dit is een kwestie van iedereen in de maatschappij: 'integratie dwingt aan alle kanten tot zelfonderzoek' (p. 401). Dit zelfonderzoek ontbreekt nog bij vele partijen, stelt Scheffer, maar zeker ook bij de moslims. Het is begrijpelijk dat moslims op een moment waarop 'iets in hun bezit' (met name de islam) onder vuur ligt, dit sterker zullen verdedigen. Maar deze begrijpelijke verdedigende reflex neigt nogal snel tot een vorm van schizofrenie of gespletenheid omdat er een kloof gaapt tussen het ideaal van de islam en de werkelijkheid van de landen waarin de islam de meerderheidsreligie is. 'Die zelfkritische waarneming wordt vermeden, maar woekert onderhuids voort. Dat kan het onbehagen in de islam worden genoemd: een twijfel aan de eigen cultuur en religie die geen stem krijgt en daarom een uitweg vindt in wrok en agressie. Of in een gelatenheid die geen verantwoordelijkheid onder ogen ziet' (p. 353).³

² Zie daarvoor De Vooruitgroep (Stijn Oosterlynck, Pascal Debruyne, Karim Zahidi), 'Een progressieve gemeenschap heeft meerdere grenzen', *Samenleving en Politiek*, 15 (2008) 4, 48-54.

³ Het is ontegensprekelijk waar dat de kloof tussen het ideaal en de werkelijkheid van de islam leidt tot constante spanningen en problemen van zelfdefinitie die aanleiding geven tot een moeilijke omgang met (zelf-)kritiek. De rede-

De verantwoordelijkheid die Scheffer voor ogen heeft is de zorg om een echte wederkerigheid tussen burgers/individuen en groepen (zonder dat die enigszins een wettelijke erkenning kunnen genieten) om de samenleving samen vorm te geven. Dat impliceert volgens hem ook een wil om kritisch naar de eigen gemeenschap⁴ te kijken (p. 406) en te aanvaarden dat ongeacht de gelijkenissen tussen de orthodoxe islam en het conservatieve christendom er ook een groot verschil is, namelijk het feit dat '(w)at binnen het westerse christendom inmiddels een minderheid vormt, is binnen de moslimgemeenschap in Europa en zeker daarbuiten een meerderheid' (p. 365). Daarnaast zorgen de geopolitieke problemen en de uitdagingen van radicalisering en terrorisme voor extra vragen.⁵

De wederkerigheid is een *sine qua non* om een open en tolerante maatschappij te maken want 'zonder een "wij", zonder een verbeelde gemeenschap is er geen gedeelde verantwoordelijkheid voor het wel en wee van de samenleving. Maar dat "wij" zal ruimer moeten worden en ook de nieuwkomers van vandaag moeten gaan omvatten, die zo de gevestigden van morgen zullen zijn.' (p. 407).

Naar een nieuwe politieke gemeenschap

Paul Scheffer probeert de contouren te tekenen van een open samenleving in een globaliserende wereld. Vooraleer hij dat doet, maakt hij eerst komaf met het idee van multiculturalisme. Net zoals in zijn 'multicultureel drama' – het opiniestuk dat hem in het publieke debat katapulteerde – pleit hij voor het verlaten van het multiculturele ideaal omdat het niet kan in overeenstemming gebracht worden met een gedeeld burgerschap. Scheffer verwierpt multiculturalisme omdat hij het op een specifieke manier definieert. De moeilijkheid van het multiculturele debat was (en is) dat het teveel rond abstracte begrippen is gevoerd en niet over de werkelijk bestaande complexe culturele interacties. Voor Scheffer is het duidelijk dat multiculturalisme niet alleen gaat over pluralisme als grondslag van het samenleven (iets wat elke open maatschappij zou moeten doen) of over de praktische aanpassingen om nieuwe religies en culturen een plaats te geven. 'Het gaat om de gedachte dat de samenleving wordt gevormd door min of meer op zichzelf staande culturele gemeenschappen, die op tal van gebieden zoals de rechtspraak, het onderwijs en de arbeidsmarkt apart behandeld zouden moeten worden' (p. 269).

De nieuwe politieke gemeenschap moet gebaseerd zijn op een nieuw 'wij' dat niet afsluit en uitstoot maar dat inclusief probeert de spanning tussen het lokale en universele te omvatten. Concreet komt het erop neer een nieuw burgerschap te creëren dat een verbeelde gemeenschap als basis heeft. Deze gemeenschap moet gebaseerd zijn op een wij-gevoel door het delen van een gemeenschappelijke taal, een bepaalde open en pluralistische blik op het verleden, een éénduidige rechtsorde alsook, meer algemeen, een cultuur van mensenrechten. Scheffers verhaal blijft misschien wat vaag wat betreft de

nen voor deze historisch gegroeide werkelijkheid zijn echter veel complexer dan Paul Scheffer suggereert (p. 343-354). Het zou ons echter te ver leiden om dit in deze boekbespreking centraal te stellen.

⁴ Dit is één van de weinige momenten waarop Scheffer 'gemeenschap' als een constitutief onderdeel van zijn project beschrijft. Dit staat in contrast met zijn constante ontkenning van het bestaan van een 'moslimgemeenschap' en zijn nadruk op het individu.

⁵ Paul Scheffer is heel zuinig met zijn analyse van het geweld in naam van de islam. Hij onderschat het geenszins maar wil het ook niet centraal stellen in zijn betoog. Voor meer achtergrond over de politieke islam zie Sami Zemni, *9/11, politieke islam en jihad* (Leuven 2006).

invulling van deze algemene ingrediënten maar dit is misschien net de bedoeling. Het sterkste punt aan zijn betoog is dat hij continu beseft dat een beschavingsideaal (wat zijn nieuwe politieke gemeenschap zou moeten zijn) enkel en alleen kan slagen wanneer de beschaver ook wordt beschaafd (p.288), wanneer met andere woorden het universalisme niet alleen als een ‘gesel op de Andere’ neerdaalt maar ook de ingezetenen aanpoort.

Dat betekent volgens Scheffer ook – en volgens mij zeer terecht – dat wat wij aanzien als belangrijke onderdelen van onze democratische open maatschappij geen eeuwenoude essenties van een ‘Europese’ identiteit zijn maar wel historisch bevochten verworvenheden. Op die manier verplaatst Paul Scheffer het debat van het ontologische en identiteitsniveau naar het epistemologische of sociologische niveau. In deze houding om een verbeelde gemeenschap op te bouwen ligt eveneens een emancipatorisch project aangezien alle betrokkenen ook moeten uitgenodigd worden om het verleden met haar verhalen van slavernij, kolonialisme, antisemitisme en racisme samen te verwerken. Dat zal niet altijd even gemakkelijk of eenduidig zijn, maar het lijkt een noodzakelijke onderneming.

Maar wat zijn nu de ingrediënten van het nieuwe ‘wij’? Waaruit bestaat een verbeelde gemeenschap die alle mensen in een maatschappij minimaal zouden moeten verbinden? Paul Scheffer benadrukt vooreerst het belang van een gedeelde taal: ‘Het niet beheersen van de omgangstaal maakt een toegang tot het publieke leven onmogelijk. (...) Wie de taal niet spreekt, kan niet als burger in een samenleving functioneren.’ (p. 159). Daarnaast is er ook een verhaal over het verleden nodig. ‘Belangstelling voor het verleden is een niet-religieuze manier om een verband tussen levenden en de doden te onderhouden’ (p.188). Hoe zo een verhaal moet geschreven worden is minder duidelijk. Scheffer geeft aanwijzingen: geen etnocentrisme, plaats voor het verhaal van migranten, maar ook het verhaal van jodenhaat en slavenhandel. ‘We moeten ons de slavernij niet herinneren uit een behoefte aan zelfkastijding of zelfbeklag, maar om duidelijk te maken dat de beschaving en barbarij ook in onze geschiedenis in elkaar overlopen’ (p. 183). Nog moeilijker te realiseren is Scheffers pleidooi voor het voltooiën van de secularisering van de instituties (p.383). Paul Scheffer is van mening dat we niet zomaar de ‘scheiding van kerk en staat’ aan de migranten kunnen opleggen wanneer de eigen maatschappij nog zo vele kenmerken heeft van een specifieke opdeling van deze scheiding. Vanuit het principe van gelijke behandeling is het onhoudbaar om islamitische scholen te verbieden wanneer tegelijkertijd katholieke scholen zwaar gesubsidieerd worden. Deze juridische neutraliteit die de vrijheid van godsdienstbeleving garandeert, betekent niet dat het daarom om normatief wenselijke evoluties gaat.

De botsing van de juridische en normatieve opgevatte gelijkheid inzake de (publieke en private) rol van de religie in het begin van de eenentwintigste eeuw lijkt wel de hamvraag van onze maatschappij te worden. Of het nu specifiek gaat om islamitische scholen, het debat over euthanasie of abortus, we moeten vaststellen dat het reguleren van religie inzet is geworden van verhitte en soms ronduit gepolariseerde debatten. Paul Scheffer reikt ons enkele ideeën aan met betrekking tot de vraag waar de grenzen moeten en/of kunnen getrokken worden tussen godsdienstvrijheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid, maar hij is niet altijd even duidelijk. Terwijl in het boek op verschillende momenten de geschiedenis van de migranten in de vsa als inspiratiebron

dient voor eventuele Europese lessen, wordt inzake de publieke rol van religie de andere kant opgekeken. Het staat vast dat zowel in de vsa als in de West-Europese landen een scheiding van kerk en staat bestaat, maar het feit dat de rol en plaats van religie op beide continenten zo verschillend is, toont reeds aan dat ongeacht de juridische scheiding er nog tal van onopgeloste vragen over grenzen zijn. Terwijl in de vsa er een groeiende tendens is om religieuze praktijken in het openbaar toe te laten (als niet te ondersteunen in het geval van 'faith based initiatives'), is er een tegengestelde tendens in Europa (en dan vooral Frankrijk) om elke vorm van publieke uiting van geloof zoveel mogelijk uit te gommen. De klassieke Europese definitie van de publieke sfeer als het domein van het politieke gebeuren waar de burgers op een neutrale manier omgaan, is een model dat voortkomt uit het idee van een sterke, gecentraliseerde staat. In dit opzicht betekent het ook dat men ervan uitgaat dat het politieke domein, gecreëerd door de wet van de staat, het individu 'bevrijdt' van de religie. De gelovigen eisen echter steeds meer het omgekeerde, namelijk de vrijheid van de beleving van hun religie in de publieke sfeer als 'bevrijding' van de alomtegenwoordige en almachtige staat. Daaruit volgt dat de gelovige niet langer aanvaardt dat de staat automatisch de religieuze praktijken kan controleren. Het spreekt voor zich dat dit een uitdaging vormt voor onze maatschappij.

Deze spanning is niet altijd gemakkelijk op te heffen. Scheffer erkent dit door enerzijds te herhalen dat de overheid en de burgers de waarden van de scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, godsdienstvrijheid en gelijkheid zouden moeten aanhangen om iets later te stellen dat in een democratie er wel degelijk uitspraken mogelijk moeten zijn die daar tegen ingaan (zoals homofobe, islamofobe of uitspraken die de gelijkheid van man en vrouw niet erkennen). De vraag blijft dan ook of Scheffer nu pleit voor het secularisme van 'het systeem' dat weliswaar haar idealen verspreidt (via ondermeer het onderwijs) maar dat burgers de vrijheid laat om – binnen de grenzen van de wet – af te wijken of, omgekeerd, pleit voor een secularisering van alle burgers. De spanning is voelbaar in sommige van de hoofdstukken maar Paul Scheffer lijkt te neigen naar Hans Achterhuis' opvatting over politiek: 'als het domein waarop zonder uitzicht op harmonie of consensus te bieden, pluraliteit, verschillen en strijd eeuwig centraal zullen blijven staan'.⁶

Scheffer geeft geen simpele of kant en klare antwoorden op al deze vragen. De reden voor de voorzichtigheid ligt in het feit dat Paul Scheffer maar al te goed beseft dat een normatieve invulling van hoe de maatschappij moet opgebouwd worden een bij uitstek politieke taak is. En dat is nu net wat zijn boek niet is, een politiek pamflet. Het is wel een weloverwogen, erudiet en boeiend werk dat de juiste vragen voor de toekomst stelt ...

6 H. Achterhuis, *Politiek van de goede bedoelingen* (Amsterdam 1999) 139.

De confrontatie aangaan

JOUKE DE VRIES (BESTUURSKUNDIGE)

Paul Scheffer legt met *Het land van aankomst* rekenschap af voor het essay 'Het multiculturele drama' dat hij in *NRC Handelsblad* publiceerde. Het essay deed veel stof opwaaien omdat Scheffer daarmee belangrijke ontwikkelingen voor een groot publiek duidelijk maakte. Of anders geformuleerd: Scheffer schreef op wat vele mensen vonden, maar wat zij eigenlijk niet mochten denken of uitspreken. Er was sprake van progressieve vooroordelen waar niet doorheen kon worden gebroken. Nederland was officieel voorstander van de multiculturele samenleving en kritiek daarop was eigenlijk niet geoorloofd. Scheffer was met zijn essay een vroege waarschuwer en bekritiseerde gegroeide verhoudingen en het bestaande beleid. Sommige critici zouden later dan ook naar voren brengen dat Scheffer eigenlijk de wegbereider was van Fortuyn en een bijdrage leverde aan de ondergang van de Paarse coalitie en vooraanstaande politici zoals Wim Kok, Ad Melkert, Thom de Graaf en Hans Dijkstal. Kok heeft overigens wel toegegeven dat hij het integratievraagstuk heeft onderschat.

De commotie rondom het essay en de latere politieke ontwikkelingen in Nederland – de moorden op Fortuyn en Van Gogh – zijn de auteur waarschijnlijk niet in de koude kleren gaan zitten. Scheffer is de confrontatie met zichzelf en zijn omgeving niet uit de weg gegaan. Zeven jaar lang trok Scheffer er op uit om zijn essay toe te lichten of te verdedigen. Deze activiteiten hebben uiteindelijk geleid tot zijn boek *Het land van aankomst*. Deze titel is een omkering van de titel van het beroemde boek *Het land van herkomst* van Eddy du Perron. De illustratie op de kaft laat een schaap in een mistige polder zien. Het is niet geheel duidelijk wat daarmee bedoeld wordt. Het kan een illustratie zijn van de Nederlandse zompige polder waarin vele buitenlanders terechtkomen of het is het ene schaap dat bijna over de dam is, waarop er meer zullen volgen. Dat er meer zullen volgen is voor Scheffer duidelijk: de grote steden in Nederland worden geconfronteerd met meer dan 100 nationaliteiten en het is de vraag of een land dergelijke aantallen kan verwerken. Op het moment dat ik dit schrijf zijn er weer incidenten in Nederland rondom Marokkaanse jongens die ambulance-personeel in Amsterdam bedreigen en buschauffeurs in Gouda het werken lastig maken.

Het boek lijkt iets optimistischer van toon dan het beroemde essay. Er komt dus toch iets goeds voort uit het drama. Scheffer hanteert met zijn drie generaties-benadering een soort dialectische geschiedopvatting. De eerste generatie immigranten staat voor isolement en vermijding. Zij spreken de taal van het land van aankomst niet. Zij komen in de termen van Scheffer met een ezel naar het vliegtuig en laten de koffer op de overloop staan. Zij zouden wel willen integreren, maar weten niet waarin omdat de Nederlandse identiteit ook is verwaterd. De tweede generatie, de kinderen die in Nederland zijn geboren, zullen zich niet bij deze situatie neerleggen en komen in botsing met de Nederlandse maatschappij. Zij zullen hun rechten opeisen. Ze zullen kritiek formuleren, politiek actief worden of radicaliseren en zich afzetten tegen de Nederlandse maat-

schappij. De derde generatie heeft volwaardige mogelijkheden om deel te nemen aan de maatschappij. Hoewel Scheffer geen overdreven optimistisch beeld laat zien, gelooft hij naar zijn mening wel in de goede afloop van de zaak.

Het zal echter geen eenvoudige opgave zijn. De politieke en maatschappelijke ontwikkelingen zullen nog lang turbulent zijn. Scheffer behandelt de landen van herkomst van de immigranten, de Islam en maakt vergelijkingen met de Verenigde Staten dat door de multiculturele problemen als immigratieland weer is herontdekt. Scheffer haalt in zijn boek wel erg veel overhoop. Er worden zeer veel theoretische perspectieven gebruikt – de stadssociologie, geschiedenis en internationale betrekkingen – waar uiteindelijk niet zoveel mee wordt gedaan. Empirische gegevens zijn in het boek schaars, waardoor sommige opmerkingen in de lucht blijven hangen. Scheffer is naar mijn mening zeer scherp als hij de eigenaardigheden van de Nederlandse maatschappij en politiek beschrijft. Hij prikt de mythe van de Nederlandse tolerantie door. De verbeelde Nederlandse natie is altijd een verdeelde natie geweest. 'Of het nu gaat over de omvang met levensbeschouwelijke verschillen (tolerantie) of met de machtspolitiek in de grote wereld (afzijdigheid) of met de meer recente vorm van religieuze schikking (verzuiling), allemaal zijn het uitingen van de eerder beschreven conflictvermijding. De tolerantie is dus in wezen een schijntolerantie en komt neer op onverschilligheid.

Scheffer geeft haarscherp aan dat de Nederlandse politieke elites lange tijd hebben weggekeken van het probleem dat in de arme wijken van de grote steden ontstond. Pas nu de middenklasse steeds meer met de gevolgen van de onstuimige immigratie wordt geconfronteerd en eigenlijk niet meer kan vluchten, laat de Nederlandse middenklasse zijn ware gezicht zien. Scheffer durft het niet zo hard op te schrijven maar in feite geeft hij aan dat Nederlanders veel racistischer zijn dan zij zelf toegeven. Het meest vervelend toont Nederland zich in het dagelijks taalgebruik met de termen autochtoon en allochtoon. Niets lijkt mij erger dan jarenlang in een land te wonen en je best te doen en dan plotseling te ontdekken dat je allochtoon bent. De socioloog Zygmunt Baumann omschreef hetzelfde verschijnsel in Duitsland tijdens het Interbellum toen door een ideologische omslag goede burens plotseling slechte Joden werden. Scheffer schrijft een deel van de problemen toe aan de opkomst van het cultuurrelativisme. Terwijl het in het verleden de gewoonste zaak van de wereld was dat van Friezen bijvoorbeeld werd verwacht dat je het Nederlands perfect beheerste en Surinamers de Nederlandse spoorlijnen moesten leren, omarmden de politieke elites door schaamte over het kolonialisme geleidelijk het cultuurrelativisme waardoor de elites geen eisen meer durfden te stellen. De nieuwkomers wisten daardoor niet meer aan welke eisen ze moesten voldoen.

Hoewel Scheffer bezorgd is over de verharding van de Nederlandse politiek geeft hij eigenlijk aan dat deze fase van harde confrontatie noodzakelijk is om tot een synthese te komen. Hij zoekt de synthese vooral in het ontwikkelen van een nieuw soort burgerschap waarmee hij de sociale scheidslijnen wil overbruggen.

Een politiek pamflet

HENK DE SMAELE (HISTORICUS)

Er is erg veel aan te merken op Paul Scheffers *Het land van aankomst* (ik weet nauwelijks waar te beginnen). Het is een oppervlakkig boek vol tegenstrijdigheden, maar met een duidelijke politieke, ideologische boodschap. Dat is meteen ook mijn belangrijkste opmerking over deze bestseller: de auteur ervan doet alsof hij niet polemiseert, alsof hij zonder politieke vooringenomenheid schrijft, alsof hij zo 'nuchter mogelijk beschrijft' (p. 17). Zo wekt Scheffer de indruk dat de toekomst van de multiculturele samenleving niet echt een politieke kwestie is (waarover links en rechts bijvoorbeeld zinvol van mening kunnen verschillen), maar een kwestie van gezond verstand, een vraagstuk dat bestudeerd kan worden en waarover redelijke mensen een consensus kunnen vinden die resulteert in een 'gezond' of 'evenwichtig' beleid. Met andere woorden, Scheffer tracht het vraagstuk te *depolitiseren*, terwijl hij nochtans zelf vertrekt van (niet-geëxpliciteerde) politieke vooronderstellingen. Hij past wat dat betreft binnen het huidige 'post-politieke' klimaat, dat onder andere door Chantal Mouffe is ontleed en bekritiseerd. Het is opvallend hoe in de dagbladpers precies dat 'derde weg denken' enthousiast wordt onthaald: drie van de vier lovende citaten op de achterflap van het boek verwijzen eraan. Scheffer kan het verhitte debat beslechten, zo is de teneur. Laten we hem dus maar volgen.

Post-politieke retoriek

Depolitiseren veronderstelt een bepaalde retoriek. De scherpste van de eigen blik moet worden gecontrasteerd met de troebele ideologische visie van de 'anderen', in dit geval de 'multiculturalisten', een vreemde mengeling van beleidsmakers en elitaire intellectuelen die (om politiek correcte redenen) niet scherp willen zien en ook niet (durven) nadenken: 'degenen die zonder nadenken beweren dat immigratie een samenleving verrijkt en opener maakt' (p. 23), 'degenen die niet in de wijken woonden waar de migranten zich vestigden' maar wel 'de warmste pleitbezorgers waren van de multiculturele samenleving' (p. 17). 'Achter een van hogerhand beleden harmonie vallen voor wie wil luisteren talloze verhalen te horen over de dagelijkse botsing van culturen' (p. 43); Scheffer is degene die deze verhalen registreert en zich ook verwant voelt met andere populistten (zoals de Brit Enoch Powell) die op die manier een stem verlenen aan de 'zwijgende meerderheid' (p. 236). Onderzoekers als de antropoloog Hans Vermeulen en de historicus Rinus Penninx die zich in het actuele debat mengen met een relativerende boodschap, krijgen het arrogante verwijt: 'Is het de taak van onderzoekers zo positief mogelijk te berichten over integratie of is het allereerst hun opdracht zo scherp mogelijk het verschijnsel van migratie te ontleden?' (p. 206) Eigenlijk zegt Scheffer: wie het probleem anders formuleert (of geen probleem ziet, of het probleem elders ziet) dan ik, doet aan politiek; ik doe aan wetenschap (of nuchtere observatie).

Er kan volgens Scheffer dan ook niet meer gediscussieerd worden over de diagnose

(dat er een multiculturele ziekte is, wordt al helemaal niet betwijfeld), wat de discussie over de remedie natuurlijk eenvoudiger maakt. Dat blijkt uit het frequente gebruik van frases als 'de slotsom moet zijn' (p. 74), 'het *inzicht* heeft veld gewonnen dat ...' (p. 418), 'de conclusie is onontkoombaar' (p. 428). Het spijt mij voor Scheffer, maar ik vind geen enkele van zijn slotsommen of conclusies dwingend of onontkoombaar. Niet alleen omdat ik zijn meanderende manier van argumenteren zwaar tekort vind schieten, maar vooral omdat ik het niet eens ben met zijn uitgangspunten en ik het bovenal ergerlijker vind dat hij doet alsof hij geen uitgangspunten heeft (maar gewoon geïnteresseerd is in de 'realiteit'). Ook al woon ik in een 'achtergestelde' stadswijk met een belangrijk percentage 'allochtone' bewoners en gaan onze kinderen naar een 'zwarte' school, toch vind ik Scheffers beeld van de problemen waarmee de multiculturele samenleving kampt overspannen, eenzijdig, foutief, maar bovenal politiek verwerpelijk.

Het land van aankomst lees ik dus in eerste instantie als een (verhuld) politiek pamflet. Hoe ziet de ideologische boodschap van Scheffer er dan uit? De massale immigratie sinds de jaren 1960 van mensen uit traditionele, overwegend rurale islamitische samenlevingen in de Westerse industriële, overwegend verstedelijkte landen (zoals Nederland) zorgt voor ontwrichting, toegenomen onveiligheid, bedreiging van de moderne verworvenheden (zoals vrouwenemancipatie, persvrijheid, scheiding van Kerk en Staat). De politiek van het multiculturalisme (ontworpen door linkse intellectuelen in de late jaren zestig en de jaren zeventig) heeft gefaald en dus moeten er nu andere wegen bewandeld worden, door zowel de 'autochtonen' als de 'allochtonen'. Om met die laatste te beginnen: zij moeten stoppen met zichzelf als slachtoffers voor te stellen, ze moeten hun leven in handen nemen en zichzelf zo veel mogelijk assimileren (onder andere door te stoppen met traditioneel te zijn en door modern te worden). 'Wij', als rechtmatige erfgenamen van onze natiestaten (zie de romantische verdediging van dat principe op p. 134), moeten ook wat veranderen: wij moeten 'opener' worden, maar vooral moeten wij ons inspannen om meer gesloten te worden; we moeten trotser worden over ons erfgoed en – nu we worden bedreigd door nieuwe barbaren – minder nonchalant omspringen met de idealen van de moderne civilisatie; we moeten minder tolerant zijn tegenover allerlei vormen van achterlijkheid en een sterker begrip van 'burgerschap' en 'nationaliteit' cultiveren; we moeten minder uitkeringen uitbetalen, en verder ook het gezin herwaarderen en nadenken over een nieuwe bevolkingspolitiek – tegen de dreigende vergrijzing, die nu vooral door migratie dreigt opgelost te worden, maar vruchtbare vreemdelingen kunnen helaas geen oplossing zijn: 'Niet de demografische kwantiteit, maar de sociale kwaliteit moet de leidende gedachte zijn.' (p. 414).

Asymmetrische wederkerigheid

De inspanningen moeten volgens Scheffer dus van beide kanten komen (meer dan twee kanten zijn er zelden bij Scheffer), wat hij de 'basisregel' van de integratie noemt: 'wederkerigheid'. Zo lezen we: 'Wie naar integratie streeft, moet verhelderen wat de grondslagen van de eigen samenleving zijn; wie respect voor de rechtsorde wil bevorderen, moet zelf weten wat die regels inhouden. Wie het erfgoed zou willen overdragen, moet zelf een idee hebben over wat er wezenlijk is in de eigen cultuurgeschiedenis. Zo slaan de eisen die aan immigranten worden gesteld onherroepelijk terug op degene die deze eisen stelt. Dan pas wordt duidelijk dat we tekortschieten.' (p. 46). Eigenlijk komt

het hierop neer: 'wij' moeten duidelijk maken wie en wat we zijn en wat we willen, zodat de anderen (de nieuwkomers) kunnen veranderen en zich aanpassen aan onze wensen. Scheffer citeert instemmend de Frans-Nederlandse publicist Sylvain Ephimenco, die schreef: 'Je kunt inderdaad van nieuwkomers moeilijk verwachten dat zij zich met enthousiasme zullen spiegelen aan autochtonen die met enthousiasme hun eigen identiteit afwijzen.' (p. 160) Het normale patroon is dus dat allochtonen zich spiegelen aan autochtonen. Is dat wederkerigheid?

Tegelijkertijd schrijft Scheffer wel dat hij de natie in het spoor van Benedict Anderson ziet als een 'imagined community' die steeds heruitgevonden wordt, en dat de instroom van migranten zal moeten leiden tot een herformulering van het 'wij' (o.a. p. 161). Maar hoe overtuigend klinkt dat wanneer men tevens beweert 'dat het [multicultureel drama] gaat om een fundamenteel conflict tussen traditionele en moderne opvattingen', dat het 'niet gemakkelijk is om een compromis te vinden tussen een cultuur die in het teken staat van lotsbestemming en een cultuur die probeert individuele vrijheid voorrang te geven' (p. 24), dat het erg te betwijfelen valt of 'de islam zich een plaats weet te verwerven als minderheid in een liberale en gesecculariseerde samenleving' (p. 174), dat 'we ons moeten beschermen tegen de crisis van de wereld die ons omringt, waarbij vooral de radicalisering in de islamitische landen zorgwekkend is' (p. 243), dat de Amerikaanse socioloog Henry Pratt Fairchild gelijk had wanneer hij beweerde dat nationaliteiten niet kunnen samensmelten tot iets nieuws (p. 315), dat de integratie van moslims in Europa betekent dat ze hun transnationale identificatie opgeven (p. 392), dat een 'aanzienlijke afstand bestaat tussen de meer traditionele gezinsverhoudingen in veel migrantengezinnen en de moderne levensstijl die zich in de meeste autochtone gezinnen heeft doorgezet' (p. 413), dat wie open grenzen voorstaat, zodat 'delen van de derde wereld zich kunnen nestelen in de eerste wereld' erbij moet zeggen 'dat geweld, fanatisme en analfabetisme onontkoombaar steeds meer in onze samenlevingen zullen opduiken' (p. 428)? Dan klinkt die roep om een meer inclusief 'wij' vals. Ook dat behoort tot de retoriek en stijl van Scheffer: natuurlijk schrijft hij dat elke groep kritisch moet zijn voor zichzelf, dat 'elke vorm van superioriteit van de ene etnische groep tegenover de andere' moet worden afgewezen, dat 'de' islam niet bestaat etcetera. Maar dat verhindert niet dat zijn op het eerste gezicht 'genuanceerd' betoog toch steeds weer stuurt in één richting: onze beschaafde wereld wordt bedreigd door traditionele moslims.

Scheffers wereld bestaat uit 'ontwikkelde' en 'onderontwikkelde landen' (p. 106). Zijn wereldbeeld is ongegeneerd Eurocentrisch en getuigt van een choquerende overtuiging van de Westerse superioriteit (ook al beweert hij natuurlijk het eens te zijn met de stelling dat culturen niet gerangschikt kunnen worden van laag naar hoog). Niet alleen vrouwen leven hier in een paradijs, ook de emancipatie van de arbeiders noemt Scheffer 'voltooid' (p. 415). Met dit hoge beschavingspeil (Scheffer spreekt graag over 'beschavingen') contrasteert 'de neergang van de islamitische wereld', die 'al voor de koloniale bemoeienis is begonnen' en dus ook niet moet worden afgeschoven op het Westen: 'De neergang is van eigen makelij en heeft alles te maken met een afsluiting ten opzichte van de economische en wetenschappelijke innovaties in Europa. De renaissance, de reformatie, de technologische revolutie gingen zo goed als onopgemerkt voorbij aan de moslimwereld, die volhardde in het beeld van de christelijke Europea-

nen als barbaren, van wie weinig tot niets te leren viel.’ (p. 349) Wie zo’n boude en toch weinig genuanceerde uitspraken – zelfs Scheffer moet hier toch een spoor van ‘essentialisme’ en ‘reïficatie’ of ‘personificatie’ van culturen in zijn eigen spreken opmerken? – gestaafd wil zien, wordt prompt doorverwezen naar, jawel, een historische roman van Orhan Pamuk over kunstenaars aan het Ottomaanse hof die halsstarrig weigerden om de Italiaanse methode van het perspectief over te nemen. Ook dat is Scheffer. In het eerste hoofdstuk wordt degelijke en wetenschappelijke historici nog voor de voeten geworpen dat hun gedram over migranten in het zeventiende-eeuwse Amsterdam weinig overtuigend overkomt: ‘wat weten we eigenlijk van de volksverhuizers die Amsterdam in vroege tijden tot immigratiestad maakten?’, en als we het al weten, wat doet het er dan toe (p. 13)? In het achtste hoofdstuk is hedendaagse historische fictie plots de ideale illustratie van een eeuwenlang proces, dat kennelijk buiten kijf staat en het samenleven in het eenentwintigste-eeuwse Amsterdam mee verklaart.

Scheffer lijkt er ook niet uit te raken of moslims (in de landen van herkomst en in de landen van aankomst) nu aangetrokken zijn door de Westerse vrijheden of er juist door afgestoten zijn. Op p. 13 gaat het over ‘vluchtelingen uit Iran of Afghanistan die aan religieuze dwingelandij van de islam willen ontkomen’ (maar die hier daarom nog niet welkom moeten zijn, volgens Scheffer, zie ook p. 428), terwijl het op p. 23 juist gaat over het probleem van de migranten die ‘de normen van de liberale samenleving ervaren als een ontlustering van alles wat hen dierbaar is’; en op p. 354 lonken alweer de ‘welvaart en vrijheid van Europa’. Misschien heeft dat ook iets te maken met de door Scheffer vastgestelde ‘dubbelzinnigheid’ van migranten, die zich gevisieerd voelen als ‘vreemden’ en ‘allochtonen’ maar zich tegelijkertijd blijven identificeren met een ‘allochtone’, ‘vreemde’ cultuur (p. 32 en 404-405). Wat daarbij aan Scheffers aandacht dreigt te ontsnappen, is zijn eigen dubbelzinnigheid. Hij zoekt naar eigen zeggen naar een nieuw Westers burgerschap waarin ook de inwijkelingen en hun nakomelingen een volwaardige plaats hebben. ‘Wanneer de islam op een succesvolle manier wordt opgenomen in de liberale democratie, dan hebben de westerse landen hun voorsprong bevestigd.’ (p. 390). Andermaal blijkt hoe Scheffer denkt in termen van ‘the West and the rest’ en in termen van vooruitgang en achterlijkheid, maar wat mij hier vooral interesseert is de veronderstelling dat het Westen de islam moet ‘opnemen’. Als Tariq Ramadan beweert dat de islam het Westen en de liberale democratie moet ‘opnemen’, dan krijgt hij nochtans kritiek van Scheffer: ‘Hij [Ramadan] heeft het over een integratiebeginsel: alles wat zich niet verzet tegen de islam kunnen we als moslims islamitisch noemen. Dat is een dubbelzinnige formulering, want hij stelt zich open voor veel wat buiten de islamitische traditie is ontstaan, maar tegelijk kan hij deze verworvenheden alleen aanvaarden door ze binnen de islam op te nemen. Daarbij is duidelijk dat hij geen afstand neemt van de allesomvattende ambitie van de islam, want het lijkt onmogelijk dat er iets van duurzame waarde buiten de islam kan bestaan zonder daar potentieel onderdeel van te zijn.’ (p. 380). Scheffer verwijt hier aan Ramadan wat hij zelf doet.

Eigenlijk verwacht Scheffer ook helemaal niets van die integratie van de islam in het Westen: ‘Wat de islam nodig heeft zijn klokkenluiders, mensen die de oneigenlijke [sic] loyaliteit jegens “de gemeenschap” loslaten, die de dodelijke cirkel van vriend en vijand doorbreken en vrijuit spreken over de misstanden binnen de zeer verdeelde wereld van de moslims. Zoals de ouders die financieel wanbeheer op een islamitische school open-

baar maken; of een schrijver die het in de moskeeën georkestreerde beroep op de sociale steun aan de kaak stelt; of vrouwen die de dwingelandij en het geweld achter de gesloten deur van het gezin onder de aandacht brengen; of moskeebestuurders die extremisme in de eigen kring aan de veiligheidsdiensten melden. Zulke klokkenluiders zullen de relaties versoepelen, zullen de grove typering over en weer tegengaan.' (p. 389). Als meer moslims kritiek gaan leveren op elkaar, zal het kennelijk wel loslopen met hun integratie en zullen de Europeanen inzien dat de islam een plaats verdient op hun continent. Zoiets? Dit is overigens een erg belangrijk punt voor Scheffer, want hij komt er herhaaldelijk op terug. Allochtonen moeten meer 'hun stem verheffen' in plaats van te zitten wachten tot 'hen een plaatsje wordt gereserveerd'. Dyab Abu Jahjah doet dat wel, maar hij doet het verkeerd want hij plaatst de eigen gemeenschap in een slachtofferrol. 'Zo gaat het niet,' leert Scheffer, 'wederkerigheid veronderstelt een gedeelde behoefte om een samenleving vorm te geven, een gedeelde wil om kritisch over de eigen gemeenschap te zijn, kortom ieders vuile was moet worden buiten gehangen, er is werkelijk geen ontkomen aan.' (p. 406). Als moslims/allochtonen spreken, dan moeten ze de vuile was buitenhangen; aan eventuele propere was schijnt Scheffer niet te denken.

Geschiedenis of herinnering

Overigens heeft Scheffer ook geen moeite om die klokkenluiders met hun vuile was te vinden en aan het woord te laten: vanwaar dan die steeds herhaalde bewering dat moslims onkritisch zijn over hun eigen gemeenschap? Ziet Scheffer niet hoe hij verstrikt geraakt in zijn eigen redeneringen, en hoe hij systematisch van allochtonen het tegengestelde verwacht als van autochtonen? Begrijpt hij niet dat dat vragen doet rijzen bij zijn nadruk op 'wederkerigheid'? Eigenlijk veronderstelt zijn (rechts-conservatieve) communitaristische kritiek (zoals die overal in de wereld opgang maakt en bijvoorbeeld in Ruge Scrutons politieke theorie is verwoord) op de liberale democratie een erkenning van het *voorrecht* van de gevestigde bevolking (van de autochtone eersterangs burgers dus) om de termen van het burgerschap en de contouren van de nationale cultuur te bepalen, zonder rekening te houden met de visies, tradities, perspectieven, herinneringen van de nieuwkomers (die vertrekken als tweederangsburgers maar die theoretisch gezien kunnen opklimmen, indien zij zich assimileren en stoppen met 'anders' te zijn, tot eersterangs burgers). Scheffer benadrukt in zijn boek het principe van de 'wederkerigheid', maar zijn politieke theorie (die hij nooit systematisch en helder uiteenzet) veronderstelt het tegendeel.

Die zwakte in *Het land van aankomst* heeft veel te maken met Scheffers blindheid voor macht. Scheffer weigert om aandacht te schenken aan diepgaande asymmetrische verhoudingen en de effecten van structurele maatschappelijke ongelijkheid. Wie dat wel doet, plaatst de onderdrukten of maatschappelijk zwakken volgens Scheffer in een slachtofferrol, waardoor hen *agency* wordt ontnomen. Daarbij sluit Scheffer aan bij een neoliberaal, 'neo-Victoriaans' discours dat het alleen nog maar wil hebben over de individuele verantwoordelijkheid, rationaliteit en veerkracht van individuen. Wanneer allochtonen in Europese landen getuigen van de pijn die zij ervaren (volgens auteurs als Modood een noodzakelijke eerste stap naar inclusie en integratie), 'poseren' zij volgens Scheffer in een houding van slachtoffers. Als zij 'nostalgisch' zijn en zich affectief richten op het land van herkomst, zijn zij 'dubbelzinnig' en tonen zij een gebrek aan bur-

gerzin in hun land van aankomst. Een beschrijving van de grauwhed van de gekleurde voorsteden mondt bij Scheffer uit in een verwijt aan de immigranten: de satellietshotels zijn het visuele symbool van de weigering om zich te integreren (p. 61-63).

Scheffer verwijt de ontwortelden in Europa ethnocentrisme en culturele nostalgie, maar benadrukt het belang van de collectieve herinnering en het cultureel erfgoed in de landen van aankomst. Geschiedenis krijgt een belangrijke rol in het nieuwe Nederland. Niet de geschiedenis van wetenschappelijke historici als Leo Lucassen wel te verstaan; hun uitstappen naar het verleden relativeren de huidige problemen (p. 205). Veel historisch onderzoek toont inderdaad hoe weinig zinvol het is om te spreken over 'eigen' en 'vreemd', en toont hoe cultuur altijd 'hybride' is. Maar verzetten veel historici zich tegen het denkbeeld dat geschiedenis 'inzetbaar' moet zijn, Scheffer kiest radicaal voor de andere optie: 'In zekere zin zijn we allemaal nieuwkomers ten opzichte van het verleden dat we ons moeten zien toe te eigenen. Dat vraagt om verbeeldingskracht.' (p. 437) Terwijl professionele historici dus wantrouwig zijn bij dit soort formuleringen over een 'verbeeld' (of 'ingebeeld', imaginair) verleden, pleit Scheffer voor een geschiedenis die vooral houvast moet bieden in de zoektocht naar nationale eigenheid en identiteit. Het valt te hopen dat historici zich verzetten tegen deze instrumentele omgang met het verleden, deze omvorming van 'verleden' tot 'herinnering' en 'erfgoed'. Zoals zij zich ook zouden moeten verzetten tegen de door Scheffer bepleite canonisering (p. 416) (maar helaas ziet het er wat dat betreft niet goed uit in Nederland).

Scheffer wil een eenvormig Nederland, wat hij een solidair en eensgezind Nederland noemt. Eigenlijk is hij niet geïnteresseerd in diversiteit. Hij heeft ook geen boodschap aan die vele auteurs die over diversiteit en pluralisme hebben nagedacht en daarbij vaak doordringende analyses hebben gemaakt van de diffuse, alomtegenwoordige macht in het debat over eenheid en verschil. Feministische auteurs (die al decennia over het probleem nadenken) komen, evenmin als postkoloniale auteurs, aan bod. Scheffer heeft een voorliefde voor 'vroegere generaties historici en sociologen die zich met migratie bezighielden' (p. 15). Zij schreven inderdaad in een tijd dat 'vreemd' nog gewoon vreemd was, en 'eigen' nog eigen genoemd werd. In een tijd ook waarin Afro-Amerikanen zich nog 'negroes' lieten noemen en zichzelf ook 'negers' noemden. Toen de universiteiten nog niet werden overspoeld door de producten van 1968, of – erger nog – poststructuralistische intellectuelen met hun discoursanalyses en andere subtiliteiten.

Eigenlijk zegt Scheffer: wie migreert (of nakomeling is van een migrant), moet alles achterlaten, hard werken, blij zijn, en niet zoveel kapesones hebben. Aanpassen, of opkrassen. Daar zijn geen 475 pagina's voor nodig, en ook geen literatuurlijst van twaalf pagina's. Maar door deze populistische en populaire boodschap te verpakken in heel wat papier en pseudo-geleerdheid, ontstaat wel de indruk dat het hier gaat om een bedaard boek, om een wijze les, een belangrijke bijdrage aan het maatschappelijke debat. Op de achterflap van het boek wordt *De Pers* geciteerd, die Scheffer 'een van de belangrijkste denkers over immigratie en integratie noemt'. Als dat zo zou zijn, zou het erg triestig zijn gesteld met het hedendaagse denken over de multiculturele samenleving. Gelukkig is de uitspraak niet waar. Slechts één literatuurtip voor wie eens een andere, meer doordachte stem wil horen (op minder dan de helft van het aantal pagina's): Tariq Modood, *Multiculturalism: A civic idea*, Cambridge: Polity Press, 2007.

Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2007)

Terwijl de meeste artikelen in Stadsgeschiedenis betrekking hebben op de Lage Landen, signaleert deze rubriek wat er in het voorgaande jaar in buitenlandse tijdschriften op het gebied van buitenlandse steden is gepubliceerd. 'Buitenland' is hier een wel enigszins groot woord. Door de internationale uitgeversmarkt, het aanschafbeleid van Nederlandse bibliotheken, de verhoudingen in het onderzoeksveld evenals mijn eigen taalkennis en bias is de selectie van artikelen gebaseerd op ruim zestig overwegend Engelstalige en enkele Duitse en Franse tijdschriften en staan in verreweg de meeste artikelen Europese en Amerikaanse steden centraal. Behalve de bespreking van interessante artikelen in vaktijdschriften als Urban History is de rubriek speciaal bedoeld om artikelen te signaleren in tijdschriften die niet iedereen systematisch allemaal zal kunnen bijhouden. Met deze rubriek wil de redactie een extra stimulans bieden om resultaten van stadshistorisch onderzoek in de Lage Landen in een bredere internationale context te plaatsen, en tegelijkertijd de nieuwsgierigheid prikkelen om vraagstukken, inzichten, bronnen en methodes uit buitenlands onderzoek ook op het gebied van onze 'eigen' stadsgeschiedenis te exploreren.'

Stedelijke autonomie

In de geschiedschrijving van Italië wordt vanouds een scherpe tegenstelling gemaakt tussen enerzijds de noordelijke steden die door de verzwakking van de keizerlijke autoriteit tijdens de investituurstrijd de basis legden voor hun ontwikkeling tot trotse, autonome stadsstaten en anderzijds de zuidelijke steden, waar sinds de vroege middeleeuwen een krachtig centraal gezag elke aanzet tot stedelijke autonomie en 'civic culture' de kop indrukte. Toch had het heel anders kunnen lopen. Paul Oldfield, 'Urban government in Southern Italy, c. 1085-1127', *English historical review*, 122 (2007) 579-608, maakt op basis van een nauwgezette analyse van kronieken, annalen en charters aannemelijk dat na de Normandische verdrijving van Byzantijnse heersers en Lombardische prinses ook in Campanië en Apulië het centrale gezag sterk verzwakte, waardoor diverse steden een behoorlijke mate van zelfbestuur konden ontwikkelen. Zeker na de dood van de krachtige Robert Guiscard als hertog van Apulië konden kleine havensteden als Trani en Monopoli met een vorm van burgerlijk zelfbestuur *de facto* onafhankelijk opereren. Maar ook grotere steden als Bari en Benevento ontwikkelden zich in de woelige jaren 1110 en 1120 tot politiek onafhankelijke steden waar, aangevoerd door vooraanstaande en elkaar veelal betwistende families, een vorm van communaal bestuur tot stand kwam. Pas toen koning Rogier II van Sicilië het centrale gezag herstelde en de

1 De lijst van gedepouilleerde tijdschriften is te vinden op <http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee>. Artikelen op het gebied van de stadsgeschiedenis van de Lage Landen zijn buiten beschouwing gelaten.

steden in 1139 definitief onder de duim wist te krijgen, begonnen de paden in Noord- en Zuid-Italië daadwerkelijk uiteen te lopen.

De moderne staat legde de macht van steden sinds de middeleeuwen onmiskenbaar aan banden. In 'Integration einer Residenzstadt? Politische Ordnung und Kultur der Stadt Halle an der Saale im 16. und 17. Jahrhundert', *Zeitschrift für Historische Forschung*, 34 (2007) 569-608 bevestigt Jan Brademann echter de recente gedachte dat de vroegmoderne staatsmacht meer dan voorheen werd aangenomen gebaseerd was op consensus en acceptatie, zodat stadsbesturen nog lange tijd behoorlijk wat bewegingsruimte behielden. Na de inname van Halle door de aartsbisschop van Maagdenburg in 1478 had de stad een groot deel van haar autonomie moeten inleveren, maar zestiende-eeuwse landsheren presenteerden de band met de stad ruimhartig als een verdragsverhouding en maakten weinig gebruik van hun formele rechten om in het stadsbestuur te interveniëren. Niettemin nam hun macht geleidelijk steeds meer toe; niet door harde confrontaties, maar door een bijna sluipend proces van sociaal-culturele integratie tussen de stedelijke elite en het landsheerlijke hof. De stadsbestuurders van Halle raakten door dubbelfuncties en huwelijken zozeer met het hof verweven, dat zij het rond 1600 als normaal gingen beschouwen dat de aartsbisschop steeds meer in het centrum van de macht kwam te staan, ook bij stedelijke rituelen als de traditionele *Schützenfeste* of bijvoorbeeld bij het doopfeest van de dochter van een prominente bestuurder. Toen de stad in 1680 werd opgenomen in het keurvorstendom Brandenburg en de nieuwe vorst zijn familiewapen op het raadhuis liet aanbrengen, betekende dat geen breuk maar slechts een nieuwe etappe in de geleidelijke integratie van de stad in de vroegmoderne staat.

De veranderende machtsverhouding tussen steden en de staat wordt bijna altijd vanuit het perspectief van de steden bestudeerd. Igor Moullier, 'Police et politique de la ville sous Napoléon', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 54 (2007) 117-139 doet het interessant genoeg andersom. Op het Franse ministerie van Binnenlandse Zaken bestond onder het regime van Napoleon een speciaal Bureau d'Administration Communale, dat alle gemeentebesturen in het hele rijk nauwlettend in de gaten hield en niet aarzelde om tot in de kleinste details in te grijpen. Gelegitimeerd door een langetermijnperspectief vanuit het algemene belang dat de lokale *ad hoc* politiek zou overstijgen, stuurde het ministerie de regionale prefecten erop uit om burgemeesters te dwingen hun schuldenlast op orde te brengen en verleende het de prefecten de nodige dekking wanneer het tot conflicten kwam. Maar de prefect van Parijs, die vreesde dat de gedwongen verwijdering van stalletjes op de Boulevard du Nord wel eens voor heibel kon zorgen, kon zelf ook op een uitbrander rekenen. Vanuit een nieuwe visie op stadsontwikkeling, die minder was gericht op de verfraaiing en monumentalisering van steden maar vooral op hun praktische 'équipement', gaf het ministerie intensief sturing aan de bouw van markten, slachthuizen, scholen, ziekenhuizen en inrichtingen van publiek vermaak. Steden die om een extra theater bedelden werd op basis van een rationalistisch verdeelmodel de wacht aan gezegd, net zoals architecten die op te grote voet hun ambities wilden botvieren. Het ministerie aarzelde niet om een politiecommissaris in Lyon terug te fluiten die een fabrikant toestemming had gegeven voor de vestiging van een vervuilende doekjesfabriek, of slaggers juist te beschermen tegen burenruzies over stank en overlast. Niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk legde Parijs zo de autonomie van stadsbesturen definitief aan banden, tot aan Florence, Oostende en Alphen aan den Rijn aan toe.

Stadsbestuurders

In middeleeuwse Engelse steden beloofden stadsbestuurders met een plechtige eed dat zij niet over maar namens de stedelijke burgers hun macht zouden uitoefenen. James Lee, “‘Ye shall disturbe noe mans right’. Oath-taking and oath-breaking in late medieval and early modern Bristol”, *Urban history*, 34 (2007) 27-38 beschrijft hoe in Bristol ieder jaar alle bestuurders en beambten vier dagen lang in de Guildhall bijeenkwamen om op rituele wijze hun eed af te leggen en te vernieuwen. Na eerst trouw te hebben gezworen aan de koning, beloofde de nieuwe *mayor* dat hij de vrede zou handhaven en de rechten van burgers – ‘as well to the poer as to the riche’ – zou verdedigen. En ook de *sheriff* beloofde plechtig dat hij niet meer dan redelijk in de private vrijheden van individuele burgers zou ingrijpen. Toch meent Lee dat de plechtige eedaflegging uiteindelijk minder draaide om het beschermen van burgerlijke vrijheden, maar vooral gericht was op de bevestiging van de heersende elite in hun status en lokale autoriteit. Terwijl degenen die de eed aflegden zich symbolisch en door hun strikte geheimhoudingsplicht nadrukkelijk van de rest van de stedelijke burgerij onderscheidden, markeerde ook de trapsgewijze manier waarop de eden werden afgenomen – eerst de burgemeester aan de oude burgemeester, dan de secretaris aan de nieuwe burgemeester, de wethouders aan de burgemeester en secretaris, enzovoort – duidelijk de hiërarchie binnen het stadsbestuur.

Nouveau riches die in de zestiende eeuw het pluche bereikten, werden door de zittende elites en andere burgers bepaald niet altijd gewaardeerd. Christian Kuhn, ‘Urban laughther as a “counter-public” sphere in Augsburg. The case of the city mayor, Jakob Herbrodt (1490/95-1564)’, *International review of social history*, 52 (2007) 515, 77-93 beschrijft hoe een calvinistische koopman die in Augsburg tegen de zin van de katholieke patriciërs van bontwerker was opgeklommen tot burgemeester, zijn leven lang werd achtervolgd door beschuldigingen, polemiek, satire en humoristische balladen. Vooral zijn beroemde, exotische en inderdaad peperdure tuin met fonteinen, prieeltjes, zeldzame bomen en planten moest het daarbij ontgelden. Wie plotseling zo rijk was geworden, had volgens het toenmalige economische denken het beschikbare kapitaal voor andere burgers verkleind. Dat de kritiek effectief was, blijkt uit de processen die Herbrodt aanspande, niet alleen om zijn eer te verdedigen, maar naar eigen zeggen ook om zijn mederaadsleden te beschermen tegen de ontregelende politieke kracht van dergelijke pasquillen. De bonte verzameling soms op literaire leest geschoeide aanklachten werden na Herbrots dood samen met zijn reacties gebundeld in een dik en waarschijnlijk breed verspreid manuscript, waarin de lezer werd opgeroepen onpartijdig zijn eigen mening te vormen. De boodschap was niettemin duidelijk: van opzichtige *self-made men* in het stadsbestuur waren de samenstellers niet gediend.

Met de groeiende macht van de vorsten, en soms dus zelfs de spotlust van medeburgers, werd de zittingname in het stadsbestuur en andere stedelijke instituties er in de vroegmoderne tijd niet aantrekkelijker op. Veel stadsbesturen worstelden met de koppige weigering van voorname burgers om tot het bestuur toe te treden, of maakten er met hoog weigergeld zelfs een bron van gemeente-inkomsten van. Andere bestuurders schreven in hun *mémoires* hoe ze (op de ‘unlucky first of August’) zeer tegen hun zin als wethouder waren gekozen. Waarom wilden sommigen van de honderden burgers die er in grote steden qua welstand, opleiding en sociale netwerk voor in aanmerking

kwamen, dan eigenlijk wél? Behalve de voor de hand liggende zucht naar status, zo be- toogt François-Joseph Ruggin, 'Pour une étude de l'engagement civique au XVIIIe siècle', *Histoire urbaine*, 19 (2007) 145-164, speelde in de achttiende eeuw ook de opname in een sacrale en symbolische orde een rol – de deelname aan ceremonies, de plaatsing in de portrettengalerij –, evenals de ideologie van dienstbaarheid aan het algemeen belang, die door de nieuwe golf van stadsgeschiedenissen en handboekjes voor bestuurders mogelijk sterk werd aangewakkerd. Natuurlijk oefenden ook de financiële voordelen aantrekkingskracht uit. Niet zozeer vanwege de honoraria – die waren meestal gering of afwezig – maar vanwege de toegang tot economische bronnen, patronage en de copieuze diners en banketten. Volgens Ruggin trad er in de achttiende eeuw echter ook een nieuw element naar voren. De zittingname in een ziekenhuisbestuur, zo schreef een zekere Jean-Baptiste Le Prince d'Ardenay in zijn dagboek, had 'flatté mon amour-propre et mon inclination'. Hij kon hier zijn 'goût naturel' bevredigen 'pour le service et le soulagement des pauvres et des malades'. Deze nieuwe innerlijke behoefte om de eigen persoonlijke ontwikkeling te voeden zou volgens Ruggin meer dan vermoed een bijdrage kunnen leveren aan het tot dusverre in prosopografisch onderzoek onderbelichte vraagstuk wat voorname burgers eigenlijk dreef om zich aan het stedelijke openbare bestuur te wijden.²

In de negentiende eeuw werd het bestuur van grote Engelse industrie- en koopsteden volledig gedomineerd door een gekozen *middle class*-elite die zich doorgaans ostentatief afzette tegen de macht en de stijl van de landelijke aristocratie. P.J. Shinner, 'Pocket borough to county borough. Power relations, elites and politics in nineteenth-century Grimsby', *Urban history*, 34 (2007) 481-503, wijst erop dat de verhoudingen tussen de *middle classes* en de landelijke aristocratie in kleinere steden vaak heel anders lagen. Grimsby, een klein havenstadje in Noordoost-Lincolnshire, werd rond 1800 politiek en economisch volledig gedomineerd door de rivaliserende Clayton/Tennyson familie en Yarboroughs van Brocklesby Hall. Mede door een nieuw havendok, een initiatief van de eerste *clan* om de tweede af te troeven, nam de bevolking en de welvaart van het stadje in de eerste eeuwheft gestaag toe. Maar hoewel in 1851 inmiddels 18 procent van de bevolking tot de *middle class* kon worden gerekend, liet deze het stadsbestuur nog altijd dankbaar, onderdanig en ongeïnteresseerd over aan de landelijke aristocraten en hun stromannen. Pas in de tweede eeuwheft, toen Grimsby zich door de komst van de spoorwegen en de ontwikkeling van de visindustrie ontwikkelde tot de grootste stad van het graafschap, werd de landelijke dominantie in het stadsbestuur stukje bij beetje afgebroken. Door interne verdeeldheid en het korte-termijn denken van de sterk vertegenwoordigde winkeliers en kroeghouders, ontwikkelde de *middle class*-elite echter bepaald niet de actieve, zelfbewuste politieke cultuur die de grote industriesteden tot bloei bracht. Voor initiatieven op het gebied van filantropie en welvaartontwikkeling bleef de stad aangewezen op de landelijke aristocratie.³

2 P. Gauci, 'Le grand commerce. Les marchands londoniens, 1660-1760', *Histoire, économie et société*, 22 (2007) 47-66 laat in een fraaie prosopografische analyse van het commerciële, residentiële en politieke gedrag van Londense kooplieden onder meer zien dat de rijkste kooplieden zich in de achttiende eeuw niet bij de landelijke *gentry* voegden, maar zich wel steeds meer onttrokken aan traditionele politieke instituties en het lokaal bestuur.

3 E. Hart, "'The middling order are odious characters'. Social structure and urban growth in colonial Charleston, South Carolina', *Urban history*, 34 (2007) 209-226 maakt aannemelijk dat reeds in de achttiende eeuw de interne sociaal-economische tegenstellingen binnen de 'middling orders' in een Amerikaanse stad als Charleston geen hinderpaal

De publieke orde: bestuur en burgers

In de vroegmoderne Europese stad kon de sociale harmonie door meer of minder gewelddadige conflicten ernstig worden verstoord. In het themanummer 'Urban stability and civic liberties' onderzoekt *Urban history* de manier waarop burgers en stadsbesturen hun verantwoordelijkheden voor het handhaven van de lieve vrede onderling verdeelden, maar soms ook op elkaar bevochten. Joachim Eibach, 'Burghers or town council: who was responsible for urban stability in early modern German towns?', 14-26 beschrijft hoe Duitse burgers nog in de zestiende eeuw zelf hoofdverantwoordelijk waren voor de onderlinge conflictbeslechting. Terwijl burgers door middel van een eed zwoeren dat zij bij conflicten zouden afzien van geweld, deden toevallige omstanders bij een spontaan gevecht in Frankfurt geen beroep op de belangstellend toekijkende wachten; zij waren zelfs verplicht om als medeburgers tussenbeide te komen. Rechtbanken traden doorgaans op als bemiddelaars, die de tegenstanders probeerden te verzoenen in plaats van te bestraffen. Sinds de vijftiende eeuw trokken stadsbesturen echter geleidelijk de verantwoordelijkheid voor de stedelijke stabiliteit naar zich toe. Hoewel sommige besturen hun burgers er tot in de zeventiende eeuw aan herinnerden om zich bij wijze van burgerplicht goed te bewapenen, besloten steeds meer stadsbesturen hun soldaten, wachten en nachtwakers verantwoordelijk te stellen voor het handhaven van de publieke orde en de burgers onder dwang hun wapens af te nemen. Rechtbanken eigenden zich intussen steeds meer het recht toe om overtredingen te bestraffen, zelfs als burgers hun conflict onderling allang hadden beslecht. Hoewel deze nieuwe taakverdeling de vroegmoderne stad waarschijnlijk wel een stuk veiliger maakte, duurde het soms tot in de achttiende eeuw voordat de burgers bereid waren hun wapens en andere rechten in te leveren.

In andere bijdragen in het themanummer wordt aangetoond dat het patroon van de vrije steden niet zomaar voor heel Duitsland geldig is. Lars Behrisch, 'Social control and urban government. The case of Goerlitz, fifteenth and sixteenth centuries', 39-50 beschrijft hoe in Goerlitz, een stad op de Duits-Poolse grens even groot als het toenmalige Frankfurt, in de vijftiende en vroege zestiende eeuw van een op consensus gebaseerde onderlinge taakverdeling bij het beslechten van onderlinge conflicten juist geenszins sprake was. De stedelijke raad, die door een kleine koopmanselite werd gedomineerd, riep liever de macht in van de koning van Bohemen dan de burgers hierbij enige rechten te verlenen. Vanwege de relatief onvoorspelbare uitspraken van de rechtbank en omdat burgers minder rituele vormen hadden ontwikkeld om onderling conflicten te beslechten, waren hun onderlinge conflicten gewelddadiger dan elders: een dreigend getrokken mes werd vaker gebruikt. In 'Compromise and shake hands. The town council, authority and urban stability in Austrian small towns in the eighteenth century', 51-63 laat Martin Scheutz zien dat in kleine stadjes in Oostenrijk het stadsbestuur de burgers juist nog in de achttiende eeuw nauw bij de conflictbeslechting betrok. Dat blijkt niet alleen uit regelmatig bijeengeroepen burgervergaderingen, maar ook uit de uitspraken van de rechtbank die de conflicterende partijen in meer dan de helft van de gevallen slechts verplichtte tot een mondelinge verzoening. Echt verwon-

vormden voor de formatie van een relatief coherente 'middle class', die zich op basis van een gedeeld waarden- en normenpatroon, maar ook in politiek opzicht van de elite onderscheidde.

derlijk is deze harmonieuze verhouding tussen bestuur en burgers overigens niet: het ging hier soms om piepkleine stadjes, waar 39 van de 66 burgers samen 23 publieke functies vervulden. Interessanter is Susanne Rau, 'Public order in public space. Tavern conflict in early modern Lyon', 102-113, waarin wordt beschreven hoe burgers in de achttiende eeuw erin slaagden om hun onderlinge conflicten in kroegen toch nog zelf te blijven oplossen door de verschillende bemoeizuchtige instituties behendig tegen elkaar uit te spelen.⁴

Welke veranderingen tekenden zich in de vroegmoderne tijd nu uiteindelijk af in de omvang en aard van stedelijk geweld? Gerd Schwerhoff, een van de meest vooraanstaande specialisten op dit gebied, geeft in 'Justice et honneur. Interpréter la violence à Cologne (XVe-XVIIIe siècle)', *Annales HSS* (2007) 1031-1061 een mooi overzicht van de stand van zaken in het Duitse onderzoek en voegt aan enkele kerndebatten nieuw materiaal voor Keulen toe. In diverse recente studies is op basis van gerechtelijke archieven tussen de veertiende en achttiende eeuw een spectaculaire daling van geweldsmisdrijven en een even zo spectaculaire stijging van diefstallen opgemerkt, maar daarmee wordt Chaunu's bekende 'violence au vol'-these volgens Schwerhoff allerminst bevestigd. Op basis van de Keulse Turmbücher blijkt in de loop van de zestiende eeuw dat het aandeel van gewelddadige delicten inderdaad is gedaald van 28 naar 12 procent, terwijl het aandeel van diefstal van 22 naar 46 procent is gestegen. Het heeft er echter alle schijn van dat institutionele veranderingen die ten grondslag liggen aan de registratie in de bron het beeld enorm kunnen vertekenen; het aantal arrestaties in het Turmbuch is in dezelfde periode immers gedaald van circa 130 naar 12 per jaar! Schwerhoff plaatst opnieuw ook vraagtekens bij de op Elias gebaseerde these dat een langzaam voortschrijdend civilisatieproces tot een geleidelijke, quasi constante afname in het geweld zou hebben geleid. In Keulen daalt het aantal geregistreerde gevallen van moord en doodslag tussen de late vijftiende en vroege achttiende eeuw slechts van 10,7 tot 8 op de 100.000 inwoners, met daarbinnen allerlei kleine ups en downs. Behalve een korte beschrijving van geweldplegers en de rol van eer en rituelen, benadrukt Schwerhoff dat geweld in de vroegmoderne tijd nog lang als geaccepteerde vorm van conflictbeslechting werd geaccepteerd. Keulse rechtbanken deelden vaak opmerkelijk hogere straffen uit voor diefstal, terwijl moordenaars nog lange tijd mild werden bestraft.

In twee artikelen over collectief geweld in vroegmoderne Franse steden staat de kwestie van continuïteit en breuk eveneens voorop. William Beik, 'The violence of the French crowd from charivari to revolution', *Past and present*, 197 (2007) 75-110 betoogt dat de bekende religieuze oproeren van de jaren 1560 en 1570, de golf van belastingoproeren in de jaren 1600-1660, de graanoproeren in de achttiende eeuw en het optreden van de *sans-culottes* tijdens de Franse Revolutie ondanks de uiteenlopende motieven qua uiterlijke vorm een grote continuïteit vertonen, die hij aanduidt met de term 'culture of retribution'. Deze volgens hem typisch Franse vorm van extreem gewelddadig collectief protest – volgens sommige historici goedgepraat en door andere krachtig veroordeeld – was volgens hem steeds gericht op autoriteiten die misbruik maakten van hun macht. Of het nu de belastingophalers waren of stadsbestuurders die

4 Het belang van plaats, tijd en sociale codes in de aard van gewelddadige conflicten wordt aan de hand van een casus ook benadrukt in R. Laitinen, 'Nighttime street fighting and the meaning of place. A homicide in a seventeenth-century Swedish provincial town', *Journal of urban history*, 33 (2007) 602-219.

hun eigen graan opsloegen om de prijzen te doen stijgen, steeds sloegen woedende volksmenigten hun huizen kort en klein, joegen ze hun opponenten dodelijk verschrikt de stad uit en uitten ze de meest gruwelijke dreigementen, die echter lang niet altijd ten uitvoer werden gebracht. Het gewelddadige optreden van de *sans-culottes* bouwde volgens Beik voort op een oude traditie, al voegden de rituele parades met onthoofde hoofden op stokken – die door kinderen gretig werden nagespeeld – er wel een akelige nieuwe dimensie aan toe. Penny Roberts, 'Urban conflict and royal authority. Popular revolts in sixteenth-century Troyes', *Urban history*, 34 (2007) 190-208 voegt zich naadloos in het door Beik geschetste beeld, maar anders dan Beik benadrukt zij dat niet alleen qua vorm, maar óók qua motieven de stedelijke rellen meer continuïteit vertonen dan vaak is verondersteld. Na de golf van religieuze revoltes in de jaren 1560 en 1570 stonden bij de twee revoltes in Troyes in 1586 sociaal-economische motieven – de stijgende broodprijzen en groeiende belastingdruk – veel meer op de voorgrond dan men voor het collectieve oproer in deze periode heeft aangenomen.

De publieke orde: pers en politie

Het geweld in steden mocht in de achttiende eeuw dan misschien wel sterk zijn afgenomen, het is de vraag of stadsbewoners die hiermee niet rechtstreeks in aanraking kwamen dit ook daadwerkelijk zo ervoeren. In een interessant themanummer over pers en criminaliteit maakt Peter King, 'Newspaper reporting and attitudes to crime and justice in late-eighteenth and early-nineteenth-century London', *Continuity and change*, 22 (2007) 73-112 op basis van een content-analyse van de *Times* en vier andere kranten aannemelijk dat de vele Londense dagbladen hun lezers een behoorlijk vertekend beeld voorspiegelden van de veiligheid in hun stad. Hoewel gewelddadige straatroof met slechts zes procent van de rechtbankveroordelingen in Londen relatief weinig voorkwam, was aan het eind van de achttiende eeuw juist ruim de helft van het korte criminele nieuws waarbij de dader nog niet was gepakt aan straatroof gewijd. Met hun nadruk op het totaal onverwachte karakter van de overval, het extreem gewelddadige optreden van de overvallers en de exacte beschrijving van plaats en tijd gaven deze vanuit slachtofferperspectief geschreven berichtjes de lezers gemakkelijk het gevoel dat ook hen in hun buurt elk moment een mes op de keel kon worden gezet. De disproporzionele verslaggeving van inbraken en met de dood bestrafte misdrijven had waarschijnlijk hetzelfde effect. De verslaggeving van opsporing, arrestaties, het verloop van de rechtszaken en de strafoplegging gaf – mede doordat redacteurs veel nieuws direct inwonnen bij politie en rechtbanken, die natuurlijk graag positief in het nieuws kwamen – daarentegen een heel geruststellend beeld. Door de grote mate van details, maar ook door expliciete goedkeuringen van de redacteurs, kwam de rechtshandhaving goed uit de verf. Met de kritiek op publieke executies, ondersteund door bewijzen van onschuldige veroordeelden, deden kranten hun steun aan de status quo weer deels te niet. De rol van de pers in de stedelijke publieke orde, een door historici nog nagenoeg onbetreden onderzoeksterrein, lijkt daarmee even tegenstrijdig als richtinggevend.

In Londen werden politie-agenten in de negentiende eeuw niet alleen getraind om zo min mogelijk geweld toe te passen, ze werden ook consequent buiten de politiek gehouden om zo onpartijdig mogelijk over te komen. Ze kregen zelfs geen stemrecht. In Amerika lag dat wel anders. Stacy K. McGoldrick i.s.m. Paul Simpson, 'Violence, po-

lice and riots in New Orleans political culture, 1854-1874', *Journal of historical sociology*, 20 (2007) 72-100 betoogt dat het Amerikaanse republikenisme – dat vanwege de grote mate van directe burgerparticipatie recentelijk nogal eens wordt omarmd – door drongen was van een schrikbarende mate van politiek gemotiveerd politiegeweld. De meeste toenmalige politiekorpsen waren een verlengstuk van de lokale politiek. Wanneer er een nieuwe partij aan de macht kwam werden niet alleen de toezichhoudende 'police board' maar vaak ook alle agenten vervangen. In de aanloop naar verkiezingen werden politiekorpsen dan ook actief ingezet om hun partij aan een meerderheid te helpen, waarbij dodelijk geweld bepaald niet werd geschuwd. In 1854 moesten de gewelddadige rellen tussen het democratische politiekorps en de knokploegen van de Know Nothing Party zelfs door middel van burgerwachten worden beëindigd! In 'Shoot to kill. The use of deadly force by the Chicago police, 1875-1920', *Journal of interdisciplinary history*, 38 (2007) 233-254 geeft Jeffrey S. Adler een al even weinig opwekkend beeld van de Amerikaanse ordehandhaving. Tussen 1875 en 1920, zo blijkt uit een uniek register, doodde de lokale politie in Chicago ruim 300 personen, drie keer zoveel als de lokale gangsters. Anders dan men in het licht van de bovenstaande voorgeschiedenis zou vermoeden nam het aantal politie-optredens met dodelijke afloop niet af, maar sinds 1890 juist exponentieel toe, harder dan de bevolkingsgroei of de groei van het politiekorps. Adler verklaart dit door de verschuiving van *saloon*-geweld naar gewelddadige berovingen waar iedereen het slachtoffer van kon worden, door de immigratie van *African-Americans* – die bovenmatig slachtoffer werden – maar ook door de progressieve hervormingscampagnes om de corruptie binnen de politie te bestrijden. Politie-agenten deden er alles aan om duidelijk te maken dat zij niet met boeven onder een hoedje speelden. Terwijl politie-agenten van de wetgever een op de vlucht geslagen verdachte gerust in de rug mocht schieten, werd hun optreden ook door de leden van de rechtbankjury's gesteund. In Chicago werden moordenaars sowieso slechts in minder dan een kwart van de gevallen bestraft, maar politie-agenten kwamen er zelfs in 99% van de gevallen zonder straf van af, ook al was één van de negen dodelijke slachtoffers bij vergissing gemaakt.⁵

Dat politie-agenten ook politiek actief kunnen zijn zonder de publieke orde geweld aan te doen, bewijst Simon Kitson, 'Police and politics in Marseille, 1936-8', *European history quarterly*, 37 (2007) 81-108. In Marseille waren de meeste politie-agenten opvallend nauw verbonden met de lokale politiek. Niet alleen was 97 percent van hen geregistreerd als kiezer en waren zij actief betrokken bij de politieke discussies in bars, het was ook heel gewoon dat agenten bij hun sollicitatie een aanbevelingsbrief toevoegden van een lokale politicus. Terwijl historici er vaak vanuit gaan dat politie-agenten doorgaans rechts- of centrum-geïntereerd zijn, waren de meeste agenten in Marseille vanouds actief in een woud van vakbonden en door een salarisverlaging van rechts vreemd, waardoor zij het socialistische en communistische Front Populaire steunden. Eenmaal aan de macht stimuleerde het Front Populaire de verdere politisering van agenten door hen toe te staan tijdens het werk (!) politieke kranten te lezen. Terwijl de

5 Voor een gemoedelijker beeld van de stedelijke politie in Amerika voor de komst van de politiewagen, radio en telefoon, zie C. Thale, 'The informal world of police patrol. New York City in the early twentieth century', *Journal of urban History*, 33 (2007) 183-216. Vgl. N. Lévy, 'La police ottomane au tournant des XIXe et XXe siècles. Les mémoires d'un commissaire d'Izmir', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 54 (2007) 140-160.

politie in Italië, Duitsland en Spanje door actieve steun of passieve houding een belangrijke rol speelde in de opkomst van het fascisme, gaat het echter te ver om te veronderstellen dat de linkse oriëntatie van de politie in Marseille de mislukte doorbraak van het fascisme zou kunnen verklaren. Het Front Populaire probeerde de arbeidssituatie van de politie te verbeteren, maar afgezien van extra loon was het niet in staat de lange werkweken, het gebrek aan personeel en het verouderde materieel goed aan te pakken. Wanneer de Franse fascistten zelf sterk genoeg waren geweest, was de politie door gebrek aan mankracht en middelen waarschijnlijk niet in staat geweest om hun aanval op de publieke orde effectief te weerstaan.

De arbeidsmarkt: migranten, conflict en regulatie

Op de stedelijke arbeidsmarkt vormt de positie van migranten van oudsher een terugkerende bron van conflict en regulatie. Jason P. Coy, "Earn your penny elsewhere". Banishment, migrant laborers and sociospatial exclusion in sixteenth-century Ulm', *Journal of historical sociology*, 20 (2007) 280-303 laat zien hoe in een zestiende-eeuwse stad als Ulm een scherpe tegenstelling werd geconstrueerd tussen de hardwerkende en godvrezende migranten, die bijvoorbeeld als bediende of leerling van belang waren voor de stedelijke economie, en werkloze migranten die niet in de stad werden toegelaten of bij ontslag binnen acht dagen de stad moesten verlaten. De werkende, vaak jonge 'Beywoner', samen een kwart van de beroepsbevolking, werd het echter ook niet gemakkelijk gemaakt. Ze waren van stadswege verplicht van 's morgens vroeg tot het luiden van de stadsklok 's avonds te werken, mochten tijdens de werkweek niet in herbergen komen, mochten op zondag slechts één maat wijn drinken en mochten vanaf het invallen van de duisternis überhaupt niet meer samenkomen. Vanaf de tweede helft van de eeuw werden ze – als voorbeeld voor de overige stadsbewoners – bij diefstal, gewelddadig gedrag of overspel, maar ook bij ongehoorzaamheid aan hun meesters, luiheid en dronkenschap steeds vaker gestraft met levenslange verbanning uit de stad.

De komst van 50.000 vluchtelingen uit de Lage Landen – officieel als politiek vluchtelingen voor de Spaanse vervolging, in praktijk meestal economische vluchtelingen uit verwoeste oorlogsgebieden – werd in tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw door veel Engelse autoriteiten toegejuicht. De duizenden migranten, die zich vooral vestigden in Londen en andere steden als Norwich, zouden met hun kennis van nieuwe technieken met name de achteropgeraakte textielnijverheid een nieuwe impuls geven. Raingard Esser, "They obey all magistrates and all good lawes ... and we thinke our cittie happie to enjoy them". Migrants and urban stability in early modern towns', *Urban history*, 34 (2007) 64-75 beschrijft hoe de autoriteiten hun best deden om xenofobe reacties en angst voor economische concurrentie vanuit de lokale bevolking te temperen door de vluchtelingen nadrukkelijk te presenteren als hardwerkende en godvrezende protestantse broeders die verschrikkelijk hadden geleden onder de Spaanse onderdrukking. Ze maakten het de nieuwkomers ook niet al te gemakkelijk: hoewel deze twee keer zoveel belasting moesten betalen en moesten bijdragen aan de parochiekas, konden ze bij ziekte niet op stedelijke of kerkelijke ondersteuning rekenen en werden ze buitengesloten van juridische en economische rechten van de 'freemen'. De beschuldiging dat de Nederlandse migranten geen 'natives' aannamen en hun nieuwe technische kennis binnen de eigen kring hielden, leidde hier en

daar tot gewelddadige botsingen en haatzaaiende pamfletten-campagnes. Mede in reactie hierop gaven de autoriteiten de immigrantenleiders – die hun achterban in hun eigen taal konden toespreken – een opmerkelijke graad van zelfbestuur om geweldsconflicten, morele deviantie, maar vooral economische overtredingen en zakelijke disputen in eigen kring effectief aan te pakken en zo de rust op de arbeidsmarkt en in de maatschappij te bevorderen.

In Lübeck liep het verzet tegen 'illegale' arbeiders van buiten die niet binnen het corporatieve systeem van de gilden werkten in de zeventiende eeuw steeds hoger op. Philip R. Hoffmann, 'In defence of corporate liberties. Early modern guilds and the problem of illicit artisan work', *Urban history*, 34 (2007) 76-88 beschrijft hoe gilden in diverse Duitse steden al sinds 1500 een discours ontwikkelden waarin 'clandestiene' arbeiders werden geportretteerd als 'Störer' en 'Bönhasen' die de broodwinning van eerlijke en eerzame meester-ambachtslieden ondergroeven. De schaduw-economie van clandestiene arbeiders werd in de praktijk vaak wel gedoogd, maar in de loop van de zestiende eeuw nam in perioden van economische recessies de druk vanuit de gilden toe. In Lübeck, waar de gilden meer dan in andere Duitse steden samen een sterke positie hadden weten te behouden tegenover het stadsbestuur, liepen de spanningen hoger op dan elders. De gilden hielden vast aan hun recht om werkplaatsen en woningen te 'visiteren' om te zien of er geen clandestiene arbeiders werkten, al slaagde het stadsbestuur erin om het aantal gildeleden dat bij zo'n visitatie betrokken mocht zijn te beperken. In de jaren 1660 leidden de visitaties tot hoog oplopende en soms gewelddadige politieke conflicten, vooral toen zo'n zeshonderd ambachtslieden in de dorpen rond de stad op jacht naar illegale arbeiders op de landerijen van invloedrijke stadsbestuurders en andere patriciërs grote vernielingen aanrichtten. Hoewel de gilden formeel het visitatie-recht behielden, werd de macht van de gilden om op deze manier de 'illegale' arbeid te bestrijden sinds het eind van de eeuw met een beroep op huisvredebreuk effectief aan banden gelegd.

In 'Le déclin des corporations de Londres. Les cordonniers au XVIIIe siècle', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 54 (2007) 145-170 laat Giorgio Riello zien dat gilden zich in de achttiende eeuw beter aan de veranderende stedelijke economie en arbeidsmarkt konden aanpassen dan vaak is verondersteld. Het Londense schoenmakersgilde miste de machtsmiddelen om het groeiend aantal 'clandestiene', ambachtslieden dat buiten het gilde actief was te bestrijden. Maar het gilde wist de daling in het aantal leerlingen een halt toe te brengen door intern ruimte te scheppen voor opleidingen in andere ambachten en in plaats van migranten uit andere regio's zonen van lokale schoenmakers bij hun 'concullega's' in de leer te sturen, zodat deze nieuwe technieken konden leren die zij niet alleen zelf in praktijk konden brengen, maar ook weer aan hun vader konden overdragen. Door de ambachtslieden die buiten het gilde werkten effectief te verplichten een meestersproef af te leggen die door het gilde werd beoordeeld, kon het schoenmakersgilde nog tot aan het eind van de achttiende eeuw een flinke regulerende invloed uitoefenen op de sector. Pas toen de band tussen lokale productie en distributie door de concurrentie uit Yorkshire, Staffordshire en Northamptonshire werd opengebroken, bereikte de defensieve strategie van het schoenmakersgilde definitief zijn grenzen.⁶

6 Zie in hetzelfde themanummer o.a. G. Hanne, 'L'enregistrement des occupations à l'épreuve du genre: Toulouse, vers 1770-1821', 69-97 en D.M. Hafter, 'Stratégies pour un emploi. Travail féminin et corporations à Rouen et à Lyon, 1650-1791', 98-115. P. Withington, 'Public discourse, corporate citizenship and state formation in early modern Eng-

Om de maatschappelijke rust te handhaven en de lokale economie te bevorderen, schrokken overheden er rond 1900 steeds minder voor terug om diep in de stedelijke arbeidsmarkt in te grijpen. Noel Whiteside, 'Unemployment revisited in comparative perspective. Labour market policy in Strasbourg and Liverpool, 1890-1914', *International review of social history*, 52 (2007) 35-56 beschrijft hoe het linksliberale stadsbestuur van Straatsburg de voormalige Franse stad door een geïntegreerd systeem van arbeidsmarktregulering, werkloosheidsverzekering en werkverschaffing tot een harmonieuze modelgemeenschap trachtte om te vormen. Het in 1894 opgerichte centrale arbeidsbureau bemiddelde tussen de verplicht ingeschreven werklozen en de werkgevers die hier al hun vacatures moesten melden en hielp zo alleen al in 1912/13 ruim 54.000 mensen aan een baan. Door schoolverlaters met opgave van vaardigheden en scholingswensen aan stages te koppelen blies het ook de vroegmoderne leertijd nieuw leven in. Naar Gents voorbeeld verschaft de stad subsidie aan werkloosheidsfondsen van vakbonden en organiseerde ze tegelijkertijd een straf systeem van gemeentelijke werkverschaffing. Het succesvolle 'Straatsburger model' trok vanuit heel Europa stadsbestuurders die in hun eigen stad het kunstje wilden overdoen, maar zoals Whiteside aantoonde liep dat regelmatig uit op een mislukking. In de haven van Liverpool weigerden niet alleen veel werkgevers om ziektekostenpremies af te staan of te wachten tot het provisionele arbeidsbureau vraag en aanbod op elkaar had afgestemd, maar bleken veel lokale havenarbeiders – gesteund door hun vakbonden – anders dan arbeiders uit het noorden niet langer dan drie of vier dagen per week te willen werken. Door andere concepties van werkloosheid en andere verhoudingen tussen lokale en nationale overheden pakten dezelfde soort oplossingen voor dezelfde soort problemen in de praktijk heel anders uit.

Om te voorkomen dat de arbeidsdiscipline van de Fiat-werknemers door de komst van migranten onder druk zou komen te staan, nam de directie van Fiat bij de na-oorlogse uitbreidingen van de autofabrieken in Turijn aanvankelijk uitsluitend migranten aan uit Piemonte en de Veneto en vanaf 1960 alleen zuidelijke migranten, die via vrienden of familieleden in de fabriek en/of in kleinere industriële werkplaatsen in de omgeving zo goed mogelijk de noordelijke arbeidsethos hadden geïnternaliseerd. Toen het bedrijf midden jaren 1960 opnieuw om tienduizenden nieuwe arbeiders verlegen zat, liet het bedrijf dit beleid echter noodgedwongen los. De massale migratie van tienduizenden Zuid-Italiaanse migranten naar Turijn zette binnen enkele jaren niet alleen de huurmarkt, het sociale stelsel en de publieke voorzieningen van de stad volledig op zijn kop – zonder dat Fiat hiervoor enige verantwoordelijkheid nam – maar leidde ook tot het grootste arbeidsconflict uit de Italiaanse geschiedenis. Terwijl de noordelijke werknemers en de traditionele vakbonden het fabriekswerk beschouwden als de kern van hun persoonlijke identiteit en in hun arbeidsethos en vaardigheden de kracht vonden om bij de directie van Fiat verbetering van hun arbeidsomstandigheden af te dwingen, beschouwden de nieuwe zuidelijke migranten het fabriekswerk als 'fatica': als lichamelijke inspanning zonder enige verheffende inhoud. Nicola Pizzolato, 'Revolution in a comic strip. Gasparazzo and the identity of southern migrants in Turin, 1969-1975',

International review of social history, 52 (2007) S15, 59-75 laat in een interessant themanummer over humor en sociaal protest fraai zien hoe een stripfiguur Gasparozzo in het lijfblad van de nieuwlinkse beweging Lotta Continua de zuidelijke migranten een rolmodel verschaftte om zich steeds militanter te verzetten tegen de vervreemdende fabrieksarbeid, de arrogantie van de voormannen, de onderdrukking door de politie en de ineenstorting van de lokale sociale voorzieningen. In de zogenaamde 'hete herfst' van 1969 legden de zuidelijke migranten onder het motto 'vogliamo tutto e subito' de Fiat-fabrieken in een verbond met studenten volledig lam. Begin jaren 1970 wisten de traditionele vakvonden het initiatief terug te winnen en de meer gematigde arbeiders in te kapselen. Maar in de herinnering bleef Gasparozzo een icoon. 'Ik was niet zo'n Gasparozzo-type', zeggen sommigen als ze terugkijken op die tijd, terwijl anderen zich bij het huidige consumentisme afvragen: 'Wat zou Gasparozzo ervan hebben gevonden?'

Stedelijk vertier

Tussen 1685 en 1790 werden er in zestig Franse provinciesteden ruim tachtig permanente theaters opgericht, waar rondreizende en steeds vaker vaste gezelschappen een breed publiek vermaakte met toneelstukken, opera's en meer populair amusement. Lauren Clay, 'Patronage, profits and public theaters. Rethinking cultural unification in Ancien Régime France', *The journal of modern history*, 79 (2007) 729-771 toont in een uitstekend gedocumenteerd artikel aan dat de centrale staat bij de oprichting en exploitatie van al deze theaters, anders dan in Parijs, bepaald geen leidende rol vervulde. Slechts in twee gevallen konden de provinciale theaters bouwen op directe financiële steun van de kroon, terwijl de bemoeienis van een handvol koninklijke agenten en intendanten primair voortkwam uit persoonlijke of lokale overwegingen. In ruim twintig gevallen bood de gemeente financiële steun, soms uit eigen initiatief, maar meestal door burgers afgedwongen. De meeste nieuwe theaters, 54 in totaal, waren lokaal gemotiveerd en privaat gefinancierd – aanvankelijk door ondernemers die hun eigen tennisbaan ombouwden, door herbergiers of acteurs, maar vanaf de jaren 1760 steeds vaker door een kleine of grote groep burgers die zich in een vennootschap verenigden. Bij investeerders van ver buiten de stad stond het winstoogmerk voorop, maar de meeste burgers investeerden met hun aandelen in de lokale schouwburg in hun eigen plezier, in het welzijn van de lokale gemeenschap en in hun persoonlijke culturele kapitaal en sociale en politieke positie ten opzichte van de adel. De oprichting van de soms zeer democratisch bestuurd schouwburgen kan worden beschouwd als een nieuw, nog onderbelicht aspect van de achttiende-eeuwse sociabiliteit, publieke sfeer en 'civil society', maar Clay maakt ook aannemelijk dat de nieuwe, veelal zeer monumentale schouwburgen met 700 tot 2000 plaatsen voor een doorgaans zeer gemengd publiek een belangrijke rol speelden in de culturele eenwording van Frankrijk.⁷

Anders dan in Frankrijk, waar onder Napoleon en Lodewijk XVIII het theaterbestel in de provincie onder directe staatscontrole werd gebracht, werd het Engelse theater- en muziekleven zelfs in Londen steeds meer overgelaten aan de vrije markt. Simon

7 Dat de particuliere giften aan theaters, musea en andere objecten van cultureel mecenaat in de negentiende eeuw niet opwogen tegen de fondsen en nalatenschappen die burgers besteedden aan sociale huisvesting, ziekenhuizen en universitair onderwijs staat centraal bij Th. Adam, 'Stiften in deutschen Bürgerstädten vor dem Ersten Weltkrieg: das Beispiel Leipzig', *Geschichte und Gesellschaft*, 33 (2007) 46-72.

McVeigh, 'A free trade in music. London during the long 19th century in a European perspective', *Journal of modern European history*, 5 (2007) 67-93 zet uiteen dat dit niet alleen leidde tot een enorme kwantitatieve bloei van het hoofdstedelijke muziekleven en een massaal aanbod aan populair muziekvertier, maar dat er ook een solide nichemarkt tot ontwikkeling kwam waar geschoolde muzikkliefhebbers in absolute stilte konden genieten van uitstekende uitvoeringen van de nieuwste serieuze orkestwerken of kamermuziek, regelmatig opgeluisterd door optredens van de allergrootste solisten van het continent. Lag het accent gedurende het grootste deel van de eeuw op de Duitse school – van Beethoven, Mendelssohn tot Wagner en Liszt –, in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog kwam er mede onder invloed van de Triple Entente steeds meer Franse en Russische muziek op het programma te staan. Sommige tijdgenoten betreurden dat in deze vrije markt zonder staatssteun nauwelijks een eigen Engelse school tot stand kon komen. McVeigh suggereert echter dat de opmerkelijk kosmopolitische programmering mede berustte op de gedachte dat de onaantastbare positie van Engeland in de internationale politiek en economie een bekrompen nationalistische culturele agenda overbodig maakte en Londen juist als hoofdstad van Europa moest worden beschouwd.

In 'Striptease. The erotic female body and live sexual entertainment in mid-twentieth-century London', *Social history*, 32 (2007) 27-53 beschrijft Frank Mort hoe rond de Tweede Wereldoorlog zelfs het heteroseksuele erotische vertier in Londen zich genoeg vrij van overheidsingrijpen kon ontwikkelen. Het Windmill Theatre in Soho – in de jaren 1930 tot 1950 met 60.000 voorstellingen goed voor in totaal tien miljoen toeschouwers – stond met toneelstukjes met korte *tableau vivants* van semi- of halfnaakte vrouwen in de jaren 1930 nog in een geaccepteerde negentiende-eeuwse traditie. Nadat de actrices in de oorlogsjaren actief door de overheidspropaganda waren ingezet om als typisch Engelse *girl-next-door* het moraal van de soldaten op te peppen, durfden de ondernemers de shows met suggestieve bewegingen echter steeds meer richting de moderne striptease te ontwikkelen, al werd het publiek door een lijststoneel en het verbod op verrekijkers strikt op afstand van de actrices gehouden. Raymonds Revuebar, waar een scala aan zowel Engelse als continentale modellen zich nog veel vrijmoediger aan en tussen de bezoekers vertoonden, ging sinds 1958 een stap verder. De regelmatig aanwezige *undercover*-agenten, die in uitgebreide rapporten nauwgezet beschreven waar de ondernemer de zedelijkheidswetgeving overschreed, wisten niet te voorkomen dat de bar een vroege bakermat werd van de seksuele revolutie van de jaren 1960.⁸

Stedenbouw: netwerken, actoren, strategieën

Sinds enkele jaren is er onder stedenbouw- en planningshistorici een hernieuwde belangstelling te bespeuren voor het internationale netwerk van architecten, stedenbouwkundigen, maar ook gemeenteambtenaren, ingenieurs en wetenschappers dat sinds het einde van de negentiende eeuw de halve wereld afreisde om onderling kennis en ideeën uit te wisselen over de technische, bestuurlijke en ruimtelijke vormgeving van de grote stad. In 'Transatlantic connections and circulations in the 20th century: the ur-

⁸ Voor meer idealiserende en politiek geladen opvattingen over vrouwelijk naakt in vroeg-twintigste-eeuwse Parijse theaters – ook als het ging om vrouwelijke bokswedstrijden op het toneel – zie de fascinerende bijdrage van P. Tilburg, "Triumph of the flesh". Women, physical culture and the nude in the French music hall, 1904-1914', *Radical history review*, 98 (2007) 63-80.

ban variable', *Informationen zur Modernen Stadtgeschichte*, 38 (2007) 1, 11-23 schetst Pierre-Yves Saunier, één van de voortrekkers van deze trend, als inleiding op een themanummer over de Europees-Amerikaanse uitwisselingen welke modelsteden aan beide kanten van de oceaan het meest intensief door de internationale karavaan werden bezocht, hoe het informele netwerk zich rond de Eerste Wereldoorlog formaliseerde en specialiseerde, en hoe men zich in toenemende mate richtte op de zoektocht naar universele – 'one best way' – oplossingen. Jan C. Behrens, 'Die andere Moderne. Russische Wahrnehmungen amerikanischer Urbanität vor 1917', 24-36 beschrijft in hetzelfde themanummer hoe Russische architecten en ingenieurs in de laatste decennia van het tsaristische regime diverse studiereizen naar Amerika maakten om ideeën op te doen voor de aanpak van hun eigen grootstedelijke problematiek. Ondanks sceptische opmerkingen over de afstandelijke rol van de Amerikaanse overheid, waren ze zelfs in nauw aan het tsaristische regime gelieerde vaktijdschriften verrassend positief over de zelfredzame kwaliteit van de Amerikaanse *civil society* en progressieve filantropen als Jane Addams en critici als Jacob A. Riis. Axel Schildt bespreekt in 'Amerikanische Einflüsse auf den Wiederaufbau westeuropäischer Städte nach dem Zweiten Weltkrieg', 48-62 verschillende Amerikaanse initiatieven om de West-Europese architectuur en stedenbouw eind jaren 1940 te doordringen van de American 'way of life'. De veelvuldige uitnodigingen van Europese experts in de VS, de ruime verspreiding van vaktijdschriften in Europa en de organisatie van rondreizende tentoonstellingen over contemporaine Amerikaanse architectuur sorteerden echter relatief weinig direct effect, al werd er in Duitsland wel enthousiast gereageerd op de doeltreffende manier waarop men aan de andere kant van de oceaan de toenemende verkeerscongestie in de grote steden met kruisingsvrije snelwegen wist op te lossen.

In 'The international diffusion of planning ideas. The case of Istanbul, Turkey', *Journal of planning history*, 6 (2007) 114-137 verlegt Hatice Ayataç het perspectief naar het oosten. Voortbouwend op de door Stephen Ward opgestelde typologie van verspreidingsprocessen – uiteenlopend van autoritaire dwang tot selectieve toe-eigening – beschrijft ze hoe sinds het midden van de negentiende eeuw verschillende generaties Turkse architecten, al dan niet na een studie in het westen, Franse en Duitse planningsconcepties op Istanbul projecteerden en, omgekeerd, opeenvolgende generaties bestuurders een bonte rij van Franse, Duitse en na de oorlog Amerikaanse experts uitnodigde om de stad met parken, nieuwe wegenstelsels en appartementenblokken aan te passen aan het westerse model – ook zonder dat de experts de moeite namen de stad zelf te bezoeken. Hoe selectief en retorisch de toe-eigening van westerse planningsconcepten soms kan zijn wordt duidelijk in het aansluitende artikel van Sonia Hirt, 'The compact versus the dispersed city. History of planning ideas on Sofia's urban form', 138-165. Toen Sofia in 1879 met slechts 18.000 inwoners werd aangewezen als hoofdstad van Bulgarije, schrokken de uit het westen ingehuurd of in het westen opgeleide architecten en ingenieurs er niet voor terug om de herinnering aan het Ottomaanse verleden van de stad met boulevards naar Parijs' en Weens model uit te wissen. De plannen om eind jaren 1930 de groeiende grootstedelijke problemen te bestrijden door de hoofdstad op advies van westerse planologen te transformeren in een uitwaaiërend conglomeraat van tuinsteden stuitte hier echter op verzet. Anders dan in West-Europa was de elite hier nauwelijks gesuburbaniseerd en wenste zij net als veel andere

stadsbewoners het compacte stadscentrum te bewaren. Nadat Sofia onder het communistische regime met een kwart miljoen nieuwe woningen alsnog het karakter kreeg van een polycentrische, uitwaaierende stad, zoeken huidige planologen weer volop aansluiting bij westerse ideeën over de revitalisering van het stadscentrum. Hun omarming van het westerse concept van de compacte stad blijkt echter vooral een retorische exercitie. In de praktijk bouwen ze volgens Hirt juist voort op de tuinstadgedachte die in de jaren 1930 niet konden worden gerealiseerd.⁹

Hoewel de bestuurlijke dimensie in de stedenbouwgeschiedenis vanouds veel aandacht krijgt, wordt het succes van beroemde planologische concepten als de *greenbelt* nog altijd hoofdzakelijk beschouwd als het resultaat van de visionaire denkkraft en het doorzettingsvermogen van individuele, rationele stedenbouwkundigen als Howard, Unwin en Abercrombie. In 'The establishment of the London greenbelt. Reaching consensus over purchasing land', *Journal of planning history*, 6 (2007) 311-337 durven Marco Amati en Makoto Yokohari een stuk verder te kijken. De Londense *greenbelt* – een duizenden vierkante kilometers grote zone rond de metropool waar in principe alleen landbouwactiviteiten zijn toegestaan en waar niet zomaar mag worden gebouwd – was minstens evenzeer het resultaat van de opmerkelijke collectieve inspanning van de nationale overheid, omliggende gemeentes en vooral ook landeigenaren. De London County Council maakte de *greenbelt* pas mogelijk door de *counties* sinds 1935 leningen te verstrekken om land op te kopen, terwijl gemeentes allerhande strategieën ontwikkelden om de gronden zo goedkoop mogelijk in handen te krijgen – nu eens door naburige landeigenaren te overtuigen dat zij door participatie in de grond-aankoop de waarde van hun eigen bezit konden verhogen, dan weer door met een beroep op middeleeuwse jachtrechten onwillige eigenaren erop te wijzen dat zij de gronden niet voor bebouwing mochten bestemmen. Zelfs de bewindvoerder van de kroondomeinen, die wettelijk verplicht was om 'zijn' grond zo duur mogelijk te verkopen, wist met wilde plannen voor toekomstige airodromes en golfbanen te voorkomen dat de London County Council ze alsnog voor sociale woningbouw zou benutten. Het waren dus niet alleen de visionaire denkers, maar ook de ambtenaren en de landeigenaren die in het concept geloofden en actief, en niet zelden een beetje slinks, hun kennis en netwerk inzetten om de *greenbelt* te realiseren.¹⁰

'Is speculative building underappreciated in urban history?' De vraag stellen is haar beantwoorden. Na veertig jaar ervaring als hoogleraar in huisvestingsbeleid en planning concludeert William C. Baer in het gelijknamige artikel in *Urban history*, 34 (2007) 296-316 dat het gros van de bebouwde omgeving wordt bepaald door de markt en door

9 L. Jerram, 'Bureaucratic passions and the colonies of modernity. An urban elite, city frontiers and the rural other in Germany, 1890-1920', *Urban history*, 34 (2007) 390-406 verschuift eveneens het perspectief van de canonieke stedenbouwkundigen naar bestuurders en ambtenaren. Hoewel deze in München goed op de hoogte waren van de internationale discussies, investeerden ze nog begin jaren 1890 fortuinen in een ring van tolpoorten, blijkbaar ervan uitgaande de stad de komende decennia een compacte stad zou blijven. Door de aankoop van grote stukken grond rond de stad probeerden ze ook – veel eerder dan de Engelsen – actief te bevorderen dat deze zouden worden bebouwd, óók om te zorgen dat het grondbezit van kiezers in stadscentrum niet in waarde zou dalen.

10 S. Essex en M. Brayshaw, 'Vision, vested interest and pragmatism: who re-made Britain's blitzed cities?', *Planning perspectives*, 22 (2007) 417-441 beschrijven – met een niet echt noodzakelijk beroep op de actor-netwerk theorie – hoe de interactie tussen de visionaire planoloog Abercrombie, burgemeester Lord Astor en minister Lord Reith met de benepen uitvoerende stadsingenieur, stadsarchitect, journalisten en winkeliers het oorspronkelijke visionaire plan voor de wederopbouw van Plymouth met halfbakken compromissen juist volledig om zeep hielp.

keuzes van investeerders. In een brede schets van het oude Rome tot in de twintigste eeuw vergelijkt hij enkele perioden van snelle bevolkingsgroei waarbij hoge winsten werden nagejaagd met grootschalige bouw voor een anonieme kopersmarkt. Hoewel er al in zestiende-eeuws Antwerpen enkele verticaal geïntegreerde grote bouwbedrijven bestonden, werd de speculatieve bouw nog tot in de jaren 1950 gedomineerd door een massa aan kleine ondernemers uit de middengroepen die met de bouw van slechts een handvol huizen extra kapitaal probeerden op te bouwen. Juist door klein te blijven konden ze zich zonder hoge kosten aan overhead en vast personeel doorgaans goed aanpassen aan de snelle fluctuaties in de vraag en het rentepeil, terwijl de flexibele en daarmee efficiënte samenwerking tussen kleine investeerders, leveranciers, ambachtsbazen en werkkrachten bij elk bouwproject door hun onderlinge financiële afhankelijkheid in evenwicht kon worden gehouden. De waardering van speculatiebouwers is vanouds negatief: ten koste van het stedelijke leefmilieu doen ze alles om zichzelf te verrijken. Maar wat is het alternatief? De particuliere sociale woningbouw, zo betoogt Baer polemisch, heeft sinds de negentiende eeuw altijd slechts een fractie van de markt kunnen bedienen, terwijl de twintigste-eeuwse grootschalige volkshuisvesting door de overheid, die volgens hem meer op de verkiezingscyclus dan op de cyclus van de markt is geïntereerd, in verhouding tot speculatiebouw vaak veel minder efficiënt, daardoor aanzienlijk duurder en dus ook minder toegankelijk is geweest.

In 'Le "nouveau quartier de l'Europe" à Paris. Acteurs publics, acteurs privés dans l'aménagement de la capitale (1820-1839)', *Histoire urbaine*, 19 (2007) 11-29 beschrijft Annie Téraud in detail hoe bij het vijftig hectare grote 'Nouveau quartier de l'Europe', het grootste Parijse bouwproject dat in de decennia voor Haussmann tot stand kwam, de interactie tussen grote grondspeculanten, kleine speculatiebouwers en de overheid in de praktijk verliep. Terwijl de overheid de kleine groep aristocratische en grootburgerlijke grondspeculanten met verschillende verordeningen en onderhandelingen ertoe wist te dwingen het stratenplan van hun bouwgronden nauw te laten aansluiten op de bestaande stad, is uit de overgeleverde bronnen exact te reconstrueren hoe één van de grondspeculanten, de bankier Jonas Hagerman, de percelen zorgvuldig in kleine porties aanbood aan speculatiebouwers om de prijzen zo hoog mogelijk te houden. Om de hoge status en de prijzen van de woningen te garanderen voegde hij bij elk perceel de nodige clausules toe. Zo mochten de speculatiebouwers in deze wijk geen werkplaatsen of fabrieken bouwen, moesten ze hun woongebouwen tot een minimumhoogte opbouwen, maar werden ze ook gebonden aan een maximumhoogte die, om de vraag hoog te houden, lager lag dan de norm van de gemeentelijke bouwverordening. De in totaal zestig speculatiebouwers – in meerderheid aannemer of architect van beroep, maar slechts in drie gevallen met meer dan tien tot veertien percelen in het project betrokken – werden verplicht dadelijk of binnen een bepaalde termijn aan de bouw te beginnen om treurige kale plekken in de wijk te voorkomen, terwijl de kopers van de hoekpercelen op de rand van de wijk specifieke voorschriften kregen over de architectonische compositie van de hoekpanden die het visitekaartje moesten vormen van de wijk. En met succes: het werd al gauw een van de meest gewilde woonwijken van de stad.¹¹

11 Het artikel maakt deel uit van een themagedeelte 'Construire la ville au quotidien'. Zie hierin ook Ch. Vorms, 'L'implémentation des Maisons à Bon Marché dans la périphérie madrilène. Éclatement de l'espace urbain et fragmentation sociale (1923-1931)', 31-53.

Wat blijft er bij al deze positieve aandacht voor bestuurders, ambtenaren, landeigenaren en speculanten eigenlijk over van de heroïsche geschiedenis van geniale architecten en visionaire stedenbouwkundigen? Er is gelukkig voldoende tegengas. Misschien wel het meest opmerkelijk is het onderzoek naar de meest gehate uitwassen van de na-oorlogse planning die met de recente rellen in de Parijse banlieu's meer dan ooit synoniem lijken voor ghettovorming, criminaliteit, werkloosheid en sociale vervreemding: de *grands ensembles*. In 'Developing prototypes for France's mass housing programme, 1949-53', *Planning perspectives*, 22 (2007) 5-28 beschrijft Nicholas Bullock hoe de Franse minister van wederopbouw bij twee beroemde prijsvragen voor Villeneuve-Saint-Georges en Cité Rotterdam in Straatsburg, bedoeld als de prototypes van *grands ensembles* voor het hele land, in 1949 en 1950 niet uitsluitend uit was op goedkope massabouw, maar zijn oordeel liet afhangen van een combinatie van technische en architectonische kwaliteiten. *Histoire urbaine*, 20 (2007) 5-132 heeft zich in een tweede themanummer over de *grands ensembles* en de *villes nouvelles* zelfs expliciet ten doel gesteld om de negatieve beeldvorming van hun architectonische kwaliteiten te nuanceren, onder meer door een artikel over de gevarieerde vormtaal van, jawel, geprefabriceerd beton.

Wonen op lange termijn

Terwijl elke woning en elke woonwijk ooit voor een relatief specifiek omlijnde groep bewoners is gebouwd, kan de bewonerssamenstelling en de inrichting van de ruimte op langere termijn soms ingrijpend veranderen. In 'Suburbs in transition. New approaches to suburban history', *Urban history*, 34 (2007) 318-337 nemen Ruth McManus en Philip Ethington deze gedachte als richtsnoer in hun pleidooi voor een nieuwe benadering van suburbane wijken. In een nuttig historiografisch overzicht betogen ze dat inmiddels duidelijk is geworden dat 'de' klassieke suburb nooit heeft bestaan. De suburbanisatie van blanke middenklassen heeft sinds de negentiende eeuw in verschillende landen uiteenlopende verschijningsvormen aangenomen, terwijl het klassieke beeld ook door suburbs met overwegend arbeiders of zwarte bewoners onderuit is gehaald. McManus en Ethington stellen voor om het onderzoek in de komende tijd te richten op de vraag hoe suburbs zich na oplevering hebben ontwikkeld op lange termijn. Behalve de impact van de levenscyclus op de samenstelling en inrichting van de wijken – inclusief nieuwe dakkapellen en tuinhuisjes voor de grootouders – dient daarbij ook het effect van de veranderende verhouding van de suburb ten opzichte van het stadscentrum te worden meegenomen.

Een concreet voorbeeld van longitudinaal onderzoek naar vestigingspatronen en residentiële segregatie biedt Zephyr Frank in 'Layers, flows and intersections. Jeronymo José de Mello and artisan life in Rio de Janeiro, 1840s-1880s', *Journal of social history*, 41 (2007) 307-328. Door gegevens uit negentiende-eeuwse adresboeken van Rio de Janeiro in te voeren in een geografisch databestand toont Frank hoe de verhuispatronen van enkele tienduizenden individuen over enkele decennia kunnen worden gevolgd. Woonde de meerderheid van de tingieters – de groep die hij als voorbeeld gebruikt – in 1849 nog dicht bij elkaar in de tingieterstraat (Rua dos Latoeiros), in de volgende decennia verspreidde de beroepsgroep zich onder druk van de stijgende huren over andere delen van de stad, met een door kettingmigratie veroorzaakte nieuwe concentratie in een buurt in de periferie van het centrum. En dan wordt het interessant, want Frank kan laten zien

dat de tingieters gemiddeld meer kans kregen dan bijvoorbeeld kleermakers om binnen een straal van 25 meter rond hun huis andere beroepsgroepen dan ambachtsbazen als directe burens te hebben. Jeronymo José de Mello, de tingieter die hij als voorbeeld neemt, woonde in 1870 vlakbij twee advocaten en drie artsen. Zou hij daardoor op het idee gekomen zijn om zijn dochter naar school te sturen, iets wat in zijn oude buurt ongehoord was? Het is maar een speculatie en Frank doet een beetje dik met termen als 'layer', 'flow' en 'intersection', maar de verbreding van de sociale buurtnetwerken die hij met zijn methode op macro- en microniveau in kaart weet te brengen lijkt voor het onderzoek naar sociaal-economische mobiliteit van groot belang.

Een minstens even fascinerende, maar nu juist kwalitatieve benadering van residentiële verschuivingen en sociale segregatie biedt Joe Moran, 'Early cultures of gentrification in London, 1955-1980', *Journal of urban history*, 33 (2007) 101-121. Vanaf de vroege jaren 1950 trokken jonge mensen uit dienstverlenende beroepen voor wie gevestigde 'middle class' wijken als Hampstead, Highgate en Chelsea te duur waren naar buurten als Islington en Camden, die door achterstallig onderhoud en als woongebied voor lagere middenklasse en arbeiders een slechte reputatie genoten, maar wel dicht bij het centrum lagen en vol stonden met pittoreske negentiende-eeuwse huizen. Het begrip 'gentrificatie' zou pas begin jaren 1970 in zwang komen en anders dan later bij de Docklands kwam georganiseerd kapitaal er nog niet aan te pas. Maar de geleidelijke verschuivingen in de bevolkingssamenstelling en het uiterlijk van de wijken was duidelijk genoeg. Moran beschrijft hoe de nieuwkomers de opgesplitste huizen weer samen trokken en van top tot teen renoveerden, de Georgian paneeldeuren met koperen deurbellen herstelden en hun nieuwe woningen volgden de nieuwe verantwoorde ideologie van 'conspicuous thrift' inrichtten met witte wanden, Habitat-meubels, zitzakken en open keukens waar carrièrevrouwen niet langer het gevoel kregen dat ze in de keukens werden weggeloopt. Terwijl kranten en *lifestyle magazines* de 'wedergeboorte' van Islington en Camden sinds begin jaren 1960 omarmden, laat Moran prachtig zien hoe de zelfbenoemde 'pioniers' zich vaak gedroegen alsof ze in een onbewoond *terra nulla* neerstreken, waar de traditionele arbeidersklassen met hun hardboarden voordeuren en plastic bellen als een soort nobele wilden deel uitmaakten van de natuurlijke omgeving. Hoewel de nieuwe bewoners succesvol hun sociale vaardigheden en netwerk inzetten om grootschalige sloop en de aanleg van een grote autoweg door het gebied te voorkomen en de wijken door groenbeplanting en gietijzeren lantaarns zeker een stuk aantrekkelijker lieten maken, schrokken ze er ook niet voor terug om de gemeente ertoe te dwingen het drukste verkeer door een arbeidersbuurt om te leiden en gaven ze elkaar gretig krantjes door waarin te lezen viel dat een bepaalde buurt 'als een kip rijp was om geplukt te worden'. Toen huisjesmelkers geen middel bleken te schuwen om de zittende huurders weg te pesten en hun verwaarloosde panden voor goed geld te verkopen, kwamen arbeiders met ingezonden brieven en protestmarsen in het geweer tegen het oprukkende kolonisatieproces. Toch zou het tot Thatchers populistische kritiek op de 'chattering classes' in Islington en Notting Hill duren voordat de grote kranten en tijdschriften in het oog kregen hoezeer het bejubelde gentrificatieproces in veel opzichten ten koste ging van de traditionele bewoners.¹²

12 Een lange-termijn analyse van de bewoners van één appartementsgebouw biedt ten slotte J. Foot, 'Micro-history

Het stedelijke milieu

Met twee dikke themanummers en enkele verspreide artikelen is de recent opgeleefde belangstelling voor de stedelijke milieugeschiedenis dit jaar stevig op de kaart gezet. Geneviève Massard-Guilbaud, momenteel een van de belangrijkste voortrekkers van dit onderzoeksveld, presenteert in de inleiding van het themanummer van *Journal of urban history*, 33 (2007) 691-701 met medesamensteller Peter Thorsheim een helder overzicht van de institutionele ontwikkeling, de uiteenlopende accenten en de nog enigszins fragmentaire staat van het onderzoek naar het stedelijk milieu in verschillende Europese onderzoekstradities. In de inleiding van het eveneens door haar samengestelde, meer op Frankrijk gerichte themanummer in *Histoire urbaine*, 18 (2007) 5-21 weerlegt Massard-Guilbaud de door Amerikaanse milieuhistorici vaak geuite stelling dat deze onderzoekstraditie kan worden teruggevoerd tot de Annales-school en bespreekt ze het nog maar recent in Amerika uitgevochten debat of milieuhistorici zich eigenlijk wel met de stad mogen bezighouden. Om de kritiek te pareren dat stedelijke milieugeschiedenis weinig meer inhoudt dan oude wijn in nieuwe zakken (denk aan techniekgeschiedenis, medische geschiedenis etcetara), sluit ze af met een interessante oproep om stedelijke milieugeschiedenis niet op te vatten als wéér een nieuwe subdiscipline, maar als een benadering die – net als *gender* – door nieuwe, attenderende deelvragen juist aan de meest uiteenlopende traditionele onderzoeksthema's een extra dimensie kan toevoegen.

Wat levert dit alles op?¹³ In de eerste plaats werpen verschillende artikelen een nieuw licht op het onderzoek naar vroegmoderne steden en hun achterland. Zo beschrijft Emmanuel Garnier in 'La ville face aux caprices du fleuve. L'Exemple normand XVIe-XVIIIe siècle', 41-60 hoe Caen en andere steden in Normandië vooral in de zogenaamde 'kleine ijstijd' regelmatig werden geteisterd door grote overstromingen die de stedelijke economie ontwrichtten, maar die ook gepaard gingen met verschuivingen in de onderlinge sociale verhoudingen en politieke positie ten opzichte van de kroon. Patrick Fournier, 'La ville au milieu des marais aux XVIIe et XVIIIe siècles. Discours théorétiques et pratiques de l'espace', 23-40, laat mooi zien hoe in de achttiende eeuw de groeiende waarschuwingen van doctors tegen de ongezonde miasma's van de moerasgronden rond steden op steeds meer gespannen voet kwamen te staan met de intensieve economische exploitatie van het achterland. Christian Matthieu en Magrit Grabas in 'Zur Dekonstruktion eines 'Ökomythos'. Venedigs Wasserpolitik in der Frühen Neuzeit und die Produktion einer Strukturprobleme des venezianischen Herrschafts- und Wirtschaftsraums', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 94 (2007) 27-46, betogen dat het Venetiaanse stadsbestuur met zijn besluit van 1488 om de rivieren de Brenta, Piave en Sila om te leiden minder dan vaak wordt verondersteld getuige gaf van een uitgebalanceerde, vooruitziende en effectieve visie op milieuproblematiek. De omleiding veroorzaakte juist nieuwe ecologische problemen die voor de ontwikkeling van de landbouw zeer nadelig hebben uitgepakt.

of a house. Memory and place in a Milanese neighbourhood, 1890-2000', *Urban history*, 34 (2007) 431-452. Voor de fascinerende oorsprong van het Amerikaanse appartementgebouw in negentiende-eeuwse hotels zie: A.K. Sandoval-Strausz, 'Homes for a world of strangers. Hospitality and the origins of multiple dwellings in urban America', *Journal of urban history*, 33 (2007) 933-964.

¹³ Tenzij anders vermeld komen de hieronder genoemde Franse artikelen uit het themanummer van *Histoire urbaine* en de Engelse uit het themanummer van *Journal of urban history*.

Net als de artikelen over de vroegmoderne tijd worden ook de bijdragen over de lange negentiende eeuw door water gedomineerd. Terwijl Michèle Dagenais en Claire Poitras zich in 'Une ressource abondante et inépuisable? Urbanisation et gestion de l'eau dans le Montréal métropolitain aux XIXe et XXe siècles', 97-123 richten op de waterdistributie en afvalwaterverwerking in het aan alle kanten door water gedomineerde Montréal, bespreken Sabine Barles en Laurence Lestel, 'The nitrogen question. Urbanization, industrialization and river quality in Paris, 1830-1939', 794-812 de ups en downs van de ontdekking en exploitatie van stikstof als nuttig bijproduct van de Parijse watervervuiling voor de omringende landbouw. Robert Millward, 'La distribution de l'eau dans les villes en Grande Bretagne au XIXe et XXe siècles. Le gouvernement municipal et le dilemme des compagnies privées', *Histoire, économie et société*, 22 (2007) 111-128 bestrijdt de gedachte dat Engelse gemeentes uit zuiver filantropische overwegingen de zorg voor de drinkwatervoorziening op zich namen. De particuliere ondernemers trokken zich in de tweede helft van de eeuw gewoonweg terug omdat het waterbedrijf voor hen steeds minder lucratief werd. De kwaliteit van de gemeentelijke watervoorziening werd er in de loop van de tijd niet alleen maar beter op. Charles E. Closmann, 'Chaos and contamination. Water pollution and economic upheaval in Hamburg, 1919-1923', 828-847 laat zien hoe in Hamburg tijdens de jaren van de hyperinflatie het bestuurlijke draagvlak afnam om te investeren in nieuwe technieken om de toenemende olievervuiling in de Elbe te bestrijden en de kwaliteit van het drinkwater op peil te houden.

De negentiende eeuw staat bekend om de industriële vervuiling van grote fabrieken, maar de vervuiling van kleine werkplaatsen moet zeker niet worden onderschat. André Guillerme, 'Le mercure dans Paris. Usages et nuisances (1780-1830)', 77-95 laat zien dat de hoeveelheid kwik die door Parijse apothekers, hoedenmakers, spiegelmakers en zegelmakers in de stad werd geïmporteerd sinds de Franse Revolutie van een paar honderd kilo toenam tot tientallen tonnen in de jaren 1810. Voor de volksgezondheid had dit ingrijpende gevolgen. Behalve tot nieuwe allergieën leidde de toenemende kwikvervuiling ook tot krankzinnigheid en veroorzaakte ze in 1827 ook een acrodynia-epidemie. Dat milieuhistorici zich behalve met industriële vervuiling ook in toenemende mate bezighouden met industriële risico's, wordt ook duidelijk uit het onderzoek van Jean-Baptiste Fressoz naar de hoogoplopende debatten over de risico's van de moderne gasfabrieken die alle grote steden met brand en ontploffingen bedreigden ('The gas lighting controversy. Technological risk, expertise and regulation in nineteenth-century Paris and London', 729-755). Christopher Hamlin, 'The city as a chemical system? The chemist as urban professional in France and Britain, 1780-1880', 702-728 vraagt zich in dit verband terecht af waarom chemici in de negentiende eeuw eigenlijk zo weinig op de voorgrond traden om de toenemende milieuproblemen en -risico's van de grote stad te lijf te gaan. Volgens hem kwam dat mede doordat zij, anders dan medici en ingenieurs, niet het beeld van zich konden afschudden dat zij primair in hun eigen financiële belangen waren geïnteresseerd. Harold L. Platt, 'From Hygeia to Garden City. Bodies, houses and the rediscovery of the slum in Manchester, 1875-1910', 756-772 laat zien hoe Engelse medici daarentegen in de jaren 1870 de ontdekking van bacteriën wisten aan te grijpen om zich meer dan ooit onmisbaar te maken in de planning en uitvoering van krotsanering en de aanleg van nieuwe suburbs.

In de organisatie van de stedelijke afvalverwerking, zo blijkt uit Isabelle Parmentier, 'L'or et l'ordure. Les initiatives du pouvoir central dans la gestion des déchets urbains au XVIIIe siècle en Belgique', 61-76, trok de centrale (Oostenrijkse) overheid in de Zuidelijke Nederlanden al aan het eind van de achttiende eeuw vanwege de financiële voordelen het initiatief naar zich toe. Stéphane Frioux, 'Villes et entreprises. Acteurs de l'assainissement urbain en France (fin XIXe-milieu XXe siècle)', 125-140 zet uiteen dat Franse gemeentebesturen vroeger dan vaak wordt aangenomen verantwoordelijkheid namen voor de slechte sanitaire situatie in de steden. Dat de overheid, medici en andere burgers er echter lang niet altijd in slaagden om hun hygiënische idealen te verwezenlijken, blijkt heel mooi uit de reeks van mislukte pogingen die vanaf 1828 in Londen werden genomen om de particuliere slachthuizen aan banden te leggen en de slaggers te dwingen gebruik te maken van de moderne publieke abattoirs. Ian MacLachlan, 'A bloody offal nuisance. The persistence of private slaughterhouses in nineteenth-century London', *Urban history*, 34 (2007) 227-254 beschrijft hoe slaggers zich met een beroep op privébezit en vrijhandel dusdanig effectief wisten te verdedigen dat hun private slachterijen pas in 1927 werden verboden. J.F.M. Clark, "'The incineration of refuse is beautiful". Torquay and the introduction of municipal refuse destructors', *Urban history*, 34 (2007) 255-277 laat zien hoe zelfs de gemeentelijke aankoop van een hypermoderne vuilverbrandingsoven rond 1900 tot hevige publieke protesten kon leiden over de manier waarop bewoners van een kleine badplaats met hun afval wilden omgaan.

In 'The age of noise. Early reactions in Vienna, 1870-1914', 773-793 snijdt Peter Payer een van de meest verrassende milieuhistorische thema's aan: de geschiedenis van de geluidsoverlast. Niet alleen het toenemend verkeer van fietsen, paardentrams en later ook motorfietsen en auto's, maar ook de toenemende bestrating en de steeds hogere en dichtere bebouwing en de daardoor toenemende geluidswaerkaatsing, hadden in de decennia rond 1900 een dramatische impact op de 'soundscape' van Wenen. Terwijl het stijgende geluidsvolume in Parijs en Londen met de komst van de ondergrondse enigszins werd getemperd, nam dit in Wenen alleen maar toe. Politie-, ambulance- en brandweerdiensten moesten steeds hardere sirene's gebruiken om zich in het verkeersgedruis hoorbaar te maken. Vanaf de jaren 1880 maakten medici zich steeds meer zorgen over de medische consequenties en begonnen ze geluidshinder van vooral bedrijven in de jaarverslagen van gemeentelijke dienst voor volksgezondheid op te tekenen. Maar ook burgers sprongen tegen de toenemende geluidsoverlast in de bres. Een jaar nadat de cultuurfilosoof Theodor Lessing het initiatief had genomen voor een nationale Antilärm-Verein, werd in 1909 een eigen Weense afdeling opgericht waar Hugo von Hofmannsthal en een dertigtal andere heren uit hoofdzakelijk vrije intellectuele beroepen met een eigen tijdschrift de strijd aanboden tegen 'Lärm, Roheit und Unkultur im deutschen Wirtschafts-, Handels- und Verkehrsleben'. De afdeling richtte zich niet alleen tegen het onafgebroken getoeter in het verkeer (waaraan elke bestuurder zich volgens hun berekeningen gemiddeld vijf maal per minuut schuldig maakte), maar ook tegen straatmuzikanten en het onafgebroken pianogepingel dat uit alle huizen van de burgerij weerklonk. In de Weense dagbladen kon de campagne op enige bijval rekenen, maar er klonk ook kritiek op de uiterst conservatieve inslag van de 'hypersensitieve' leden die miskenden dat het toenemende verkeer juist een teken was van economische

vooruitgang en sociale mobiliteit. Terwijl de gemeente experimenteerde met dempen de houtbestrating, de straatmuzikanten steeds meer uit de stad verdreef en met politie-verordeningen het getoeter enigszins wist te beperken, behaalde de vereniging in haar tweejarige bestaan slechts één klein succesje. De leden van de vereniging van huisbezitters beloofden elkaar dat hun huisgenoten tussen tien uur 's avonds en negen uur 's ochtends van de piano zouden afblijven. Voor de rest zat er niets anders op dan te wennen aan het nieuwe geluid van de twintigste-eeuwse grootstad.¹⁴

¹⁴ Voor een aanvullende selectie van stadshistorische artikelen die in deze rubriek buiten beschouwing zijn gebleven zie de in noot 1 vermelde website.

De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad

Enkele aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch onderzoek naar de koloniale stad in subsaharisch Afrika

Van de periferie naar het centrum van de aandacht

Terwijl in Europa sprake is van 'shrinking cities', zet de explosieve groei van steden in subsaharisch Afrika¹ zich onverminderd voort. Vandaag is Afrika het continent met de hoogste graad van verstedelijking ter wereld en sinds de Tweede Wereldoorlog hebben er zich een aantal metropolen gevormd, waarvan er nu reeds vier de symbolische kaap van 8 miljoen inwoners overschrijden.² Deze explosieve groei zorgt er samen met de vaak negatieve berichtgeving over een falende infrastructuur, het ontbreken van een bestuurlijk apparaat, de groeiende kloof tussen sociale klassen, de informele economie, de onveiligheid, de etnische conflicten en de humanitaire rampen voor dat de Afrikaanse stad vaak wordt voorgesteld als een stad 'in crisis', of nog, als een stad 'under siege'.³

Begin jaren negentig is vanuit diverse hoeken een ander discours over de Afrikaanse stad ontstaan dat vooral de creativiteit en de vitaliteit van de stedelijke cultuur in Afrika benadrukt, al wordt daardoor de stedelijke realiteit soms al te rooskleurig voorgesteld. Zo heeft Rem Koolhaas, in een poging om de fenomenen van de hedendaagse stad in de geglobaliseerde wereld te begrijpen, sinds midden de jaren negentig Afrika op de kaart gezet met zijn studie naar de 'incredible energy' van Lagos. Met de nodige zin voor retoriek stelt hij daarbij dat Lagos niet de westerse moderniteit achternaht, maar daarentegen een voorafspiegeling vormt van de toekomstige westerse stedelijke conditie.⁴ Eind jaren tachtig, begin jaren negentig hebben westerse culturele kringen de Afrikaanse stad als een bijzonder oord van artistieke creativiteit en inventie herontdekt. Sindsdien is de actuele Afrikaanse kunstproductie niet meer weg te denken uit belangrijke westerse kunstmanifestaties en wordt de kunstscène in Afrikaanse steden als Dakar of Johannesburg met grote aandacht gevolgd.⁵

Kortom, als katalysator van modernisering in Afrika en als plek waar de impact van

1 Voor een kritische bespreking van de geografische afbakening van subsaharisch Afrika of wat in de Franse literatuur doorgaans 'l'Afrique noire' wordt genoemd, zie R. Cornevin, *L'Afrique noire de 1919 à nos jours* (s.l. 1973) 5-6.

2 Namelijk Caïro, Lagos, Kinshasa en Johannesburg. T. Brinkhoff, *The principal agglomerations of the World*, <http://www.citypopulation.de> (2007). Van de 28 megasteden (steden met meer dan 8 miljoen inwoners in 2000) bevinden zich er 22 in 'ontwikkelingslanden', voornamelijk in Azië. Toch zijn het eerder de middelgrote dan wel de metropolen die de snelste demografische groei vertonen. Zie J.E. Hardoy et. al., *Environmental problems in an urbanizing world* (Londen 2001).

3 R. E. Stren en R.R. White, *African cities in crisis* (Boulder 1989). O. Enwezor (red.), *Under siege: four african cities. Freetown, Johannesburg, Kinshasa, Lagos* (Ostfildern-Ruit 2002).

4 B. Van der Haak (dir.), *Lagos wide & close. An interactive journey into an exploding city*, DVD (Submarine 2005); R. Koolhaas et.al., *Mutations* (Barcelona 2000). De verschijning van het boek *Lagos. How it works*, dat de neerslag moet vormen van Koolhaas' onderzoek, was aangekondigd voor april 2007 maar de publicatie laat voorlopig op zich wachten.

5 Voor een vroege kritische doorlichting van de groeiende interesse in hedendaagse Afrikaanse kunst in het westen, zie O. Oguibe en O. Enwezor (red.), *Reading the contemporary. African art from theory to the marketplace* (Londen 1999).

Afbeelding 1: D. Malaquais (red.), *Cosmopolis: de la ville, de l'Afrique et du monde* (numéro thématique), *Politique africaine*, 100 (2005).

de modernisering zich het meest uitdrukkelijk laat zien, maar ook als zone van 'creolisering' en 'cosmopolitisme', als voedingsbodem voor allerlei vormen van populaire cultuur en als context die het individu zowel als sociale en/of etnische groepen kansen biedt voor het ontwikkelen van nieuwe praktijken en identiteiten, vormt de Afrikaanse stad vandaag een uitgelezen studieobject binnen diverse takken van de sociale wetenschappen.⁶ Sommige auteurs pleiten daarbij voor het introduceren van nieuwe analytische paradigma's.⁷ Niet iedereen volgt de idee dat de 'niet-Westerse' stad – en dus ook de Afrikaanse – fundamenteel verschilt van de Westerse, maar consensus is er ondertussen wel over het feit dat de Afrikaanse stad, net als de westerse, een 'global city' is geworden, die vandaag op fundamentele wijze wordt gestuurd door 'stromen', 'trajecten' en 'netwerken', die zowel lokaal als internationaal kunnen zijn, formeel als informeel, reëel of imaginair.⁸

Het valt te argumenteren dat voor een goed begrip van de actuele conditie van de Afrikaanse stad, een degelijk inzicht in de historische stadsontwikkeling niet zonder belang is. Bovendien is, zoals auteurs als Anthony D. King en Zeynep Çelik hebben aangegeven, het kolonisatieproces van cruciaal belang geweest voor de twintigste-eeuwse stedelijke ontwikkeling en dat niet enkel in voormalige koloniale gebieden maar ook in de zogenaamde *métropole*.⁹ Parallel aan de groeiende interesse voor de hedendaagse Afrikaanse stad, kent vandaag ook het onderzoeksdomein van de stadsgeschiedenis met betrekking tot de subsaharische regio de laatste jaren een opmerkelijk *réveil*.¹⁰ Naast diverse monografische studies over speci-

6 T. Falola en S. J. Salm (red.), *Urbanization and african cultures* (Durham 2005).

7 A.M. Simone, *For the city yet to come. Changing African life in four cities* (Durham 2004); F. De Boeck en M.-F. Plissart, *Kimshasa. Tales of the invisible city* (Gent 2004).

8 Dominique Malaquais heeft recent in dat verband de term 'ville flux' geïntroduceerd, waarbij de notie 'flux' is ontleend aan het werk van Arjun Appadurai. Zie D. Malaquais (red.), *Cosmopolis: de la ville, de l'Afrique et du monde* (numéro thématique), *Politique africaine*, 100 (2005).

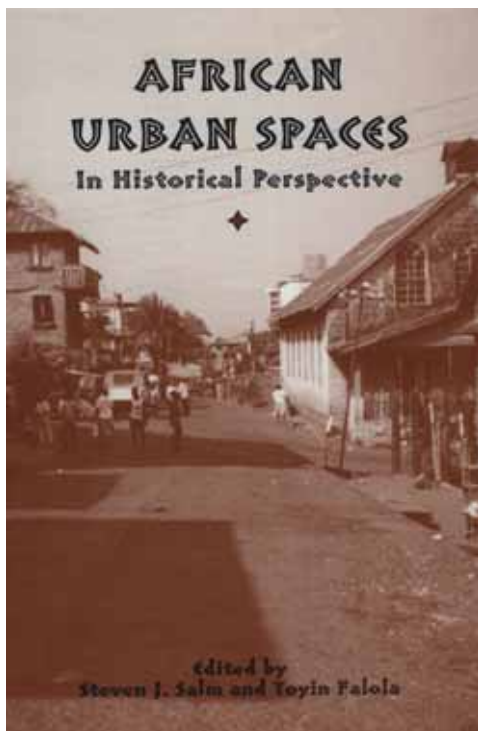
9 Met *métropole* wordt in koloniale studies het moederland, en bij uitbreiding het westen bedoeld. A.D. King, *Urbanism, colonialism, and the world-economy: Cultural and spatial dimensions of the world urban system* (Londen 1990); Z. Çelik, 'Cultural intersections: Re-visioning architecture and the city in the twentieth century', in: R. Ferguson (red.), *At the end of the century. One hundred years of architecture* (Los Angeles/New York 1998) 190-227.

10 Een recente, zeer rijk gestoffeerde bibliografie over koloniale steden, samengesteld door Hélène Vacher, maakt duidelijk dat het wel degelijk om een hernieuwde aandacht gaat, want reeds in de jaren 1950 verschenen belangwekkende studies over de Afrikaanse stad, met vaak een sociologische of demografische inslag en in vele gevallen ook op-

fieke steden, verschenen recent ook de eerste belangwekkende collectieve werken die de Afrikaanse stad vanuit een historisch perspectief belichten.¹¹

Interdisciplinair van opzet en getuigend van de (eerder recente) intrede van lokale onderzoekers in het vakgebied, bieden deze collectieve werken zicht op de sleutelthema's die vandaag in dit onderzoeksdomein aan de orde zijn. De notie 'stedelijke ruimte' ('urban space'/'espace urbain') blijkt daarbij een centrale plaats in te nemen, al krijgt ze diverse invullingen. In tal van studies uit het francofone milieu, waar een sterke traditie van *géographie urbaine* en *histoire africaine* bestaat, wordt dit begrip in ruimtelijke termen bestudeerd. Dat is veel minder het geval in de Angelsaksische traditie, waar de stadsgeschiedenis met betrekking tot subsaharisch Afrika tot nu vooral op sociale aspecten heeft ingezoomd. Onderzoek naar de gebouwde ruimte, of anders gezegd, naar de 'spatialized space' van de Afrikaanse stad, blijft vooralsnog beperkt.¹² Dit onderzoeksveld is immers in eerste instantie ontwikkeld vanuit andere vakgebieden dan de architectuurgeschiedenis.¹³ Maar de opkomst van *postcolonial studies* en het meer interdisciplinair worden van de architectuurhistorische discipline hebben er voor gezorgd dat ondertussen een basis is gelegd om ook vanuit deze hoek een bijdrage te leveren aan de studie van de Afrikaanse stad als fysiek artefact én als 'social construct'.¹⁴

Complementair aan bestaande *review*-artikelen,¹⁵ en gegeven onze eigen vorming en expertise, zullen we in dit stuk vooral de notie van 'spatialized space' van de koloniale

Afbeelding 2: S. Salm & T. Falola (red.), *African urban spaces in historical perspective* (Rochester/Woodbridge 2005).

gevat als studies inzetbaar voor het uitstippelen van een stedelijk beleid. Zie H. Vacher (red.), *Villes coloniales aux XIXe-XXe siècles. D'un sujet d'action à un objet d'histoire (Algérie, Maroc, Libye et Iran): Essais et guide bibliographique* (Parijs 2005).

11 D. M. Anderson en R. Rathbone, *Africa's urban past* (Oxford/Portsmouth, 2000); S. Salm en T. Falola (red.), *African urban spaces in historical perspective* (Rochester/Woodbridge 2005); J.-L. Vellut (red.), *Villes d'Afrique. Explorations en histoire urbaine* (Parijs 2007).

12 C. Coquery-Vidrovitch, 'Introduction: African urban spaces: history and culture', in: Salm en Falola (red.), *African urban spaces*, xxi.

13 Z. Çelik, 'New approaches to the 'non-western' city', *Journal of the society of architectural historians*, 58/3 (September 1999) 374-381.

14 N. Stieber, 'Learning from interdisciplinarity', *Journal of the society of architectural historians*, 64/ 4 (December 2005) 417-440.

15 C. Coquery-Vidrovitch, 'De la ville en Afrique noire', *Annales HSS*, 5 (2006) 1087-1119; Z. Çelik, 'Approches critiques de la cite africaine: notes sur les glissements thématiques et les défis méthodologiques de l'histoire urbaine', in: Vellut, *Villes d'Afrique*, 15-23.

stad in Afrika centraal stellen. Bijgevolg verwijzen we vooral naar die bijdragen uit de recente literatuur die de fysieke, gebouwde ruimte als startpunt van de analyse nemen. Uitgaande van Anthony D. King's stelling dat 'how people build affects how people think [at least as much as] how people think governs how people build',¹⁶ geven we ook aandacht aan de wijzigende historiografie omtrent de rol van de actoren in de Afrikaanse stad tijdens de koloniale periode. Met name gaan we in op enkele nieuwe inzichten omtrent *agency* in relatie tot de stedelijke ruimte. De focus ligt op subsaharisch Afrika, met bijzondere aandacht voor Centraal-Afrika, maar we zullen omwille van het methodologische belang ook soms verwijzen naar studies over Noord-Afrika. We hebben ervoor gekozen om dit *review*-artikel te illustreren met enkele covers van publicaties die in deze tekst aan bod komen maar die tegelijk ook een idee geven van het bijzondere visuele materiaal waarop nieuwe vormen van stadsgeschiedenis met betrekking tot de Afrikaanse stad zich enten.

Architectuur en de koloniale stad in Afrika

Net zoals de koloniale historiografie pretendeerde dat de geschiedenis van Afrika pas aanving op het moment dat de eerste blanke reizigers er arriveerden – en over hun ervaringen rapporteerden in geschreven bronnen –, vormde de idee dat Afrika geen steden heeft gekend voor de Europese kolonisatie lange tijd een hardnekkige mythe. Ondertussen is er een ruime literatuur voorhanden omtrent wat met een enigszins problematische term kan aangeduid worden als de 'prekoloniale' stad.¹⁷ Toch was het de Europese kolonisatie in Afrika tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw die de cruciale basis legde voor de verstedelijking van het continent. De koloniale toe-eigening van de ruimte was immers een proces dat een belangrijke activiteit van plannen en bouwen genereerde. Het ging daarbij niet alleen om de uitbouw van de noodzakelijke hardware voor een economisch project (havens, transportinfrastructuur, opslagplaatsen, fabrieken, enzovoort) of voor het welslagen van een missionaire actie (naast kerken en kloosters ook scholen en ateliers), maar ook om de realisatie van een gebouwde omgeving die de nodige levensruimte schiep voor de kolonisator en tegelijk zijn aanwezigheid en dominantie symbolisch markeerde. Het is in de gebouwen, straten, pleinen en wijken van koloniale stad dat die veelheid aan intenties op een gecondenseerde wijze neerslaat.

Fundamenteel historisch onderzoek naar de koloniale stad startte midden jaren zeventig en leidde snel tot het ontwikkelen van nieuwe methodologische kaders om processen van 'cultural contact' te beschrijven.¹⁸ De koloniale stad werd immers ook in een Afrikaanse context vaak naast, of soms bovenop bestaande, 'prekoloniale' nederzet-

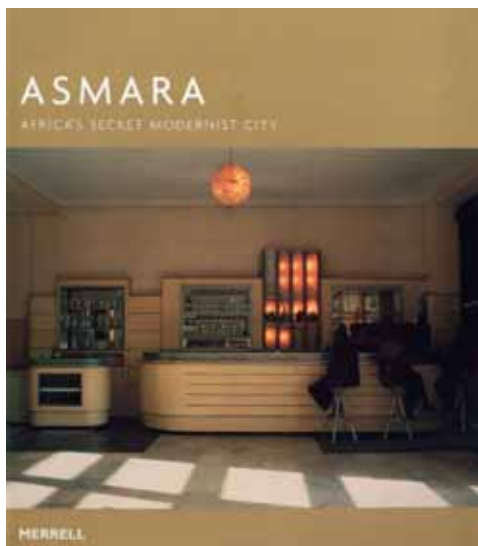
16 A.D. King geciteerd door Coquery-Vidrovitch in: Falola en Salm, *Urbanization*, 21.

17 Het gebruik van de term 'prekoloniaal' is tot op zekere hoogte problematisch, omdat ze de impliciete suggestie in zich draagt dat de koloniale periode de centrale referentie vormt voor de geschiedenis in Afrika. Zie o.m. A.D. King, 'Rethinking colonialism', in: N. Alsayyad (red.), *Forms of dominance. On the architecture and urbanism of the colonial enterprise* (Aldershot 1992) 340. Een referentiewerk omtrent de 'prekoloniale' stad is C. Coquery-Vidrovitch, *Histoire des villes d'Afrique noire. Des origines à la colonization* (Parijs 1993).

18 Een baanbrekende studie was A.D. King, *Colonial urban development. Culture, social power and environment* (Londen 1976), een boek dat weliswaar handelt over Brits India maar methodologisch gezien nog steeds relevant is, ook voor de studie van de koloniale stad in andere regio's. Voor een vroeg comparatief overzicht, zie R. Ross en G. J. Telkamp (red.), *Colonial cities. Essays on urbanism in a colonial context* (Dordrecht 1985).

tingsstructuren gebouwd. Zelfs wanneer het een *ex-nihilo* constructie betrof die een zogenaamde ‘terre vierge’ innam, was de creatie van de stad altijd het resultaat van een ‘colonial encounter’ en dus van een proces van – al dan niet gewelddadig – onderhandelen tussen lokale en externe actoren.¹⁹ De studie van koloniale architectuur, in het bijzonder die van subsaharisch Afrika, is pas sinds een tiental jaar uitgegroeid tot een belangrijk onderzoeksthema.²⁰ Tot op vandaag blijft een belangrijke opgave het documenteren van het lang miskende koloniale bouwpatrimonium.²¹ Internationale erfgoedorganisaties spelen een belangrijke rol in dergelijk onderzoek, dat veelal inventariserend van aard blijft.²² Vanuit een visie die vandaag met de term ‘patrimoine partagé’/‘shared heritage’ wordt aangeduid, beginnen hierbij ook lokale actoren structureel in het debat en het beleid in te grijpen. De erfgoedzorg in steden in Afrika blijft echter een discursieve praktijk, een sociale constructie die, wellicht meer nog dan in het westen, gerelateerd is aan identiteitsvorming, economische belangen, en machtsposities.²³

Asmara, de hoofdstad van Eritrea, een land in Oost-Afrika dat lange tijd een Italiaanse kolonie was, is een sprekend voorbeeld. De onder meer door UNESCO ondersteunde inspanningen om het historische bouwkundig erfgoed te beschermen tegen de druk van de actuele stedelijke ontwikkeling staan er op gespannen voet met initiatieven die het vaak beladen, ‘dissonante’ karakter van de oorsprong van het modernistische erfgoed (koloniaal én fascistisch) proberen bloot te leggen. Terwijl het boek *Asmara. Africa's secret modernist city* vanuit een erfgoedbekkernis voornamelijk de Italiaanse koloniale architectuur celebreert op de manier van een klassieke architectuurgids (en dus in-

Afbeelding 3: E. Denison et al. (red.), *Asmara. Africa's secret modernist city* (Londen 2003).

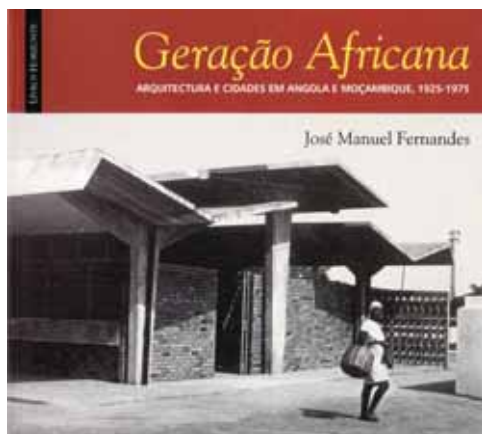
19 Voor de context van Congo zie o.m. L. de Saint Moulin, 'Les anciens villages des environs de Kinshasa', *Etudes d'histoire africaine*, 12 (1971) 83-119; J. S. Kivulu, 'La région de Matadi dans les années 1880', in: *Recueil d'études 'Le centenaire de l'Etat Indépendant du Congo'*, Académie Royale des sciences d'outre-mer (Brussel 1988) 323-349.

20 Het onderzoek naar de architectuur in Noord-Afrika startte eerder, met name begin jaren 1980.

21 Voor enkele voorbeelden uit geografisch diverse regio's, zie F. Doutreuve Salvaing (red.), *Architecture coloniale en Côte d'Ivoire* (Abidjan 1985); W. Lauber, *Deutscher Architektur in Kamerun 1884-1914* (Stuttgart 1988); B. Toulhier (red.), *Brazzaville-la-verte* (Parijs 1996); S. De Wolf, *Madagascar: Antananarivo. Un patrimoine méconnu* (s.l. 2007).

22 In de schoot van ICOMOS is een Scientific Committee actief onder het label 'Shared Built Heritage' dat zich richt op de studie en valorisatie van bouwkundig erfgoed in voormalig gekoloniseerde gebieden. Het Franse Institut National du Patrimoine organiseerde twee rondetafels over de problematiek van koloniaal bouwkundig erfgoed. Zie B. Toulhier en M. Paboïs (red.), *Architecture coloniale et patrimoine. Expériences européennes* (Parijs 2006). Moderne architectuur in Afrika krijgt sinds enkele jaren bijzondere aandacht in DOCOMOMO, de organisatie die zich inzet voor de studie en het behoud van moderne architectuur; zie onder meer het aan Afrika gewijde themanummer van het *Docomomo Journal* (juli 2005).

23 Een recent themanummer over deze problematiek van het tijdschrift *Autrepart* draagt de veelbetekende titel 'Inventer le patrimoine moderne dans les villes du Sud' (*Autrepart. Revue de sciences sociales au Sud*, 33, 2005).

Afbeelding 4: J. M. Fernandes, *Geração Africana. Arquitectura e cidades em Angola e Moçambique, 1925-1975* (Lissabon 2002).

trimonium in Afrika. Grofweg twee, niet altijd complementaire benaderingen van de thematiek vallen hierbij te onderscheiden (al situeren veel studies zich ergens tussen beide). Een eerste soort studies benadert de koloniale architectuur vooral vanuit het perspectief van de westerse architectuurgeschiedenis, en meer in het bijzonder in relatie tot de nationale geschiedschrijving van het moederland. Daarbij wordt met name aandacht gegeven aan de export van architecturale ideeën, praktijken en modellen vanuit de *métropole* naar de *villes outre-mers*. Voor de Franse, Italiaanse, Portugese en Belgische context zijn de eerste studies daarover voorhanden.²⁴ Analooq zijn analyses gevoerd over de wijze waarop bepaalde stedenbouwkundige modellen, zoals de 'garden city' of de 'neighbourhood unit', zich in koloniale gebieden hebben verspreid.²⁵ Onder meer door het onderzoek naar de Noord-Afrikaanse context, waaruit blijkt dat de 'kolonie' bij momenten als een stedenbouwkundig laboratorium fungeerde dat een belangrijke impact had op de planningspraktijk in het moederland, is het historiografische schema van eenrichtingsverkeer moederland-kolonie onder druk komen te staan. Sinds enkele jaren focust onderzoek op de mechanismen die de soms complexe trajecten bepalen van de transnationale transfer van bouw- en planningsexpertise naar Afrika (tijd-

zoomt op geïsoleerde architectuurobjecten die eerder stilistisch worden besproken), vertrekt de kritische documentaire *Asmara, Eritrea* van cineaste Caterina Borelli van een historisch-antropologische benadering. Ze gaat op zoek naar de wijze waarop de turbulente koloniale en postkoloniale geschiedenis van de stad specifieke gebouwen en plekken betekenis verleent voor de actuele bewoners.²⁴ De cruciale vraag die zich in deze context stelt is natuurlijk over 'wiens erfgoed' het eigenlijk gaat: wie neemt het initiatief? Voor wie? En waarom?²⁵

Begin jaren negentig verschenen de eerste, meer diepgravende architectuurhistorische studies over het koloniale bouwpa-

24 E. Denison et.al. (red.), *Asmara. Africa's secret modernist city* (Londen 2003); C. Borelli, 'Asmara, Eritrea', Rome/New York, anonime productions, 2007, 60 minutes, English spoken/subtitled; <http://www.anonime.net/asmara/> (architectuurhistorica Mia Fuller werkte mee aan deze documentaire).

25 Voor een discussie over deze thematiek met betrekking tot de stad Lubumbashi in Congo, zie J. Lagae, 'From "Patrimoine partagé" to "Whose heritage"? Critical reflections on colonial built heritage in the city of Lubumbashi, Democratic Republic of the Congo', *Afrika Focus*, 21/1 (2008) 11-30.

26 M. Culot en J.-M. Thiveaud (red.), *Architectures françaises outre-mer* (Luik 1992); G. Gresleri et.al. (red.), *Architettura italiana d'oltremare 1870-1940* (Bologna 1993); J. M. Fernandes, *Geração Africana. Arquitectura e cidades em Angola e Moçambique, 1925-1975* (Lissabon 2002). Voor Belgisch Congo, zie de diverse publicaties van Bruno De Meulder en Johan Lagae. Goede voorbeelden van een monografische studies van steden vanuit architectuurhistorisch perspectief zijn: L. Cohen en M. Efeb., *Casablanca. Mythes et figures d'une aventure urbaine* (Parijs 1998); C. Chipkin, *Johannesburg style. Architecture & society 1880s-1960s* (Cape Town 1993).

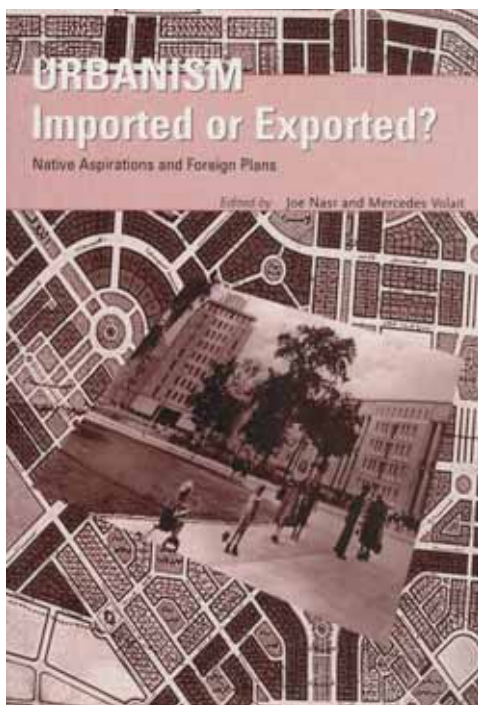
27 A. Lortie, *Paris s'exporte* (Parijs 1995) (cf. hoofdstuk 'Paris s'impose: villes françaises outre-mer'); C. Coquery-Vidrovitch et. al. (dir.), *La ville européenne outre mers: un modèle conquérant? (XV-XXe siècles)* (Parijs 1996).

schriften, congressen, onderwijs, migratie).²⁸ Een ander, hieraan gerelateerd aandachtspunt vormt de rol van lokale actoren, met vooral de opkomst van een lokale professie van architecten en planners.²⁹

Sinds een tiental jaar heeft zich binnen de studie van koloniale architectuur in Afrika een tweede benadering afgetekend, waarin niet zozeer de analyse van het koloniale architecturale object of stadsplan op zich centraal staat, maar wel de ideologische onderbouw van het koloniale bouwen en plannen. De impact van het werk van onder meer Michel Foucault en de introductie van het gedachtengoed van de *postcolonial studies* in de architectuurgeschiedschrijving vanaf begin jaren negentig heeft daarbij een cruciale rol gespeeld. Voortbouwend op Edward Saïd's idee dat kolonisatie ook in belangrijke mate een cultureel proces is, worden specifieke gebouwen en stedelijke plekken nu ook kritisch ontleed in relatie tot het politiek of cultureel geladen discours dat ze stuurde en betekenis verleende.³⁰ Zo is

de architectuur van Maxwell Fry en Jane Drew, die lange tijd uitsluitend werd beschouwd als een schoolvoorbeeld van het naoorlogse, aan het tropisch klimaat aangepaste modernisme, recent kritisch ontleed door ze te situeren in de specifieke context van het Britse imperialisme in West-Afrika waardoor het ontvoogdende karakter van het werk van deze sociaal progressieve Britse architecten in vraag kan worden gesteld.³¹

Vandaag worden stilaan de limieten van een op *postcolonial theory* gebaseerde architectuurgeschiedschrijving duidelijk, omdat ze vaak voorbijgaat aan de zekere graad van autonomie die de architectuurdiscipline bezit. Met name het gebruik van aan de postkoloniale literatuurkritiek ontleende concepten als 'hybriditeit' en 'the Other' blijken niet altijd even inzetbaar voor een kritische analyse van de formele of planmatige trans-

Afbeelding 5: J. Nasr en M. Volait, *Urbanism. Imported or exported? Native aspirations and foreign plans* (Chichester 2003).

²⁸ Sessies op de recentste en aangekondigde conferenties van de *European association for urban history* en de *Society of architectural historians* wijzen op de opkomst van de 'transnational transfer' als een belangrijk onderzoeksthema.

²⁹ J. Nasr en M. Volait (red.), *Urbanism. Imported or exported? Native aspirations and foreign plans* (Chichester 2003). Zie ook M. Volait, *Architectes & Architectures de l'Égypte moderne 1830-1950. Genèse et essor d'une expertise locale* (Parijs 2005).

³⁰ Het werk van Zeynep Çelik gaf deze benadering een belangrijke impuls, zie onder meer *Urban forms and colonial confrontations. Algiers under French rule* (Berkeley 1997).

³¹ M. Crimson, *Modern architecture and the end of empire* (Aldershot 2003); R. W. Liscombe, 'Modernism in late imperial British West Africa: The work of Maxwell Fry and Jane Drew, 1946-1956', *Journal of the society of architectural historians*, 65/2 (2006) 188-215. Voor een postkoloniaal getinte geschiedschrijving over andere Afrikaanse regio's, zie bijvoorbeeld H. Judin en I. Vladislavic (red.), *Blank Architecture, apartheid and after* (Rotterdam 1998); M. Fuller, *Moderns abroad. Architecture, cities and Italian imperialism* (Londen 2007).

formatie en syncretisme in de koloniale architectuur,³² fenomenen die al in de jaren tachtig op zinvolle wijze zijn geanalyseerd vanuit een meer klassieke architectuur-historische benadering.³³

Stedelijke segregatie in de koloniale stad

De *postcolonial theory* heeft er wel toe bijgedragen dat de aandacht van (architectuur)historici is verbreed, zodat niet alleen de markante koloniale architectuur wordt bestudeerd – we kunnen dan in de eerste plaats denken aan de publieke gebouwen in het Europese deel van de koloniale stad –, maar ook de meer anonieme gebouwtypes die op fundamentele wijze het koloniale project schraagden, gaande van de huisvesting voor Afrikanen en de industriële gebouwen, over de scholen tot de ziekenhuizen. Toch is het niet zozeer op de schaal van het gebouw, maar wel op die van de stadsplanning dat de ideologische grondslag van de koloniale verstedelijking het meest zichtbaar wordt. De koloniale stad is immers altijd tot op zekere hoogte een gesegregeerde stad. De op dominantie gebaseerde machtsverhouding tussen kolonisator en gekoloniseerde gaf aanleiding tot een stadsfiguur die grofweg uiteenvalt in de zogenaamde ‘Europese stad’ (vaak ook wel aangeduid als ‘ville’) en één of meer inlandse wijken (‘cités indigènes’/‘native towns’), doorgaans van elkaar gescheiden door een *no-man’s land*. Deze ruimtelijke scheiding in de stad weerspiegelt de koloniale orde die zeker in subsaharisch Afrika door een eurocentrisch discours over raciale ongelijkheid werd gestuurd en daarenboven ook gekoppeld was aan een sociale stratificatie. Stedelijke segregatie is op zich natuurlijk niet uniek voor de koloniale situatie – ook de westerse stad kent een sociale stratificatie die neerslaat in de stedelijke figuur –, maar de raciale gelaagdheid maakt het fenomeen er wel explicieter en meer zichtbaar.³⁴ Tenslotte is de historische studie van segregatie ook van belang voor een goed begrip van de actuele stedelijke conditie in subsaharisch Afrika. In vele gevallen heeft de ruimtelijke scheiding een blijvende impact op de stedelijke structuur en het functioneren van de stad. Zo worden de ruimtelijke patronen van de *apartheid*-stad weerspiegeld in de hedendaagse ‘geografie van geweld’ in Johannesburg, die traceert welke misdaden waar voorkomen.³⁵ Daarnaast duiken vandaag in diverse Afrikaanse steden ook de eerste vormen van ‘gated communities’ op, al verschilt de onderliggende logica van plek tot plek.³⁶

32 Voor de betekenis van deze begrippen in *postcolonial theory*, zie B. Ashcroft et al., *Post-colonial studies. The key concepts* (Londen 2000). Voor een voorbeeld van de toepassing van het aan Homi Bhabha ontleende begrip ‘hybriditeit’, zie P. A. Morton, *Hybrid modernities. Architecture and representation at the 1931 colonial exposition, Paris* (Cambridge/Massachusetts 2000). De limieten van een door *postcolonial theory* beïnvloede geschiedschrijving kwamen expliciet naar voor tijdens de *Docomomo* Conference van 2006, gewijd aan het thema ‘Other Modernisms’. Voor een scherpe kritiek op de ‘tyranny of postcolonial theory’ in de kunstkritiek, zie R. Araeen, ‘A new beginning. Beyond postcolonial cultural theory and identity politics’, *Third text*, 50 (2000) 3–20.

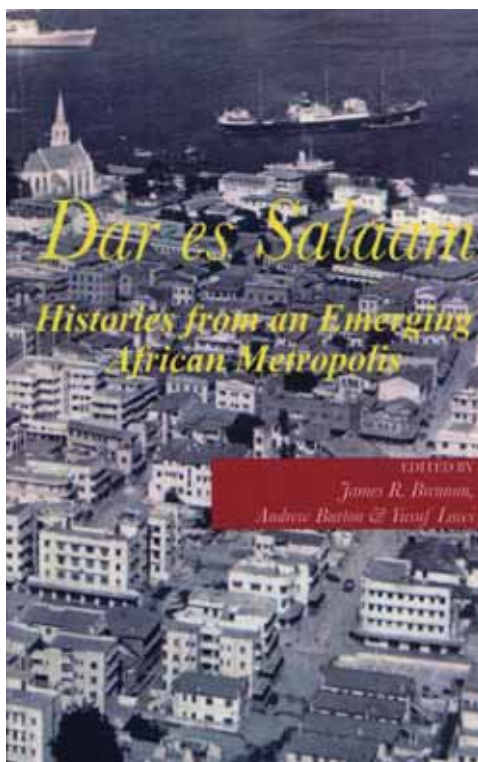
33 F. Béguin, *Arabesances. Décor architectural et tracé urbain en Afrique du Nord, 1830–1950* (Parijs 1983). Ook diverse bijdragen in *Lotus*, 26 (1980) (themanummer ‘Hybrid Architecture’).

34 In haar overzichtsartikel over stedelijke segregatie in de Afrikaanse stad articuleert Odile Goerg expliciet de parallelen en verschillen met de situatie in de westerse, in casu Franse stad. Zie O. Goerg, ‘De la ségrégation coloniale à la tentation sécessionniste: l’urbanisme sécuritaire’, in: L. Fourchard en I. O. Albert (red.), *Sécurité, crime et ségrégation dans les villes d’Afrique de l’Ouest du XIXe siècle à nos jours* (Parijs 2003) 245–261.

35 L. Bremner, ‘Crime and the emerging landscape of post-apartheid Johannesburg’, in: Judin en Vladislavic (red.), *Blank architecture*, z.p.

36 Zie bijvoorbeeld R. Tomlinson et al. (red.), *Emerging Johannesburg: perspectives on the postapartheid city* (New York/Londen 2003). Het recente fenomeen van de ‘gated communities’ rond Cairo verschilt wezenlijk van het op ‘ur-

Studies uit de jaren tachtig hebben belicht hoe de ruimtelijke praktijk van rassenscheiding al vroeg in voege trad in de Afrikaanse stad, zij het vaak op een *ad hoc* manier. Ze werd bovendien lange tijd gemaskeerd door een hygiënistisch discours waarbij de scheiding werd gelegitimeerd op basis van het zogenaamde 'sanitary syndrome'.³⁷ In de jaren twintig werd de fysieke ruimte tussen de Europese en de 'inlandse' stad in het koloniale jargon niet toevallig als een 'cordon sanitaire' omschreven dat een welbepaalde breedte moest hebben om de transmissie van malaria te vermijden.³⁸ Stedenbouwkundige richtlijnen zullen pas vanaf de jaren twintig deze scheiding in meer raciale termen dicteren. Aanvankelijk werd de ruimtelijke scheiding immers in vele gevallen gestuurd via een wetgeving die beperkingen oplegde aan het gebruik van bouwmaterialen of praktijken die de toegang tot landeigendom via economische restricties controleerden. Het is ook vanaf die periode dat de mobiliteit tussen beide stadsdelen steeds meer aan banden wordt gelegd. De stadsplanning ontwikkelde in de interbellumperiode langzaam tot een onderdeel van een ruimer stedelijk beleid dat niet zozeer de angsten voor – een vaak verbeelde – besmetting wil inperken, maar vooral greep wil krijgen op een groeiend onzekerheidsgevoel binnen de blanke gemeenschap die in de stedelijke samenlevingen in subsaharisch Afrika doorgaans de minderheid vormde.

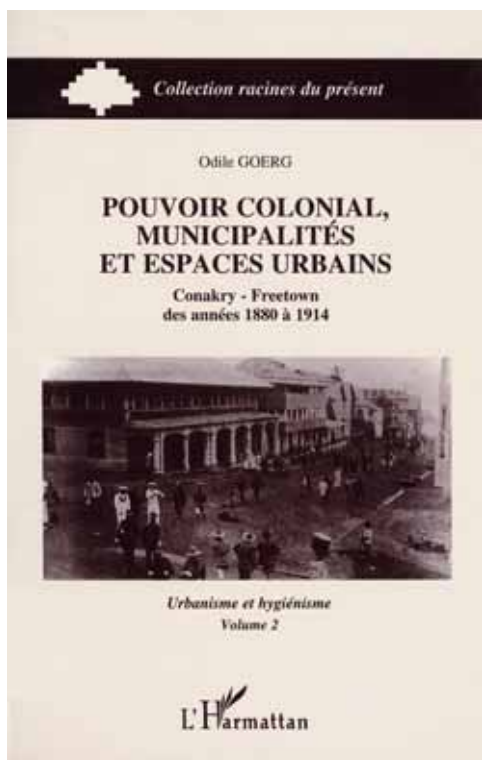

Afbeelding 6: J.R. Brennan et al. (red.), *Dar Es Salaam. Histories from an emerging African metropolis* (Dar es Salaam 2007).

ban fear' gebaseerde fenomeen in steden als Los Angeles of Johannesburg; zie E. Denis, 'Cairo as neo-liberal capital? From walled city to gated communities', in: D. Singerman en P. Amar (red.), *Cairo cosmopolitan. Politics, culture and urban space in the new globalized Middle East* (Cairo/New York 2006) 47-71.

³⁷ Voor een overzicht van de belangrijkste studies, zie C. Coquery-Vidrovitch, 'Residential Segregation in African Cities', in: Falola en Salm, *Urbanization and African Cultures*, 345, voetnoot 4.

³⁸ Contemporaine bronnen zijn vaak bijzonder expliciet in dat opzicht, zie bv. volgende passage met betrekking tot de stad Lubumbashi in Congo: 'La zone neutre évite toute promiscuité entre le blanc et le noir; elle sépare les deux cités par un espace pratiquement libre de 500 mètres au minimum, distance qui correspond à l'ampleur normale du vol du moustique transmettant la malaria. La zone neutre écarte donc la vie du noir de celle du blanc; elle met ce dernier à l'abri des foyers de malaria, des divertissements bruyants du noir et rend, en conséquence, les conditions d'existence de chaque race nettement indépendantes [...] c'est un véritable cordon sanitaire orienté, en conséquence, perpendiculairement aux vents dominants'. R. Hins, 'L'Urbanisme au Katanga' in: *Essor du Congo*, numéro spécial Exposition d'Elisabethville (1931) s.p.

Afbeelding 7: O. Goerg, *Pouvoir colonial, municipalités et espaces urbains, Conakry-Freetown, des années 1880 à 1914* (Parijs 1997).

Dergelijke ontwikkelingen zijn goed beschreven in monografische studies over specifieke steden in voormalig Frans en Brits Afrika, zoals Conakry, Dakar, Porto Novo, Freetown of Dar es Salaam, maar ook voor bijvoorbeeld een stad als Douala in Kameroen.³⁹ Ook voor de Zuid-Afrikaanse context is het thema goed gedocumenteerd, met name voor Johannesburg of Kaapstad, al is ook onderzoek gevoerd naar minder bekende steden als Pietermaritzburg.⁴⁰ Via een micro-historische analyse tonen deze studies de wijze waarop de ruimtelijke segregatie evolueerde van een geïmproviseerde praktijk naar een meer geïstitutionaliseerd beleid, maar ook hoe de implementatie ervan noodgedwongen inspeelde op specifieke lokale kenmerken zoals topografie, reeds bestaande nederzettingspatronen of de samenstelling van de stedelijke samenleving. Comparatieve studies omtrent het thema van de ruimtelijke segregatie blijven voorlopig schaars. Het weinige onderzoek dat vanuit zo'n perspectief is gevoerd en voornamelijk ingaat op een Frans-Britse vergelijking, laat zien dat

ondanks de verschillende politieke culturen en geplogenheden van beide koloniale mogendheden de praktijk op het terrein niet altijd zo heel erg uiteenliep. Zelfs in die regio's waar er geen feitelijk legaal kader voor raciale segregatie bestond, zoals in Frans West-Afrika, stuurde de koloniale orde aan op een sociale segregatie die zich in ruimtelijke termen vertaalde en de facto leidde tot een residentiële scheiding tussen gekoloniseerden en kolonisatoren.⁴¹ Maar de conditie van de 'colour bar' die zo typerend is voor de manier waarop het dagelijkse leven in Zuid-Afrika vanaf 1948 onder het apartheid-regime in al haar facetten (wonen, mobiliteit, vrije tijd, ...) werd gereguleerd, valt niet zomaar te extrapoleren naar andere Afrikaanse steden, ook al is een zekere invloed van het Zuid-Afrikaanse koloniale model op het beleid in andere regio's aantoonbaar.⁴² Dat geldt in het bijzonder voor de Noord-Afrikaanse context, waar de koloniale dominantie vaak

39 A. Seck, *Dakar, métropole ouest africaine* (Dakar 1970); A. Sinou en B. Oloudé, *Porto-Novo. Ville d'Afrique noire* (Marseille 1988) J.R. Brennan et. al. (red.), *Dar Es Salaam. Histories from an emerging african metropolis* (Dar es Salaam 2007). A. Eckert, *Grundbesitz, landkonflikte und kolonialer wandel. Douala 1880 bis 1960* (Stuttgart 1999); O. Goerg, *Pouvoir colonial, municipalités et espaces urbains, Conakry-Freetown, des années 1880 à 1914* (Parijs 1997).

40 P. Denis, 'Les métamorphoses d'une ville sud-africaine: Pietermaritzburg (Kwazulu-Natal) de l'ère coloniale à l'avènement de la démocratie', in: Vellut, *Villes d'Afrique*, 218-237.

41 O. Goerg Goerg *Pouvoir colonial*, op. cit. C. Coquery-Vidrovitch, 'Residential segregation in African cities'.

42 Dat geldt onder meer voor het planningsbeleid in een stad als Lubumbashi, Congo, in de jaren 1920.

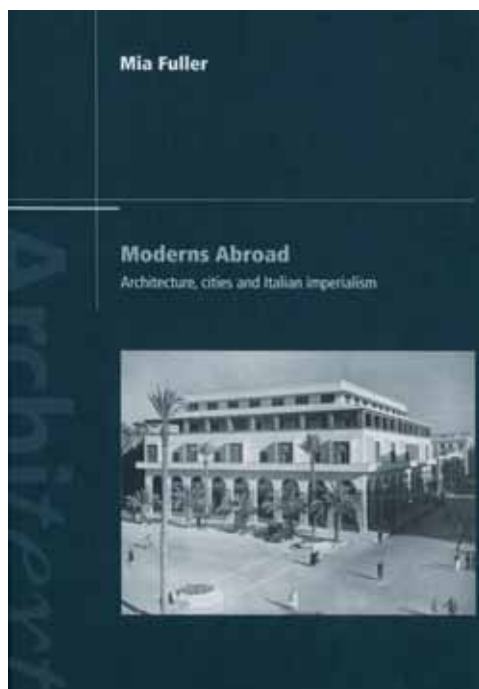
op een meer omfloerste manier de stadsplanning stuurde. Waar Janet Abu-Lughod in 1980, in een reactie op de eerdere lofzangen op stedelijke beleid van Lyautey, de stedelijke segregatie in de Marokkaanse stad Rabat nog provocerend onder de noemer *apartheid* plaatste, maakt architectuurhistorica Mia Fuller vandaag bijvoorbeeld een meer genuanceerd onderscheid tussen Tripoli (Libië) als een 'Italian colonial city' en Addis Abeba (Ethiopië) als een 'Italian imperial city'.⁴³

Actoren in de koloniale Afrikaanse stad

Meer recente studies over de stedelijke segregatie in Afrika geven aan dat de klassieke dichotomie 'kolonisator – gekoloniseerde' niet volstaat om de koloniale stedelijke realiteit te vatten. De koloniale samenleving was immers in vele gevallen een stuk complexer dan dit binaire model laat uitschijnen. De wetgeving op de stadsplanning in de voormalige Belgische kolonie bijvoorbeeld ging uit niet alleen uit van 'européens' en 'indigènes' maar ook

van een tussengroep die doorgaans werd aangemerkt met 'asiatiques', soms met 'gens de couleur', beide verzamelnamen voor al wie niet in de twee klassieke categorieën paste. Een recente studie over stedelijke segregatie in Dar es Salaam wijst analoog op de prominente aanwezigheid van 'Indians', die de lokale koloniale overheid voor het dilemma plaatste of ze deze vermogende gemeenschap van handelaars actief moest betrekken in de stadsontwikkeling dan wel ze aan banden moest leggen om de greep op de Afrikaanse populatie niet te verliezen, een dilemma dat een cruciale impact had op de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, en meer bepaald op het toekennen van locaties voor huisvesting.⁴⁴

De koloniale samenleving was in vele Afrikaanse steden bovendien uitgesproken kosmopolitisch van aard, wat zich vaak aan de gebouwde vorm laat aflezen. De stad Lubumbashi in Congo, het voormalige Elisabethstad, vormt een sprekend voorbeeld. Omwille van een spoorverbinding met *l'Afrique australe* die tot Kaapstad liep, was de stad immers sterk onderhevig aan een migratie en culturele invloedssfeer uit het hoofdzakelijk anglofone zuiden. Bovendien kende ze een prominente Joodse, Griekse, Portugese en Italiaanse aanwezigheid, die zich tot op vandaag weerspiegelt in markante gebouwen die getuigen van een sociale stratificatie. Ondanks een helder afleesbare fysieke scheiding tussen *ville européenne* en *cités indigènes* in de stadsfiguur van Lubum-

Afbeelding 8: M. Fuller, *Moderns abroad*. Architecture, cities and Italian imperialism (Londen 2007).

⁴³ J. Abu-Lughod, *Rabat. Urban Apartheid in Morocco* (Princeton 1980). M. Fuller, *Moderns abroad*.

⁴⁴ J. R. Brennan, 'Between Segregation and Gentrification: Africans, Indians, and the struggle for housing in Dar es Salaam, 1920-1950', in: Brennan et.al., *Dar es Salaam*, 118-135.

bashi, vraagt het kosmopolitische karakter van haar koloniale samenleving om een fijnmaziger analyse van de sociale geografie.⁴⁵

Net als in Europa, kwam ook de stad in subsaharisch Afrika dus tot stand binnen een complex krachtenveld van actoren. Maar het is pas met de opkomst van *postcolonial theory* dat de 'agency' van alle actoren ook ten volle is doorgedrongen in het onderzoek.⁴⁶ Daarnaast heeft het werk van Franse sociologen als Henri Lefebvre, Michel de Certeau en Pierre Bourdieu ook geleid tot een toenemende aandacht in het architectuur- en stadshistorisch onderzoek voor aspecten als 'beleefde ruimte' en 'alledaagsheid',⁴⁷ terwijl Pierre Nora's invloedrijke concept *lieux de mémoire* ook in de Afrikaanse context is geïntroduceerd, zij het niet zonder kritische kanttekeningen.⁴⁸ De totstandkoming van de stedelijke ruimte in Afrika wordt niet langer exclusief als een *top-down* planningsproces benaderd, maar wordt ook steeds meer bestudeerd vanuit *bottom-up* processen waarin de stadsbewoner een actieve rol krijgt toebedeeld. Lokale transformaties en toe-eigeningsprocessen, zowel op institutioneel niveau als in het dagelijkse leven, vormen daarbij een belangrijk aandachtspunt.

Hoewel sommige auteurs hebben beweerd dat beslissingsprocessen in een koloniale context vaak directer en eenvoudiger verlopen dan in het moederland,⁴⁹ toont recent stadshistorisch onderzoek dat tussen de theorie van het stadsplan – met bijhorend discours – en de implementatie op het terrein vaak een wijde kloof gaapt. De stad die koloniale beleidsvoerders en planners zich voorstelden, valt zelden samen met de reëel gebouwde ruimte. Om die discrepantie te doorgronden is het van belang om de aandacht te verschuiven van de planner en architect naar de meer technocratische milieus van de koloniale administratie zoals bijvoorbeeld de Diensten Openbare Werken die, zoals Peter Scriver het voor de Brits koloniale context in India heeft genoemd, de 'scaffolding of empire' vormen.⁵⁰ Het is immers hier dat koloniale wensdromen botsen met de pragmatiek van *urban governance*, en divergerende, en zelfs conflicterende visies over de stad binnen het koloniale milieu vallen te traceren. Het is onder meer ook in dergelijke milieus dat zogenaamde 'middle figures' zijn te situeren die de laatste jaren een bijzonder aandachtspunt zijn geworden in *colonial studies*, omdat ze vanuit hun positie als 'both insider en outsider' ons begrip over de werking van de macht in een koloniale (stedelijke) context bijstellen.⁵¹ Zo brengt Garth Andrew Myers in zijn studie over de planning

45 Dat is de inzet van een lopend onderzoek aan de vakgroep architectuur en stedenbouw, Universiteit Gent, onder leiding van Johan Lagae.

46 Voor het begrip 'agency' dat toelaat de dichotomie tussen een 'actieve kolonisor' en een 'passieve gekoloniseerde' te overstijgen, zie Ashcroft, *Post-Colonial Studies*, 8-9.

47 Zie bv. N. Stieber, 'Microhistory of the Modern City: Urban Space, Its Use and Representation', *Journal of the society of architectural historians*, 58/3 (1999) 382-391; I. Borden et. al. (red.), *The unknown city: contesting architecture and social space* Cambridge/Massachusetts (Massachusetts 2001).

48 Met name Bogumil Jewsiwiecki steunt in zijn analyse van de postkoloniale stedelijke cultuur in Afrika op het concept van Nora. Voor een kritiek op de toepassing van Nora's concept in een Afrikaanse context, zie Henri Moniot, 'Faire du Nora sous les tropiques?', in J.P. Chrétien en J.L. Triaud (dir.), *Histoire d'Afrique. Les enjeux de mémoire* (Parijs 1999) 13-26. Voor een toepassing ervan voor de kritische analyse van de koloniale bouwproductie, zie Z. Çelik, 'Colonial/postcolonial Intersections. Lieux de mémoire in Algiers', in: Z. Sardar et. al. (red.), *The Third Text reader on art, culture and theory*, (Londen 2002) 61-72.

49 Alsayyad, *Forms of dominance*, 5.

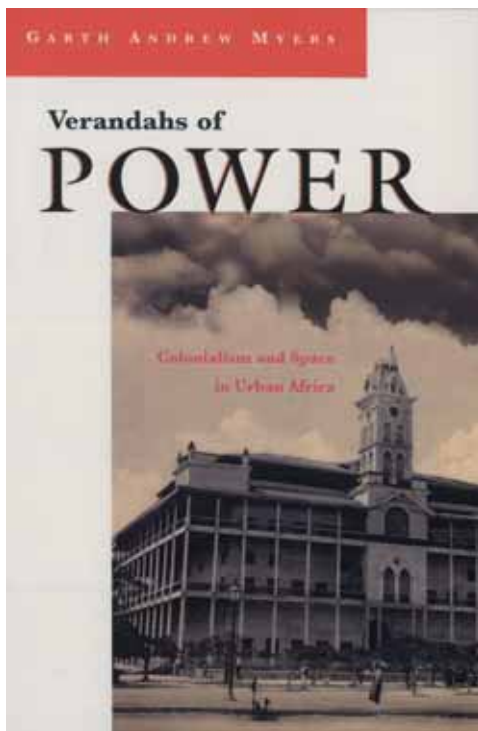
50 P. Scriver (red.), *The scaffolding of empire*, Proceedings 4th Camea Symposium (University of Adelaide 2007).

51 Dergelijke 'middle figures' vormen ook een aandachtspunt binnen andere onderzoeksvelden, bv. in de historische studie van de koloniale geneeskunde, zie N. Hunt, *A colonial lexicon of birth ritual, medicalization and mobility in the Congo* (Durham 1999).

van Zanzibar een atypische ‘middle class civil servant’ van Indische afkomst naar de voorgrond die als architect een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van de stad vanaf de late jaren dertig.⁵² Het persoonlijke levensverhaal van Patel Ismail Youssuf, die als Pakistanees handelaar van Britse origine één van de belangrijkste bouwers was in Mbandaka, Congo, illustreert dat de stedelijke ontwikkeling in de Belgisch kolonie, zeker in middelgrote centra, lang niet uitsluitend van bovenaf door de koloniale overheid werd aangestuurd.⁵³

De socioloog Georges Balandier heeft in een spraakmakende studie over Brazzaville uit 1955 al benadrukt hoe Afrikaansen zich in de confrontatie met een geïmporteerde Europese moderniteit die de nieuwe koloniale ruimte van de stad typeert, een nieuwe identiteit construeerden.⁵⁴ De aandacht voor de *agency* van Afrikaanse stadsbewoners is dus niet nieuw. Recent onderzoek focust echter ook meer op de concrete ruimtelijke implicaties van momenten van Afrikaanse contestatie en

toe-eigening van de stad. Zo tonen diverse studies over *policing* in koloniale steden hoe stadsbewoners probeerden te ontsnappen aan het keurslijf dat de gesegregeerde koloniale ruimte hen oplegde, door bijvoorbeeld reglementering met betrekking tot mobiliteit te negeren of op creatieve wijze te omzeilen, en hoe de overheid, vanuit een bezorgdheid omtrent *urban governance*, dergelijke praktijken probeerde in te dijken.⁵⁵ De neutrale zone van de koloniale stad, zo blijkt, fungeerde niet altijd in absolute zin als een fysieke barrière tussen de Europese en Afrikaanse wijken. Het feit dat ze vaak de locatie vormde voor publieke voorzieningen als de markt of hospitalen maakt dat ze ook ruimte liet voor specifieke vormen van ‘colonial encounter’.⁵⁶ Micro-analyses van specifieke episodes leren dat *bottom-up* processen bij momenten in staat waren de koloniale plannings-

Afbeelding 9: G.A. Myers, *Verandahs of power. Colonialism and space in urban Africa* (Syracuse 2003).

⁵² G. A. Myers, *Verandahs of power. Colonialism and space in urban Africa* (Syracuse 2003).

⁵³ S. Lufungula Lewono, 'Patel Ismail Youssuf, un bâtisseur de Coquilhatville (Mbandaka), 1934-1969', *Annales Équatoriales*, 23 (2002) 217-244.

⁵⁴ G. Balandier, *Sociologie des Brazzavilles noires*, (Parijs 1985; 1ste editie: 1955).

⁵⁵ L. Fourchard en I. O. Albert (red.), *Sécurité, crime et ségrégation dans les villes d'Afrique de l'Ouest du XIXe siècle à nos jours* (Parijs 2003); A. Burton, 'Brothers by the day: Policing the urban public in Dar es Salaam, 1919-1961', in: Brennan et. al., *Dar es Salaam*, 136-156. Dit thema is ook aan de orde in stadsgeschiedenis in andere regio's, zie bv. het hoofdstuk "The ultimate Masters of the City": Policing public order', in P. Kidambi, *The making of an Indian metropolis. Colonial governance and public culture in Bombay 1890-1920* (Aldershot 2007).

⁵⁶ Een microhistorische analyse van de rol van de markt van Leopoldstad/Kinshasa als plek van segregatie en ontmoeting vormt onderdeel van het lopende doctoraatsonderzoek van Luce Beeckmans.

logica en -praktijk te doorbreken. Zo mislukte bijvoorbeeld een plan uit 1903-1904 om een 'quartier pour gens de couleur' te installeren in Boma, de eerste hoofdstad van de Belgische kolonie, omdat Portugese en West-Afrikaanse handelaars erin slaagden het eraan gekoppelde onteigeningsproject langsheen de belangrijkste straat, de *Avenue Royale* te blokkeren.⁵⁷

Een uitgelezen thema om de toe-eigening van de Afrikaanse stedelijke ruimte door diverse actoren te bestuderen vormt wat Odile Goerg als 'fêtes urbains' heeft omschreven.⁵⁸ In de Afrikaanse context krijgen dergelijke tijdelijke evenementen, die zich typologisch situeren in het spectrum tussen 'le codifié' en 'le spontané', immers een uitgesproken ideologische geladenheid. Zo etaleerde de koloniale overheid haar macht immers niet alleen in permanente, stenen architectuur, maar ook via 'stedelijke rituelen' als parades, processies, ceremoniële ontvangsten van buitenlandse gasten, die meestal op zorgvuldige wijze werden geënceneerd in de stedelijke ruimte. Straten en pleinen van de koloniale stad vormden met andere woorden doorgaans geïnstitutionaliseerde ruimtes die de Afrikaanse *agency* sterk inperkten. Maar de koloniale stad kende ook plekken die de Afrikaanse stadsbewoner zich gemakkelijker kon toe-eigenen, zoals bijvoorbeeld de bar in de *cité*. Charles Didier Gondola's studie over koloniaal Kinshasa en Brazzaville illustreert op fascinerende wijze hoe de Afrikaanse arbeider in deze omgeving even uit de tijdslogica en controle van de koloniale orde kon stappen waarbij noch de avondklok, noch de nationale en natuurlijke grens tussen Frans en Belgisch Congo absolute barrières bleken voor de Afrikaanse stedelijke mobiliteit. Zijn onderzoek geeft, samen met andere studies, ook aan dat de bar in de *cité* bij uitstek de stedelijke ruimte is waar de Afrikaanse vrouw zowel de conventies van de koloniale samenleving als die van de traditionele Afrikaanse genderpatronen kon doorbreken om zichzelf als nieuwe stadsbewoner en 'femme libre' heruit te vinden.⁵⁹ Het zijn op dergelijke 'vrijplaatsen' of heterotopische plekken, om de term van Foucault te gebruiken, dat de culturele dynamiek van de Afrikaanse stad met de eraan gelinkte processen van adoptie, transformatie en syncretisme zich op een geïntensifieerde manier uitten.⁶⁰

'Mapping the African city'

De verschuivingen en actuele tendensen in de stadsgeschiedenis met betrekking tot subsaharisch Afrika hangen niet alleen samen met de ontwikkeling van nieuwe theoretische inzichten of het meer interdisciplinair worden van het onderzoek, maar ook met de eraan gekoppelde verbreding van het arsenaal bronnen waarover de historicus kan beschikken: naast geschreven (archief)documenten, wordt vandaag ook steeds meer gebruik gemaakt van visuele bronnen (kaarten, foto's, films), literatuur en mondelinge getuigenissen om zicht te krijgen op de koloniale stedelijke realiteit in Afrika en de ma-

57 K. Ngoma Di Mbumba Côme, *Boma. 1er Capitale de l'Etat Indépendant du Congo* (Kinshasa 2005) 277-281; J. Lagae, T. De Keyser en J. Vervoort, *Boma 1880-1920. Koloniale hoofdstad of kosmopolitische handelspost?* (Gent/Tervuren 2005) [cd-rom].

58 O. Goerg (red.), *Fêtes urbaines en Afrique. Espaces, identités et pouvoirs* (Parijs 1999).

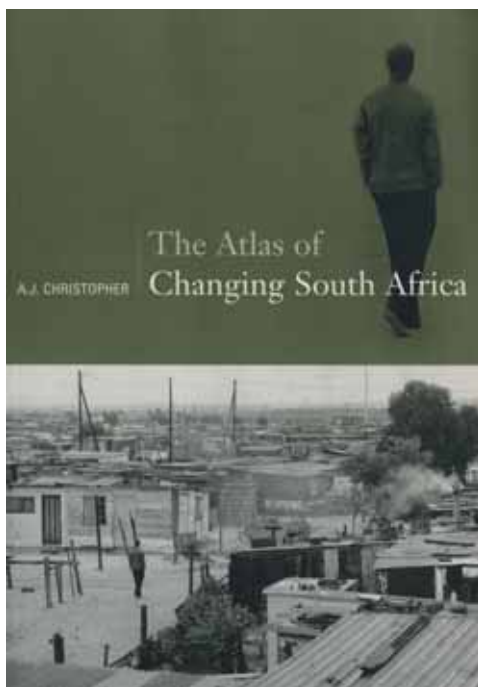
59 Ch. Didier Gondola, *Villes miroirs. Migrations et identités urbaines à Kinshasa et Brazzaville 1930-1970* (Parijs 1997). Zie ook idem, "Bisengo ya la joie". Fête, sociabilité et politique dans les capitales congolaises', in Goerg, *Fêtes urbaines*, 87-112.

60 De muzikale cultuur in Afrikaanse steden vormt hiervan een bijzondere getuige.

nier waarop de vele actoren, van beleidsvoerders en planners tot meer anonieme stadsbewoners zich tot de stedelijke ruimte verhouden.

Kaarten blijven uiteraard een voor de hand liggende bron om de *forma urbis* te bestuderen en ontwikkelingen in de stedelijke ruimte te traceren en onderzoeken.⁶¹ Ondanks een lange traditie in het gebruik van kaartmateriaal binnen disciplines als de architectuurgeschiedenis of *urban geography* en de beschikbaarheid van nieuwe, relatief eenvoudig te manipuleren technologieën voor ruimtelijke analyse, blijven ze in stadshistorisch onderzoek als bron van informatie nog onderbenut.⁶² Kaart- en planmateriaal maakt nochtans een aantal processen erg inzichtelijk. Zo documenteert het boek *Atlas of Changing South Africa* via visuele bronnen hoe de evolutie in het segregatiebeleid in Zuid-Afrika concrete ruimtelijke implicaties teweegbracht op verschillende schaalniveaus (regio, stad, wijk, gebouw).⁶³ Kaarten zijn natuurlijk ook altijd, en zeker in een koloniale context, ideologische constructies en getuigen, net als de toponomie, van de symbolische toe-eigening van de ruimte.⁶⁴ Maar precies dat maakt ze tot interessante studieobjecten voor een kritische analyse van specifieke koloniale praktijken.⁶⁵

Naast kaarten, vormen foto's en films een belangrijke, nog vaak onontgonnen bron voor stadshistorisch onderzoek over Afrika. De laatste jaren zijn bijzonder rijke collecties gedocumenteerd, die naast de visuele koloniale propaganda ook het werk van Afrikaanse fotografen en cineasten hebben doen (her)ontdekken.⁶⁶ Soms bieden dergelijke beelden en films een blik op de alledaagse stedelijke realiteit die uitnodigt het door de klassieke historiografie overgeleverde beeld van de gesegregeerde koloniale stad bij

Afbeelding 10: A.J. Christopher, *The atlas of changing South Africa* (Londen 2001).

61 Een schat van informatie met betrekking tot Afrikaanse stadskaarten is te vinden in J. Poinso et. al., *Les villes d'Afrique noire entre 1650 et 1960. Politiques et opérations d'urbanisme et d'habitat* (Parijs 1989).

62 J.-L. Arnaud, *Analyse spatiale, cartographie et histoire urbaine* (Marseille 2008).

63 A.J. Christopher, *The Atlas of Changing South Africa* (Londen 2001).

64 'Cartography' in: Ashcroff, *Post-colonial studies*, 31-34.

65 De studie van wijzigende straatnamen is mede door Pierre Nora's *Lieux de mémoire*-project al lange tijd een belangrijk aandachtspunt in de stadsgeschiedenis. Ze vormt, zoals bijvoorbeeld Zeynep Çelik voor Algiers heeft laten zien, ook een interessante invalshoek om continuïteiten en breuken tussen de koloniale en postkoloniale periode op het spoor te komen.

66 Zie onder meer de publicaties van het in Parijs gevestigde Revue Noire: *Anthology of African and Indian Ocean photography* (1999, eerste Franse editie: 1998); *Africa Urbis* (1999); *Photographies de Kinshasa* (1996). Ook het internet vormt een belangrijke bron van informatie, met onder meer specifieke sites gewijd aan koloniale postkaarten uit specifieke regio's.

Afbeelding 11: N'Gone Fall et.al., Photographies de Kinshasa (Parijs 1996).

te stellen. Dat geldt vooral voor de productie vanaf de jaren vijftig toen fotografie, en wat later film, in Afrika ook een instrument van Afrikaanse ontvoogding werd. We kunnen daarbij bijvoorbeeld denken aan de fotoreportages die Ricardo Rangel maakte over het nachtleven in Maputo, Mozambique, begin jaren zestig. Maar ook de laat negentiende-eeuwse productie van Afrikaanse fotostudio's die 'the colonized middle' in West-Afrika of Zuid-Afrika portretteerde, vormt een dankbare bron voor het herdenken van de stedelijke cultuur.⁶⁷

Het zijn niet alleen foto's die licht kunnen werpen op de alledaagse realiteit in de Afrikaanse koloniale stad. Ook literatuur kan in dit verband een belangrijke rol spelen. Literatuur heeft immers – en dat geldt uiteraard niet enkel voor de context van de koloniale stad – het vermogen om plekken en steden als fysieke en mentale constructies op krachtige wijze

te verbeelden en daarbij de dimensie van de 'geleefde tijd' naar voor te laten komen.⁶⁸ Net zoals in de westerse literatuur, vormt ook de stad een belangrijk topos in de literaire productie in Afrika, zowel tijdens de koloniale als postkoloniale periode, wat maakt dat er een belangrijk corpus aan teksten beschikbaar is die stadshistorische analyses kunnen verrijken.⁶⁹

In deze context moet ook gewezen worden op het belang van mondelinge geschiedenis, die in westerse academische kringen stilaan ingeburgerd raakt, maar binnen het Afrika-onderzoek een lange traditie kent.⁷⁰ Sinds eind jaren zeventig hebben mondelinge getuigenissen een fundamentele bijdrage geleverd in het documenteren en analyseren van de stedelijke herinnering in Centraal-Afrika. Waar het baanbrekende onder-

67 Voor een sprekend voorbeeld van de wijze waarop fotografie de analyse over Afrikaanse stedelijkheid kan herrijken, zie R. Bester, 'City and Citizenship', in: O. Enwezor, *The short century. Independence and liberation movements in Africa 1945-1994* (Munich 2001) 219-224.

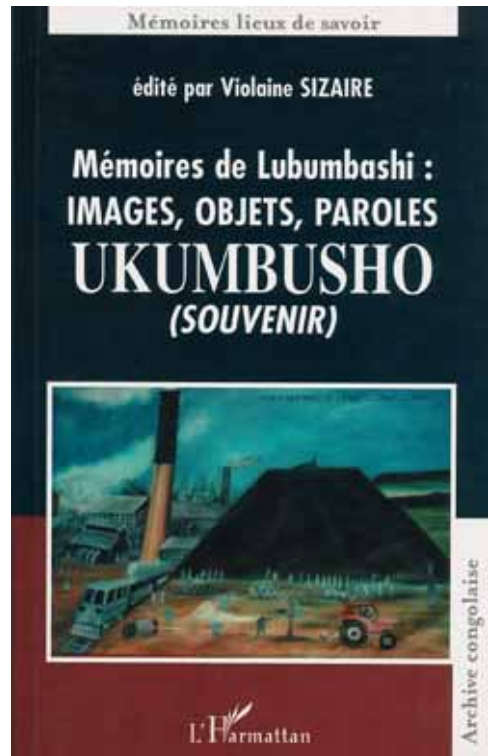
68 Zie in dat verband o.m. enkele bijdragen in het themanummer 'Literatuur & architectuur. Bespiegeling/verbeelding', *Oase*, 70 (2006).

69 Voor de Franstalige literatuur met betrekking tot Centraal Afrika zijn een aantal anthologiën en kritische studies voorhanden waarin aandacht wordt gegeven aan ruimtelijke topoi. Een greep uit het brede aanbod: G. Ngal, *Littératures Congolaises de la RDC, 1482-2007 : histoire et anthologie* (Parijs 2007); A. Tshitungu Kongolo, *Aux pays du fleuve et des Grands Lacs. Tome I. Chocs et rencontres des cultures (de 1885 à nos jours)* (Brussel 2000); P. Halen, *Le petit belge a vu grand. Une littérature coloniale* (Brussel 1993). Voor een bredere franstalige anthologie, zie R. Chemain, *La ville dans le roman africain* (Paris 1981).

70 Onder meer het onderzoek naar 'prekoloniaal' Afrika heeft een belangrijke impuls gegeven aan de mondelinge geschiedenis en haar tot volwaardige academische discipline laten uitgroeien. Een sleutelfiguur in dat verband is Jan Vansina, die reeds in de jaren 1960 baanbrekend werk verrichtte in dit domein.

zoek van figuren als Johannes Fabian en Bogumil Jewsiewicki over de stad Lubumbashi zich aanvankelijk vooral concentreerde op de herinnering van de Congolese stadsbewoners,⁷¹ zien we de laatste jaren ook initiatieven ontstaan die de ‘mémoire urbaine’ van andere bevolkingsgroepen traceren.⁷²

De stadsgeschiedenis van de koloniale (en hedendaagse) Afrikaanse stad is niet alleen een onderzoeksdomein in volle ontwikkeling, maar zoals hierboven werd geschetst ook een studieveld waarbij vele vormen van kennis en een grote variëteit aan bronnenmateriaal aan de orde (kunnen) zijn. Elk van die bronnen vergt echter een specifieke expertise en eigen vorm van historische kritiek. Een welomschreven methodologische benadering ligt dan ook niet zomaar voor de hand. Het lijkt aangewezen om een interdisciplinaire benadering na te streven, waarbij zelfs lessen kunnen worden getrokken uit nieuwe, artistieke vormen van ‘mapping cities’ zoals die de laatste jaren in de kunstwereld zijn opgedoken,⁷³ of uit projecten die de complexe stedelijke fenomenen in de hedendaagse Afrikaanse stad proberen te cartograferen.⁷⁴ Er schuilt natuurlijk een zeker gevaar in het streven naar een zo’n brede, interdisciplinaire aanpak. Richard LeGates heeft in dit verband gewaarschuwd voor een verlies van ‘intellectual rigor’.⁷⁵ Stadshistorisch onderzoek in Afrika, zo willen we echter pleiten, heeft veel te winnen bij een benadering die wetenschappelijke *sérieux* koppelt aan zin voor intellectueel avontuur.

Afbeelding 12: V. Sizaïre (red.), *Ukumbusho (souvenir)*. *Mémoires de Lubumbashi: images, objets, paroles* (Parijs 2001).

71 Voor een recente synthese van de activiteiten van de ‘Mémoires de Lubumbashi’-groep die voortbouwt op het werk van Fabian en Jewsiewicki, zie B. Jewsiewicki, ‘Travail de mémoire et représentations pour un vivre ensemble : expériences de Lubumbashi’, in: D. De Lame en D. Dibwe Dia Mwembu, *Tout passé. Instantanés populaires et traces du passé à Lubumbashi* (Tervuren/Parijs 2005) 27-40. Voor een vroeg project dat de interdisciplinaire aanpak van deze groep goed illustreert, zie V. Sizaïre (red.), *Ukumbusho (souvenir)*. *Mémoires de Lubumbashi: images, objets, paroles* (Parijs 2001).

72 De laatste jaren is met name de stedelijke herinnering gedocumenteerd van enkele Europese, niet-Belgische gemeenschappen in Lubumbashi. Zie o.m. M. Rahmani, *Juifs du Congo – La Confiance et l’Espoir* (Brussel 2008); G. Antippas, *Pionniers méconnus du «Congo-Belge»* (Bruxelles 2008); R. Giordano, *Belges et Italiens du Congo-Kinshasa. Récits de vie avant et après l’indépendance* (Parijs 2008).

73 Zie bv. N. Möntman et al., *Mapping a city* (Ostfildern-Ruit 2004).

74 W. Cuyvers et al., *Breakin. Brazzaville – Kinshasa. Visualizing the invisible* (Baden/Maastricht 2006).

75 R. LeGates, ‘How to study cities’, in: R. Legates en F. Stout, *The City Reader* (Londen 1996) 10.

Mijn Gent

Interview met Frank Beke, burgemeester van Gent (1995-2006)

*Frank Beke werd in 1946 geboren in een 'socialistisch nest'. De Bekes woonden in het geproletariseerde noordwesten van Gent, de Brugse Poortwijk, en waren door hun arbeidersafkomst bijna onafwendbaar in de socialistische zuil terecht gekomen. Zijn vader was apotheker bij de socialistische Volkskliniek. De jonge Frank volgt een parcours binnen de zuil: socialistisch ziekenfonds, wijkclub, ABVV-kadetten. Aan de universiteit studeert hij aanvankelijk Germaanse talen en nadien pers- en communicatiewetenschappen. Daar sluit hij zich aan bij de socialistische studentenvereniging. Gaandeweg lonkt de politiek, in 1983 wordt Frank Beke voor het eerst verkozen als gemeenteraadslid. Hij wordt naderhand eerst schepen van openbare werken (1989-1995) en aansluitend is hij gedurende twee legislaturen burgemeester van de stad Gent (1995-2006). Aan het einde van deze periode legde hij in het boek *Mijn Gent* in een terugblik zijn ervaringen, motivaties en opvattingen vast, als burgemeester van een stad die vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw een opmerkelijke en opgemerkte renovatie heeft meegemaakt, ook als cultureel en intellectueel centrum. Dit boek (opgetekend door journaliste Ine Renson en verschenen bij uitgeverij Manteau in 2006) oriënteerde het gesprek, dat plaats vond op 19 september 2007. Op 21 maart 2008 ontving Beke een eredoctoraat van de Universiteit Gent; zijn bestuurlijke en urbanistische activiteiten stonden daarbij andermaal centraal in de belangstelling.*

Een boek, een traject

'Gent heeft de afgelopen twintig jaar een lange weg afgelegd. Dat die indrukwekkende gedaantewisseling hier mogelijk was, zegt veel over het unieke karakter van de stad. Gent is geen havenstad zoals Antwerpen. Het is ook geen hoofdstad zoals Brussel. Minder dan Leuven is Gent een typische universiteitsstad, en in de categorie historische stad moet het Brugge laten voorgaan. Gent is niet een van die dingen, maar is het allemaal tegelijk. Deze stad draagt geen stempel. Dat werkt bevrijdend. Juist daardoor is hier zoveel mogelijk.'

(F. Beke, *Mijn Gent*, 2006, p. 7-8)

MB en PU: Waarom dit boek over Gent?

FB: Het boek is een samenwerking met Ine Renson van het dagblad *De Tijd*. Zij is een Brugse journaliste die al een aantal jaar in Gent woont. De gesprekken met haar vormden de basis voor dit boek. Ze kon zich echt inleven in mijn persoonlijke gedachten en gevoelens. Nadat ze haar medewerking had toegezegd, kwam de vraag: hoe pakken we dit allemaal aan? Gaandeweg ontstond zo het idee om dit boek op basis van wandelingen te maken. Samen hebben we in Gent rondgelopen, waarna zij het hier en daar heeft

Afbeelding 1: Cover van het boek van Frank Beke, *Mijn Gent* (Antwerpen 2006).

aangevuld met wat studiewerk. Ik heb me vaag geïnspireerd op Geert Maks boek over Europa waarin de auteur van de ene plaats naar de andere gaat¹ en volgens bepaalde thema's plekken bezoekt.

Het is een boek dat je op verschillende manieren kan lezen. Eerst en vooral is het een traject dat u al wandelend hebt afgelegd, maar men kan het bovendien lezen als een autobiografisch traject of als een inventaris van politieke acties en zelfs als een stedenbouwkundig handboek. Het geeft perfect de positie weer van de politicus die nadenkt, beslist, handelt over de stedelijke ruimte en hoe die beleefd wordt door anderen.

Vanaf 14 jaar was ik al met politiek bezig, maar ik ben vanuit de voetgangersbeweging in de actieve politiek en een mandaat gestapt. Eerder toevallig ben ik in 1989 schepen

¹ Frank Beke verwijst hier naar G. Mak, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw* (Amsterdam-Antwerpen 2004). Over dit boek (en nog meer over de lopende televisiebewerking) is al veel inkt gevloeid. Zie onder meer de polemiek tussen Peter Rietbergen en Mak in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 48-60.

Afbeelding 2: Frank Beke onthult samen met de kunstenaar Jo Van Rijckegehem het kunstwerk '3 x gekoooid' in het Muinpark (september 1999). Foto Carlos Hourez. Stadsarchief Gent-De Zwarte Doos, FO/67/921.

van openbare werken en ruimtelijke ordening geworden. Het was een enorm departement. Het omvatte openbare werken, inclusief gebouwen, ruimtelijke ordening en stedenbouw, plantsoenen, landbouw – wat in Gent eerder minimaal is – en ook het grond- en bouwbedrijf. Met andere woorden, ik had zowel de plannings- als de uitvoeringsinstrumenten onder mijn bevoegdheid. Het was een erg inspirerende tijd omdat het je verplicht na te denken over je stad. Deze ervaring is in belangrijke mate de basis geweest voor mijn politiek denken en handelen. Vandaar dat dit in het boek heel sterk naar voor komt. Het ruimtelijke wordt benadrukt door de gekozen methodiek en het feit dat, als je rondloopt in de stad, dat natuurlijk het meest tastbare is wat je ziet. Cultuur komt er ook in voor en verder een aantal aspecten die mij persoonlijk sterk boeien, zoals welzijn en samenlevingsproblemen. In mijn politieke denken vertrek ik heel sterk vanuit de ruimtelijkheid.

Het mooie aan het boek is dat het traject van de wandeling samenvalt met uw levenstraject. Het boek begint met uw jeugd, u loopt door de buurten van uw jeugd en bij het ouder worden en de politieke carrière leest u dat ook af in die buurten. Ook de ontwikkeling van uw belangstelling voor grotere projecten komt als een conclusie naar voor. Zit er een scenario achter deze opbouw van het boek?

Dit is wel het idee bij de wandelingen. Het boek is een product van de omstandigheden waarin ik ben geboren en opgegroeid. Mijn vader was weliswaar apotheker maar ik ben een kind van heel eenvoudige mensen. Mijn moeder is tot haar 14 jaar naar school geweest en is dan op een kasteel gaan 'dienen', zoals dat toen heette. Ik heb mijn jeugdja-

ren in volksbuurten doorgebracht en dat heeft mijn politiek denken in belangrijke mate getekend.

Een charmant detail in dat verband is dat u zegt dat u het resultaat bent van Geluk In 't Werk² en van het feit dat uw ouders elkaar uitgerekend daar hebben ontmoet. Er zit een hint in naar de doener, de man die werken belangrijk vindt. Er klinkt zeer veel arbeidsethos in door, altijd met heel concrete dingen bezig zijn.

Ja, ik ben een bezige bij. Maar ik ben tegelijkertijd iemand die theoretisch nadenkt. In mijn jongere jaren, toen de generatie van mei '68 doordrongen was van grote ideologieën, heb ik altijd geprobeerd om mijn engagement zo concreet mogelijk te vertalen. Ik ben toen een aanhanger geweest van een theorie ontwikkeld door André Gorz, het revolutionair reformisme: men moet zijn eisen ver genoeg stellen zodat een kwalitatieve sprong kan worden gemaakt. Dat beoogt een omschakeling van de maatschappij door heel concrete zaken te doen en te veranderen. Het heeft mij uitstekend geholpen in mijn politiek handelen. Iemand als Jacques Dhaenens, een romanist die heel wat theoretisch werk heeft gepubliceerd en helaas te jong is gestorven, heeft mij veel geleerd. Eerst definieer je de doelstelling en daarna pas de weg die er naartoe leidt. Dat is iets wat ik altijd heb geprobeerd: goed nadenken over datgene wat je wilt en rustig, niet overhaast, de tijd nemen om het te bereiken.

'Il faut laisser du temps au temps', zoals Mitterrand het verwoordde.

Dat is het. Tijd is een miskend goed in onze maatschappij, alles moet veel te haastig gebeuren. Iedereen neemt wel eens een onverstandige beslissing, maar hoe meer tijd je neemt om een zaak van verschillende kanten te bekijken, hoe kleiner de kans wordt op fouten.

Een lokaal politicus

Jonge mensen mogen best radicaal zijn, vind ik. Ik ben pas gematigder gaan denken toen ik al een stuk in de dertig was. Maar ook als jonge socialist geloofde ik niet in de revolutie. Ik was geen barricadespringer. Het is nooit mijn ideaal geweest dat de arbeidersstrijd moest worden gevoerd met de rode vlag en het geweer in de hand. Wel geloofde ik in de theorie van het revolutionaire reformisme, die in de jaren zestig opgang maakte. Die theorie gaat ervan uit dat je hervormingen moet invoeren, maar wel zo snel dat je toch een kwalitatieve sprong meemaakt. Ik was in die tijd een overtuigde marxist, en ik vind dat veel analyses van Marx nu nog overeind blijven.'

(F. Beke, *Mijn Gent*, 2006, p. 38)

Komen we nog even terug op de ideologie en de manier om die te realiseren. Als we naar de actualiteit kijken valt op dat socialistische partijen het op nationaal niveau niet bijzonder goed doen – zie Nederland, België, Duitsland, Frankrijk, de Scandinavische landen... – maar wat wel opvalt is dat belangrijke Europese steden – Parijs, Londen, Berlijn, Rome'... – geleid worden door socialistische burgemeesters, vaak met veel succes en

² *Geluk in 't Werk* (GIW): de naam van de Laurent-kring in de wijk Brugsepoort; deze kringen waren genoemd naar de negentiende-eeuwse Gentse liberale schepen François Laurent die sociale verenigingen oprichtte om aan volksverheffing te doen.

³ Inmiddels worden enkele van deze steden bestuurd door conservatieve en zelfs extreem-rechtse burgemeesters (NVDR).

Afbeelding 3: 'Lire la ville'. Een straat in een Gentse industriebuurt leent zich uitstekend om de historische gelaagdheid van een stad te herkennen. Een negentiende en vroeg twintigste-eeuwse straat met op de achtergrond laat twintigste-eeuwse woonprojecten en de schoorsteen van een relict van het Gentse industriële verleden. (Gent, Tarwestraat, © Peter Stabel)

weerklank. In het kleine Vlaanderen bent u het prototype geworden van de goed besturende no-nonsense burgemeester. Hoe verklaart u dat: de partij en haar ideologie doet het goed op lokaal niveau, maar dat lukt niet op het tussenliggende (nationale) niveau, om over het Europese maar te zwijgen?

Ik heb daar meerdere verklaringen voor. De eerste is dat de socialistische partijen ideologisch stuurloos zijn, onder meer omdat ze geen antwoord hebben op de vlug veranderende maatschappij, de geglobaliseerde wereld. Ze moeten daar dringend werk van maken en zich naar een heel verschillend electoraat richten. Louter op het electoraat van de klassieke arbeider kunnen ze niet meer steunen. Dat men een groot ideologisch manifest moet schrijven om die identificatie weer op te bouwen, denk ik niet. Men moet de herkenbaarheid bij de kiezer weer opbouwen. Een tweede verklaring moet worden gezocht in het stedelijk milieu: daar hebben de socialistische burgemeesters nog een direct contact met de bevolking. De klassieke achterban is bij lokale verkiezingen niet helemaal weg. Ook de hoger opgeleiden, de tweeverdieners, worden aangesproken omdat er keuzes zijn gemaakt inzake cultuur en stedenbouw. Ik ben recent enkele keren in Berlijn geweest. Het is een prachtige stad maar evenzeer een stad met veel armoede. Men mag zulke problemen niet laten verrotten. De kloof tussen rijk en arm moet worden aangepakt. Alle landen zijn natuurlijk verschillend qua wetgeving, maar men kan stellen dat steden meer middelen moeten krijgen zodat ze dat sociaal proces onder controle krijgen. Je kunt steun geven, maar om de situatie ten gronde aan te pakken, mist de stad vaak de hefboomen. Je kunt je zelfs afvragen in hoeverre een staat die nog heeft.

Dan voelt men als politicus toch ook zijn beperkingen: de kloof tussen wat men zou willen en wat men uiteindelijk maar kan doen. Maar u staat wel af en toe voor een kiespubliek dat precies die verwachting heeft en u daarop afrekent.

Je kunt inderdaad geen ijzer met handen breken, dat moet je beseffen. Op een eerlijke manier omgaan met je kiespubliek is daarom ontzettend belangrijk. Het gaat niet op om valse dingen te beloven. Anderzijds moet je ook ver genoeg gaan want met plat realisme bied je geen perspectief. Ik leg ongelooflijk veel nadruk op communiceren. Politici vandaag vergeten dat vaak, ze communiceren niet, ze praten des te meer. Ze praten bovendien vooral met de media maar communicatie heeft veel facetten. Het vraagt ook luisterbereidheid. Dat is alleen mogelijk als je zelf contact hebt met de mensen. Via de media heb je enkel contact met journalisten, niet met de mensen zelf, noch via de tv, noch via de krant. De mensen hebben maar vertrouwen in een politicus als ze weten dat je betrokken bent bij waarmee ze leven een waarin ze leven. Betrokkenheid is essentieel.

Daar heeft een lokale politicus het natuurlijk een stuk gemakkelijker.

Het is een ongelooflijk verschil. Ik kon als burgemeester bijna elke zaterdag bij de mensen langsgaan. Ik ging voornamelijk naar die wijken waarvan ik vermoedde dat de bewoners vanzelf niet zo gemakkelijk contact maken of kunnen maken met de overheid. Ik ben iemand die heel veel te zien is in de stad, die op allerlei plaatsen verschijnt, niet alleen bij de culturele gebeurtenissen waarin ik het meest geïnteresseerd ben, maar ook op kermissen, enzovoort. De mensen weten dat je er bent en aanspreekbaar bent. Een nationaal mandataris heeft het natuurlijk moeilijker. Dat verklaart misschien waarom socialistische partijen het lokaal nog goed doen en nationaal wat minder. De meeste van de burgemeesters die ik ken – Patrick Janssens⁴ is een vrij atypisch geval – komen uit het volk en kunnen dat contact met het volk houden.

Een stad om in te wonen

Uit wat u daarstraks zei, begrijp ik dat een politiek van stadsvernieuwing en cultuur eigenlijk ten goede komt aan de klasse van tweeverdieners en hoogopgeleiden en niet noodzakelijk aan diegenen die het in eerste instantie nodig hebben?

Dat mag u zo niet begrijpen. Het komt niet alleen de tweeverdieners ten goede, maar ze profiteren er proportioneel wel meer van. In een stad met nogal wat hoogopgeleiden als Gent hebben ze genoeg kansen om de culturele horizon ruimer te leggen dan de groep van mensen die uit de maatschappij vallen en zich op zichzelf terugtrekken. Je moet in het beleid beide aspecten sturen. Het sociaal-economische heb je als stadsbestuur veel te weinig in handen. Het culturele en het onderwijs, daar kun je meer ingrijpen. Vandaar de optie om Gent uit te bouwen als stad van kennis en cultuur, die voor iedereen toegankelijk is.

Men heeft het vaak over ‘gentrification’ om een proces van verburgerlijking in bepaalde stadsbuurten aan te duiden. Fors stijgende huur- en koopprijzen van woningen zijn daar doorgaans een duidelijke aanduiding van. Is dit in Gent een ongewild effect van stadsvernieuwing gebleken?

4 De burgemeester van Antwerpen (NVDR).

Afbeelding 4a en 4b: Van beluik tot woonerf. Vele verpauperde beluiken waar de Gentse industriearbeiders waren gehuisvest, werden in de voorbije decennia gerenoveerd en trekken nu hoogopgeleide en jonge nieuwe stedelingen aan. (Gent, Gerststraat, © Peter Stabel)

De immobiliënmarkt is overal oververhit geraakt en prijzen zijn uit de pan gerezen. Dit is een van de nadelige effecten van stadsvernieuwing. Dat kun je zeer moeilijk sturen. Je hebt enkele ruimtelijke instrumenten zoals plannen van aanleg, maar veel kun je daar niet mee doen. Er is bovendien het eigen initiatief van de stad – eigen woningen bouwen, gronden opkopen en goedkoop ter beschikking stellen – en sociale huisvesting. Maar als je dit niet massaal kan inzetten, blijf je in de marge werken van de immobiliënmarkt en wordt elke ingreep problematisch. Voor het overige zijn we er in Gent in geslaagd om een behoorlijke mix van sociale groepen te behouden. Ik heb niet de indruk dat de ‘Gentenaar’ zich verdrongen voelt. Maar een hardnekkige groep mensen zit echt in de marge van de maatschappij en naar mijn gevoelen wordt die groep steeds groter. Het gaat vooral om inwijkelingen. Grote groepen mensen die niet van de klassieke migraties uit Turkije en Marokko afkomstig zijn – een proces dat al lang bezig is en waar we als beleid mee hebben leren omgaan – maar uit Oost-Europa, met vooral de Roma uit Slovaakse, zijn hier aan hun lot overgelaten. Komt daar nog bij dat ze niet langer illegaal zijn en dus geen asiel meer kunnen aanvragen, sinds Slovaakse is toegetreden tot de Europese Unie.

Stedenbouw is met mensen bezig. De middelen zijn materieel, maar de effecten liggen op een ander niveau. Sociale huisvesting hinkt echter achterop. Komt daar iets voor in de plaats of kan men de sociale huisvesting toch weer verstevigen?

Ik zou sociale huisvesting aanwakkeren, er zijn meer kwaliteitsvolle sociale woningen nodig. Veel te lang heeft men op te weinig kwaliteit ingezet. Een sociale woning met één slaapkamer is gekkenwerk. Zelfs oudere mensen willen meer dan één slaapkamer, voor hun kleinkinderen bijvoorbeeld of voor zich alleen, om zich enkele momenten te kunnen afzonderen. Het beleid moet met deze veranderende eisen rekening houden. En ook de regelgeving moet hierbij veranderen. Allerlei politieke en andere bevoogdingsmechanismen voor sociale huisvesting hebben tot een soort gettovorming en verdere marginalisering geleid en dat werkt spanningen tussen de oorspronkelijke bewoners en de nieuwkomers in de hand.

Gent is bekend voor zijn beluiken, een sociale dimensie van de stad die stilaan een historische dimensie is geworden. Vele zijn afgebroken. Moet die afbraak verder gaan of zijn er andere mogelijkheden? Moeten ze niet als getuigenis van een industriële revolutie worden behouden?

Daarover zijn destijds onder professor Herman Balthazar en Romain Berteloot studies gemaakt. Die aandacht was belangrijk op zich. Het zijn inderdaad getuigen van een stuk geschiedenis. Er zijn echter nogal wat beluiken met heel minimale woonkwaliteit. In bijvoorbeeld de heel kleine steegbeluikjes moest je door een gang van nog geen meter breed en kwam er ook nauwelijks licht binnen. Ik heb die beluiken in mijn kindertijd jaren maar al te goed gekend, met de toiletten op de koer en maar één kraantje voor het hele beluik. Men had zelfs geen stromend water. Aan de fameuze Fricandonpoort aan de Muide,⁵ waar de straatgoot een open riool was geworden, kwam alle afval terecht in het smalle weggetje dat er langs liep. Deze levensomstandigheden zijn helemaal niet meer aanvaardbaar aan het begin van de eenentwintigste eeuw. De kwaliteit van de be-

5 Onderdeel van het huidige stadsvernieuwingproject Muide-Meulestede (NVDR).

I
luikwoningen laat daarom niet altijd toe om ze te behouden. De beluiken werden niet voor de eeuwigheid gebouwd, maar met het doel de arbeiders zo goedkoop mogelijk te huisvesten. Je kan er wel enkele bewaren door ze te renoveren en er aantrekkelijke woningen van te maken, meestal door er meerdere samen te nemen in één woning. Dat kan, en het is ook gebeurd.

Grote en kleine stadsprojecten

‘Architectuurpuristen zullen erop wijzen dat het decor nep is, dat het niet meer is dan een façade opgehangen door de eindnegentiende-eeuwse bourgeoisie die in een nationalistische hang naar het verleden een vers middeleeuws sausje over de stad goot. Dat is inderdaad waar. Van de gerestaureerde gevels aan de Gras- en Korenlei en het neogotisch aangeklede postgebouw van Cloquet op de Korenmarkt, over de neogotische gevelrij aan de Sint-Michielselling, met als hoogtepunt het totaal gerestaureerde, zeg maar opnieuw gebouwde Gravensteen: ‘le vieux Gand’ waarmee de affiche van de wereldtentoonstelling in 1913 uitdagend uitpakte, is weinig volledig origineel (...) De van nature nogal cynische en kritische Gentenaar kan het niet nalaten daar nogal meewarig over te doen. Maar het is wel dankzij de romantiek van die tijd dat de grote meerderheid van het historische patrimonium gered werd van de sloophamer.’

(F. Beke, *Mijn Gent*, 2006, p. 104)

U ziet de stad als een opeenstapeling van lagen. Er zijn de resultaten van uw eigen politieke werking die zich inschrijft in die stad, maar er is bijvoorbeeld ook een netwerk van standbeelden en gebouwen die verwijzen naar historische feiten, enzovoort. Deze geven de stad een taal, een beeldtaal. Is dat een bewuste visie op de stad die zichzelf moet vertellen?

Toen ik schepen van ruimtelijke ordening werd, heb ik vaak met architecten en stedenbouwkundigen gesproken en één van de begrippen die mij is bijgebleven is de leesbaarheid van een stad. Een stad die niet leesbaar is, heeft misschien wel een karakter, maar de mensen ontdekken het niet. Leesbaarheid kan op heel wat manieren worden bereikt: via merktekens, gebouwen, standbeelden; of door een goed stratenbeheer en onderhoud van publieke ruimte, door aandacht voor ontmoetingsruimten, enzovoort. Ze kan verder te maken hebben met verkeersregeling. Vanuit de voetgangersbeweging is mij bijgebleven dat we onze ruimte op een slechte manier zijn gaan indelen. Iedereen heeft nog een eigen stukje maar het geheel wordt te weinig als publieke ruimte ervaren. De straat is daar een goed voorbeeld van: de voetganger op de stoep, de fietser zo rechts mogelijk van de weg, terwijl in feite een straat iets zou moeten zijn waar iedereen op een ongedwongen manier zijn plaats moet kunnen innemen. Leesbaarheid kan op verschillende manieren worden bereikt. De stad is op onomkeerbare wijze een product van haar geschiedenis. Gent is een middeleeuwse stad die in de negentiende eeuw sterk is geïndustrialiseerd. Maar nadien waren het Zollikofer-de Vigneplan⁶ of de

6 Het vanaf 1883 geïmplementeerde Zollikofer-De Vigneplan was een Haussman-operatie waarbij men door nieuwe stratentracés te trekken en monumenten te isoleren van hun bebouwde omgeving de binnenstad wilde hertekenen en beter toegankelijk maken (NVDR).

Afbeelding 5: Frank Beke met Koningin Beatrix bij een bezoek aan Gent (met het Belgisch vorstenpaar, 21 juni 2006). Foto Storm Calle. Stadsarchief Gent-De Zwarte Doos, FO/DZD/00/61.

autosnelweg die tot in het Zuidpark voert, dicht bij het hart van de stad, allemaal ingrepen die je niet zomaar ongedaan kan maken. Die vaak minder gelukkige ingrepen maken evenzeer deel uit van de stad. Je moet ze als uitgangspunt nemen voor het hedendaags gebruik van de stad en voor een toekomstvisie die je wil ontwikkelen voor die stad. Ik hou enorm veel van de stad als een samenleving. Dat zijn niet alleen de inwoners maar ook de bezoekers. Ze moeten er zich vrijelijk kunnen bewegen en opgenomen voelen.

Het is meer dan samenleven. Je moet aan dat samenleven een inhoud kunnen geven. De naam Mitterrand is daarnet al gevallen. Dat herinnert meteen aan de spectaculaire ingrepen van de Franse president in Parijs. Maar meteen ook een heel andere aanpak: zeer symbolische bakens, met architectuurobjecten die van bovenuit waren beslist. Uw werking in Gent is veeleer structureel geweest met kleinere ingrepen.

Soms kregen we de kritiek van collega's in het college dat ik niet groots genoeg dacht. Dat kan zijn, en misschien is Gent daardoor zelfs iets te weinig op de kaart gezet. Het is echter in de eerste plaats belangrijk dat Gent er is voor de inwoners en voor de bezoekers. Als je de stad op een dergelijke manier versterkt, zal ze zichzelf wel manifesteren. Dat is volgens mij nu ook aan het gebeuren. De aantrekkingskracht van bijvoorbeeld de Gentse universiteit en van de hogescholen heeft ook met de stad te maken. De mensen komen er speciaal voor naar Gent; zo iets was twintig jaar geleden ondenkbaar.

Inderdaad, dat ervaren wij dagelijks als we met studenten praten. Ze kiezen voor deze stad omdat het er gezellig is en een groot cultureel aanbod heeft.

Deze stad is er op twintig jaar tijd helemaal anders gaan uitzien. Ze is ook qua atmosfeer helemaal veranderd. Dat kan een bestuur voor een stuk sturen, maar men moet de rol van een overheid niet overschatten. Die processen gebeuren door de inzet van heel veel mensen: een paar goede rectoren aan de universiteit, die toekomstvisie hadden, en de fusie van hogescholen samen met associatievorming met de universiteit, telkens geleid door sterke mensen. Het Kunstencentrum Vooruit, bijna met de moed der wanhoop in 1982 begonnen door een paar jonge mensen, kun je al evenmin wegcijferen. Vergeten we niet de festivals zoals het filmfestival, destijds opgericht door Ben Terhelst met zijn filmgebeuren en uiteindelijk uitgegroeid tot wat het vandaag is onder Jacques Dubrulle; het Festival van Vlaanderen; het Blue Note festival en – in de sfeer waar ik niets van af weet – de ‘Ten Days of Techno’. Verder is er het SMAK, oorspronkelijk een vereniging van mensen die hedendaagse kunst in Gent wilden brengen, bij wijze van spreken in een achterzaaltje van het toenmalige Museum voor Schone Kunsten. In deze opsomming vergeet ik er veel: het hele theatergebeuren bijvoorbeeld, met interessante figuren als Dirk Pauwels of Erik De Volder.

Is dat iets wat je vanuit uw positie als burgemeester kunt sturen?

Je kunt dat maar heel gedeeltelijk doen. De middelen waarover een stad beschikt zijn immers niet zo groot. Eigenlijk heeft de culturele sector meer nodig dan het weinige wat de stad ter beschikking kan stellen. Maar je kan veel doen door de infrastructuur te veranderen en te verbeteren. Op dat vlak hebben we in Gent belangrijke keuzes gemaakt door vanuit de stad in culturele infrastructuur te investeren. De stad wordt pas aantrekkelijk op het moment dat er een andere sfeer heerst. Cultuur is daarin zeer belangrijk. Daarvoor komen mensen hier wonen of hier hun geld spenderen. Je ziet het gewoon. Gent is privé enorm *opgekalefaterd*. Er is bijna geen leegstand meer. Dat heeft niet alleen te maken met het toegenomen aantal inwoners en de druk op de woningmarkt, maar met het feit dat mensen weer heel bewust in het centrum zijn komen wonen. Als je een sfeer hebt gecreëerd, dan komen er gemakkelijker materiële middelen om aan andere dingen te besteden. Je moet in een opwaartse spiraal geraken, maar we zaten in Gent tot voor kort in een neerwaartse spiraal.

Men moet in die zaken zeer goede contacten hebben met investeerders. Lag dat voor u als socialist moeilijk om met die in die periode vooral neo-liberale middens contacten te onderhouden?

Het was moeilijk en het was wennen. Maar één ding moet je zeker doen: niet te vlug plooiën voor hun wensen. Het is logisch dat ondernemers winst willen maken, anders doen ze het niet. Je moet een beetje de mentaliteit hebben van Deng Xiaoping: het maakt niet uit welke kleur de kat heeft, als ze maar muizen vangt. Maar je mag zeker niet plat op de buik gaan liggen. Trouwens, ze worden niet altijd zo graag voortdurend op hun wenken bediend. Het is een raar volkje hoor. Wat weerstand appreciëren ze wel, want daardoor verbeteren vaak hun projecten. Ik ben van nature een twijfelaar en ik toon dat altijd. Aan het einde van een gesprek zeg ik nooit ‘OK, het is in orde’. Ze wisten dan, dat hebben er mij een paar achteraf persoonlijk gezegd, dat ze hun huis-

werk moesten overdoen. Zo verkrijgt u uiteindelijk betere kwaliteit. Uiteraard zijn er minder goede dingen gebouwd, waar je geen greep op hebt; en een foute architectuurbeslissing, daar word je decennia lang mee geconfronteerd.

Voor de grote projecten van Gent Sint-Pieters en binnenkort de Oude Dokken, gaat de stad heel veel geld moeten ophoesten. Komt dat in orde?

De stad moet dat niet betalen. In het project voor Gent Sint-Pieters⁷ heb ik heel veel vertrouwen. Men zal het privé-gedeelte wel geleidelijk moeten invullen. Daar heeft de stad de wijze beslissing genomen zelf de gronden te kopen van de NMBS. Als eigenaar kun je veel meer sturen. Dan kun je in de basisakte een aantal dingen opleggen. Je moet proberen zo weinig mogelijk afhankelijk te zijn van de markt. Voor Gent Sint-Pieters werken we samen met de Vlaams Bouwmeester, er komt een kwaliteitskamer, enzovoort. Dat zit goed. Al moeten er altijd afwegingen worden gemaakt in relatie tot het beschikbare geld. Je hebt altijd maar de middelen die je hebt, ze zijn niet oneindig.

Concurrentie en noodzaak

‘Nu de haven steeds verder naar het noorden opschuift, opent dat perspectieven om iets te doen met oude dokken die tegen het stadscentrum aanliggen. Dat is precies wat het op stapel staande Scharnierproject rond het Handels- en Houtdok beoogt: de uitdaging aangaan om de verouderde industriële site tussen Dampoort en Muide om te bouwen tot een gebied waar wonen, werken, handeldrijven, cultuur en ontspanning centraal staan.

Het hele idee van architect Rem Koolhaas en zijn bureau OMA is ‘durven vernieuwen’: het project moet de stadsvlucht tegengaan. Er zal daarom veel aandacht zijn voor experimentele vormen van wonen in de stad.’

(F. Beke, *Mijn Gent*, p. 216)

Van middelen gesproken, er is een duidelijke onvrede over de moeilijke relatie met de Vlaamse overheid. Het project voor het muziekforum aan de Krook, het cultuurstadion waar Gerard Mortier van droomde en dat er niet is gekomen, is daar een mooi voorbeeld van. Het is een probleem dat niet alleen Gent aangaat, alle centrumsteden in het Vlaanderen dat vanuit een rurale benadering denkt, ervaren dit, of niet?

Ik heb niet meegedaan aan die concurrentiestrijd tussen Antwerpen en Gent, maar het doet wel pijn als je ziet welke middelen naar Antwerpen gaan en niet naar Gent. Andere steden klagen dan over wat naar Gent komt. Dat is een onwezenlijke discussie. Men is er zich veel te laat van bewust geworden hoe belangrijk de steden zijn in de ontwikkeling van Vlaanderen en van België. Gelukkig is zowel op het vlak van de Vlaamse als van de federale regering een stedenbeleid ontstaan. Vanuit Vlaanderen wordt dat redelijk goed gesteund, maar men zou duidelijker kleur moeten bekennen. De mensen van buiten Gent (Sint-Martens-Latem, De Pinte, noem maar op) leven allemaal met Gent; ze keren ’s avonds wel naar hun villa terug, maar hebben er geen enkel voordeel bij dat de kern van Gent aan het verrotten gaat. Vroeg of laat krijgen ze dan problemen, als ze

7 Het project Gent Sint-Pieters, een reusachtig bouwproject in de omgeving van het Sint-Pietersstation, het belangrijkste spoorwegknooppunt in de stad, is meteen ook een van de grootste openbare bouwprojecten in de geschiedenis van de stad (NVDR).

Afbeelding 6: Het nieuwe gerechtsgebouw van Gent (Beel & Achtegael architecten). Het grootschalige gebouw werd opgetrokken op het desolate en verlaten terrein van de negentiende-eeuwse gordel met de hoop een nieuwe buurtdynamiek op gang te brengen. (Opgeëistenlaan, © Peter Stabel)

niet meer veilig naar de film kunnen gaan, bijvoorbeeld, of geen museum of theater meer vinden in de stad omdat er geen geld is om die open te houden. Vlaanderen zou dat veel beter moeten begrijpen: het zal stedelijk zijn of niet zijn.

Als het gaat over ontwikkelingen als Gent Sint-Pieters of de Oude Dokken plaatst Gent zich op een niveau waar het concurreert met andere steden waar gelijkaardige ontwikkelingen plaatsvinden; kijken we maar naar Nederland. Maar ook in Antwerpen of Leuven zijn er vergelijkbare ontwikkelingen. Moet een stad als Gent zich daarbij een eigen profiel aanmeten?

In een Europa waar staatkundige grenzen minder belangrijk worden, zijn steden herkenningspunten. We zouden beter tot samenwerking dan tot concurrentie met elkaar komen. Samenwerking kan op velerlei vlakken: de havens bijvoorbeeld. Het is toch te gek dat in Vlaanderen de havens elkaar beconcurreren. Iedereen kan zijn eigen niche vinden, terwijl Antwerpen de grootste haven blijft. Hetzelfde op het vlak van cultuur: elk museum wil een overzicht brengen van de totaliteit; maar neem nu het museum voor Schone Kunsten in Antwerpen, dat is zeer sterk voor de zestiende en zeventiende eeuw; het museum van Gent voor de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog; dat van Brugge voor de Vlaamse primitieven en wat er mee te maken heeft. Bouw dat verder uit, onze steden liggen op een halfuur rijden van elkaar. Een toerist die naar Vlaanderen komt, bezoekt wellicht de drie steden. Ik noem nu dit voorbeeld, maar er zijn er nog: de sportsector bijvoorbeeld. Men moet dat vanuit elke stad bekijken, het

Afbeelding 7: Project Gent Sint-Pieters. De grootste bouwput van Vlaanderen, met op de achtergrond het oude stationsgebouw van Louis Cloquet (1910), moet op termijn een geheel nieuwe woon-, werk- en verkeersinfrastructuur rondom het belangrijkste station van de stad op gang brengen. Het project wordt door buurtcomités en door de milieubeweging sterk gecontesteerd. (Koningin Fabiolalaan, © Peter Stabel)

moet gaan over stadsprojecten die de stad zich kan eigen maken. Ik geloof niet in het neerpoten van een of ander belangrijk gebouw. Soms werkt zoiets zoals in Bilbao, maar daarmee kom je niet in concurrentie met andere steden. Wil een stad aantrekkelijk zijn, dan betekent dat, dat je een stuk wegneemt van anderen. Anders ondergraaf je de financiële basis van elk initiatief en moeten er dus afspraken worden gemaakt. Maar uiteindelijk komen er enkel voldoende inkomsten door belastinginkomsten en door onroerende voorheffing. Dat heeft dus ook met de herwaardering van de stad te maken; als de woningen verbeteren en kantoren en bedrijven worden aangetrokken, dan komen er meer inkomsten uit onroerende voorheffing.

De toeristische en culturele uitdaging

Toerisme is een ander aspect van die internationale dimensie. Het historische karakter van Gent wordt dan gezien als een belangrijk potentieel. Maar zitten daar geen riskante kanten aan? Een onstuitbare overspoeling door het toerisme? Is er voor Gent een alternatief toeristisch model opgemaakt?

Onlangs was ik nog in Brugge in de buurt van het Minnewater, een prachtig stukje stad, maar ik zou niet willen dat ik op het Sint-Baafsplein over de toeristen struikel, wat op die plek in Brugge wel het geval is op een zomerse zondag. We proberen Gent toeristisch aantrekkelijk te maken en mensen te laten beseffen dat deze stad bestaat. Want één van de dingen die je merkt is dat velen Gent niet kennen. Als ze het leren kennen,

zijn ze verrast door de schoonheid en vooral door het feit dat het een interessante stad is. Deze stad moet je als toerist echt ontdekken. Indien je alleen het Gravensteen, het Sint-Baafsplein en de Gras- en Korenlei bezoekt, dan heb je wel een belangrijk stuk gezien, maar toch maar een fragment. Gent is een stad met heel veel lagen, je moet durven delven. Wanneer je aan de oppervlakte blijft, heb je alleen wat mooie zaken gezien. De ervaring van de stad heb je dan echter niet.

Het is evenzeer een moeilijke stad. Ik ga dikwijls met geofende buitenlandse collega's in de stad, die gewoon zijn om naar steden te kijken, maar het is niet zo simpel om Gent te kennen. Het patroon van de twee rivieren is herkenbaar, wat zich daartussen heeft afgespeeld is minder evident ...

Het is een stad die door heel wat ingrepen in de geschiedenis is gekenmerkt. Dat heeft vele littekens achter gelaten, en die moeten tot hun recht komen. Met de uitbouw van het stadshistorisch museum van de Bijloke, het STAM, moet die opstap er komen. Het is een interessante plek waar vele initiatieven kunnen samenkomen. Het is historisch als gebouwenpatrimonium belangrijk, maar het is een plek waar de toerist normaal niet komt. Die vindt de Bijloke niet. Het erfgoedbeleid is een vrij recent fenomeen in Vlaanderen. Ik heb destijds het museum van de Bijloke virtueel moeten sluiten, toen ik cultuur als bevoegdheid had. We hadden de middelen niet om het museum uit te bouwen. Het was totaal verouderd en er zat weinig of geen dynamiek meer in. Nu zijn vanuit het erfgoeddenken de zaken opnieuw opgestart. Ik heb heel veel vertrouwen in de ploeg die er mee bezig is. Het is een strategische keuze om culturele infrastructuur in verschillende wijken te brengen. Dat heeft voor- en zijn nadelen. Het probleem blijft evenwel om voor cultuur de middelen te vinden. Er zijn weinig mensen met cultuur bezig en politici staan er vaak passief tegenover. Er actief voor kiezen is moeilijk, het is *immaterieel*. Welzijn is dat ten dele ook, maar men voelt het vlugger aan als daar iets misloopt, net als bij onderwijs: kinderen moeten naar school kunnen gaan. De nood aan cultuur ligt anders. In een schepencollege moet daar voor worden gevochten. Ook al heeft men gekozen voor de slogan 'Gent, stad van kennis en cultuur', het element cultuur is geen evidentie.

Abstracts

REINOUD VERMOESEN, 'Divided by walls? Commercial circuits in town and on the countryside (Alost region, 1650-1800)'

This article focuses on the economic flows between town and countryside between 1650 and 1800. Taking a proto-industrial region under examination, a part of Inland Flanders, the functioning of the linen market of Alost is examined. However, personal relations point to the existence of several in- and output circuits along side the urban linen market. Therefore, the access to the circuits for yarn and lace is studied and the motivations of the main participants were scrutinised. Consequently, a web of economic transactions was uncovered, more complex than traditionally described by the concepts *Kauf* and *Verlag*, which are frequently used in the proto-industrial debates.

WOUTER VAN ACKER, 'A geography of the information networks in the municipal movement. The information model of Paul Otlet (1868-1944) for the International Union of Local Authorities'

This article studies the development of municipal information networks in the beginning of the twentieth century. These networks aimed at describing, knowing and controlling the city. Henceforth, the International Union of Local Authorities (IULA) is studied as a municipal information network which operated on an international scale. The article focuses on the role played by Paul Otlet (1868-1944) in the definition of the IULA as an international information network with a documentation centre. This international conception is compared to the regional conception of municipal knowledge of Patrick Geddes (1854-1932). By looking at the difference between their geographical conception of municipal knowledge, this article argues that information networks determine our knowledge and treatment of the city.

ANTOON VRINTS, 'Taking justice into one's own hands. Collective sanction as a means of informal social control in Antwerp during the first half of the twentieth century'

Analysis of police archives of the city of Antwerp contradicts widespread ideas on social control in contemporary cities. The actuality and the social functionality of collective sanctions in a twentieth-century city, refutes the hypotheses that informal social control is incompatible with the needs of contemporary urban life. These collective actions were used by informal neighbourhood networks to informally sanction transgressions of the codes of the streets. In the context of social and political tensions informal sanctions were undertaken as well. The message of the sanctions was expressed through a charivari-style repertory of action.

Sommaires

REINOUD VERMOESEN, 'Séparés par des remparts? Circuits commerciaux urbains et ruraux (région Alost, 1650-1800)'

Cette contribution traite des relations économiques entre ville et campagne pendant la période de 1650 à 1800. Plus spécifiquement, l'article met au point les contraintes que le marché urbain d'Alost exerçait sur l'industrie linière rurale et ceci pour une région de la Flandre intérieure, qui fut caractérisée par le développement proto-industriel. Formés par des réseaux personnels, plusieurs circuits d'organisation industrielle existaient en dehors du marché urbain. Dans cet article l'auteur a analysé d'une part l'accès aux différents circuits de production de file en de dentelle et d'autre part la motivation des participants aux dits circuits. Par conséquent, l'auteur a pu démontrer l'existence de réseaux bien plus compliqués que ceux traditionnellement expliqués par les concepts Kauf et Verlag.

WOUTER VAN ACKER, 'Une géographie des réseaux d'informations dans le mouvement municipal. Le modèle d'information de Paul Otlet (1868-1944) pour l'Union Internationale des Villes'

Cet article a comme sujet le développement municipal des réseaux d'informations au début du vingtième siècle. Ces réseaux avaient pour but de décrire, comprendre et contrôler la ville. Cette étude présente L'Union Internationale des Villes (UIV) comme un réseau d'information municipale opérant à une échelle internationale. Paul Otlet (1868-1944) a joué un rôle important dans la conception de l'UIV comme un réseau international d'information comprenant un centre de documentation. Cette conception internationale est comparée à la conception régionale du savoir municipal de Patrick Geddes (1854-1932). Par une étude des différences entre ces deux conceptions géographiques distinctes du savoir municipal, cet article tente à révéler comment les réseaux d'information déterminent notre compréhension et notre traitement de la ville.

ANTOON VRINTS, 'Faire la justice soi-même. Sanctions collectives comme mécanisme de contrôle social informel à Anvers pendant la première moitié du vingtième siècle'

L'analyse des archives policières de la ville d'Anvers met en cause quelques idées fixes sur le contrôle social dans la ville d'aujourd'hui. En montrant l'actualité et la fonctionnalité sociale de sanctions collectives dans une ville du vingtième siècle, elle met notamment en évidence le caractère problématique de l'hypothèse selon laquelle le contrôle social informel est incompatible avec les exigences de la vie urbaine contemporaine. Ces mesures furent utilisées par des réseaux de voisinage pour sanctionner informellement des transgressions du code de vie du quartier. Dans le contexte de conflits sociaux et/ou politiques les sanctions informelles furent également d'actualité. Le message de sanction fut exprimé par un répertoire charivaresque.

Personalia

LUCE BEECKMANS (1983) studeerde in 2005 af als burgerlijk ingenieur-architect aan de Universiteit Gent. Ze was een tijd lang werkzaam als architect en stedenbouwkundige bij Stéphane Beel Architecten. Sinds 2007 bereidt ze als onderzoekster binnen de Vakgroep Architectuur- en Stedenbouwgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen een doctoraat voor over de rol van lokale actoren in de 20ste eeuwse stedelijke ontwikkeling in niet-Westerse gebieden (Promotor: Auke van der Woud (RUGroningen); co-promotoren: Marijke Martin (RUGroningen) en Johan Lagae (UGent)). De stad Kinshasa in de huidige Democratische Republiek Congo, die ze meermaals bezocht, vormt één van de centrale case-studies in dat onderzoek. Correspondentieadres: Rijksuniversiteit Groningen, Vakgroep Architectuur- en Stedenbouwgeschiedenis, Oude Boteringstraat 34, 9712 GK Groningen, Nederland. E-mail: l.beeckmans@rug.nl

MARC BOONE (1955) is hoogleraar aan de Universiteit Gent. Naast stadsgeschiedenis behoren ook de sociaal-politieke geschiedenis van de Middeleeuwen, de periode van de Bourgondische hertogen, de methodologie en theorie van de geschiedschrijving en historiografie tot zijn onderzoekinteresses. Verder is hij directeur van het IUAP-project 'City and society in the Low Countries (1200-1800): urban space, social capital, knowledge and culture' en is hij lid van de Commission of the History of towns en van de European Association for Urban History. Correspondentieadres: Universiteit Gent, Blandijnberg 2, kantoor 4.09, 9000 Gent. Tel.: ++ 32 (0)9 264 40 19; E-mail: Marc.Boone@UGent.be

HENK DE SMAELE (1970) doceert Cultuurgeschiedenis van de Nieuwste Tijd, Geschiedenis van de Islam en Geschiedenis van Lichaam, Gender en Seksualiteit aan de Universiteit Antwerpen, waar hij verbonden is aan de Onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis en aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis. Hij promoveerde in 2000 aan de KU Leuven op een proefschrift over religie en partijidentificatie dat binnenkort zal verschijnen onder de titel *Rechts Vlaanderen* (Leuven: Universitaire Pers). Hij publiceert voornamelijk over de geschiedenis van het politieke denken, over representaties van mannelijkheid en over de geschiedenis van seksualiteit. Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 220 42 81. E-mail: henk.desmaele@ua.ac.be

JOUCHE DE VRIES (1960) studeerde politieke wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en is sinds 1984 werkzaam bij de vakgroep Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in 1989 bij prof. dr. H. Daudt en prof. dr. H. Daalder op het proefschrift *Grondpolitiek en kabinetscrisis*. Het onderzoek richtte zich op de val van drie centrumlinkse kabinetten. Sinds 1999 is hij hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Leiden en wetenschappelijk directeur van Campus Den Haag van diezelfde universiteit. Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Campus Den Haag, Lange Houtstraat 5-7 2511 CV Den Haag. Tel.: ++ 32 (0)70 302 1070. E-mail: dverheijen@campusdenhaag.nl

JAN HEIN FURNÉE (1972) is als universitair docent verbonden aan de opleiding Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 2007 op het proefschrift *Vrijetijds-cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890*. Hij publiceerde onder meer over negentiende-eeuwse herensociëteiten, concertleven, grands cafés, schaatsvertier en winkelcul-

tuur. Over de stand van de Nederlandse geschiedschrijving publiceerde hij 'Beeld, ruimte en maatschappij. Nieuwe wegen in de Nederlandse stadsgeschiedschrijving', *Groniek. Historisch tijdschrift*, themanummer 'Nederlandse steden: beeld en ruimte', 162 (2004) 9-27. Voor meer informatie zie <http://home.medewerker.uva.nl/w.j.h.furnee/index.html>.

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Geschiedenis, Spuistraat 134, NL-1012 VB Amsterdam. Tel: ++31 (0)20 525 44 65. E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl

DIRK JACOBS (1971) is sinds 2004 hoofddocent sociologie aan de Université Libre de Bruxelles. Hij is er lid van het onderzoekscentrum METICES aan het Institut de Sociologie. Hij is ook gastprofessor aan de FUSL. Zijn onderzoek spitst zich toe op politieke participatie en verenigingsleven bij etnische minderheden en integratiebeleid. Hij studeerde sociologie aan de Universiteit Gent (1993) en behaalde zijn doctoraat aan de Universiteit Utrecht (1998). Voor 2004 was hij werkzaam aan de Universiteit Utrecht, de KUBrussel, de VUB en de KULEuven.

Correspondentieadres: METICES/ULB, 44 Avenue Jeanne, 1050 Brussel. Tel: ++32 (0)2 6503272. E-mail: dirk.jacobs@ulb.ac.be

JOHAN LAGAE (1968) is docent architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij promoveerde er in 2002 op een proefschrift over koloniale architectuur in de voormalige Belgische kolonie Congo. Hij verricht verder onderzoek naar 20ste eeuwse architectuur in België, wereldtentoonstellingen in het interbellum, de problematiek van het 20ste eeuwse architecturale erfgoed, en stadsgeschiedenis in Afrika. Naast diverse boekbijdragen, publiceerde hij onder meer in *Journal of Architecture*, *Third Text*, *Cahiers Africains*, *Feit & Fictie*. Hij stelde een oevrecatalogus samen over architect Claude Laurens alsook een cd-rom met een interactief beeldessay over de Congolese stad Boma rond 1900. Hij was (co-)curator van *Het geheugen van Congo. De koloniale tijd* (Tervuren, 2005) en *Congo. Stedelijke landschappen anders bekeken* (Brussel, 2007). Momenteel werkt hij, in samenwerking met enkele lokale partners, aan een multimedia-project rond het bouwkundig erfgoed in de stad Lubumbashi, Congo.

Correspondentieadres: Johan Lagae, Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur en Stedenbouw, J. Plateastraat 22, 9000 Gent. Tel.: +32 (0)9 264 39 08. E-mail: Johan.lagae@UGent.be

PIETER UYTENHOVE (1957) is sinds 2000 voltijds docent Theorie en Geschiedenis van de Stedenbouw en verantwoordelijke van het vakgebied Stedenbouw aan de UGent. Hij studeerde ingenieur-architect (KULEuven) en stedenbouw (Institut d'Urbanisme de Paris) en doctoreerde aan de Ecole des Hautes Etudes et Sciences Sociales (EHESS) in Parijs. Momenteel is hij verantwoordelijke van het Labo Stedenbouw van de Ugent, dat onderzoek in het domein van het stadsontwerp ontwikkelt, evenals onderzoek over nieuwe landschappen in Vlaanderen, streek-eigenheid en landschapsfotografie. Doctoraal onderzoek vindt onder zijn leiding plaats over onder andere: Infrastructuur en hedendaagse landschappen in België, Stedelijke netwerken en openbaar domein in Gent, ... Verder was hij coördinator van het architectuurprogramma van Antwerpen 93, culturele hoofdstad van Europa. Tot 1999 was hij onafhankelijk onderzoeker en verantwoordelijke van de tekeningencollectie van de Académie d'Architecture in Parijs.

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Jozef Plateastraat 22, 9000 Gent. Tel.: ++ 32 (0)9 264 39 26. E-mail: Pieter.Uytenhove@UGent.be

WOUTER VAN ACKER (1981) studeerde af als Burgerlijk ingenieur-architect aan de Universiteit Gent (1999-2004). Tijdens het academiejaar 2003-2004 studeerde hij aan de TU Berlin, waar hij zijn afstudeerscriptie schreef over de bakstenen sculpturen van de Deense kunstenaar Per Kirkeby. Na zijn stage als architect startte hij met zijn doctoraatsonderzoek in 2006 over de 'Analoge ruimten van Paul Otlet' aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw, Universiteit Gent.

Dit project beoogt een monografische studie van het werk van Paul Otlet (1868-1944) en onderzoekt de analogie tussen de organisatie van ruimte en de organisatie van kennis.

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Vakgroep Architectuur & Stedenbouw, Jozef Plateaustraat 22, 9000 Gent. Tel: ++32 (0)9 264 37 42. E-mail: W.VanAcker@UGent.be

REINOUDE VERMOESEN (1980) studeerde geschiedenis aan de KULeuven (1998-2002) en is sinds 2003 als mandaatassistent verbonden aan het Departement Geschiedenis en het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoeksterrein omvat de vroegmoderne rurale huishoudeconomie en de economische stromen tussen stad en platteland.

Correspondentieadres: Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen. Tel.: ++32 (0)3 220 45 71. E-mail: reinoud.vermoesen@ua.ac.be

ANTOON VRINTS (1978) studeerde geschiedenis in Antwerpen en Gent. Hij publiceerde over geweld, het Vlaams-nationalisme en de Duitse minderheden in België. In 2006 verdedigde hij aan de UGent het proefschrift *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit in Antwerpen (ca. 1910-1950)*. Hij is verbonden aan de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis/Onderzoeksgroep Sociale geschiedenis na 1750: Oorlog, crisis en maatschappij (Universiteit Gent).

Correspondentieadres: Universiteit Gent, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Tel.: ++ 32 (0)9 264 40 04. E-mail: antoon.vrints@ugent.be

WIM WILLEMS bezet (samen met Leo Lucassen) de leerstoel Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden / Campus Den Haag, met speciale aandacht voor de ontwikkelingen van Den Haag sinds 1880. Hij is tevens werkzaam bij het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (Universiteit van Amsterdam) en verbonden aan het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten. Zijn meest recente boeken, met Lucassen, zijn 'Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies' en 'De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwikkeling'. Een meer autobiografisch werk is 'Plekken van herinnering. Over de stad van toen en nu'.

Correspondentieadres: OW-Instituut Geschiedenis, Letteren, Universiteit Leiden, Haagse vestiging, Postbus 13228, 2501 EE Den Haag. Tel: ++31 (0)71 527 2651.

E-mail: wwillems@campusdenhaag.nl

SAMI ZEMNI (1972) is professor in de politieke wetenschappen. Hij behaalde een licentiaat in de politieke en sociale wetenschappen (UGent), een *maitrise d'études approfondies de science politique comparative, option monde arabe et musulman* (IEP Aix-en-Provence) en het doctoraat in de politieke wetenschappen aan de Ugent. Als onderzoeker specialiseert hij zich in de politieke evoluties van Noord-Afrika en het Midden-Oosten en meer bepaald de politieke islam. Hij schrijft en publiceert boeken en artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften. Hij is coördinator van the *Middle East and North Africa Research Group*. Hij was eveneens voorzitter van het Centrum voor Islam in Europa van 2003 tot 2007.

Correspondentieadres: Vakgroep Studie van de Derde Wereld, Universiteitstraat 8, 9000 Gent. Tel: ++32 (0)9 264 69 54. Email: sami.zemni@UGent.be

Uitgeverij Verloren

Wouter P. Beekers en Rolf E. van der Woude, **Niet bij steen alleen**. Patrimonium Amsterdam: van sociale vereniging tot sociale onderneming 1876-2003. (PR 32), 416 blz., gebonden, full colour, ISBN 978-90-8704-077-2, € 29,-

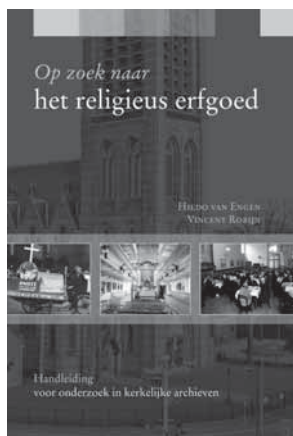
De Amsterdamse Werkliedenvereniging Patrimonium werd in 1876 opgericht om een volksbeweging in gang te zetten tot behoud van Nederland als orthodox-protestantse natie. Patrimonium werd een van de grootste woningcorporaties van Nederland. Ook na de secularisatie, waarin Patrimonium zelf een rol speelde, bleef het christelijk-sociaal denken van invloed.

Bianca van den Berg, **De Sint-Janskerk in Gouda**. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan. 317 blz., gebonden, geïllustreerd (deels in kleur), ISBN 978-90-8704-059-8, € 27,-. Uitgave in samenwerking met Historische Vereniging Die Goude De Goudse Sint-Janskerk, met haar wereldberoemde gebrandschilderde ramen ('Goudse Glazen'), is een gotische kerk, waarvan de bouw is gestart in de dertiende eeuw. Dit boek biedt een reconstructie van de bouw- en restauratiegeschiedenis en laat zien welke plaats de kerk in architectonisch opzicht inneemt onder de Hollandse stadskerken.

Harry Donga, **Christoffel van Brants en zijn hofje**. De geschiedenis van het Van Brants Rus Hofje vanaf 1733. 186 blz., gebonden, geïllustreerd (deels in kleur) ISBN 978-90-8704-049-9, € 19,-

Het eerste deel van dit boek belicht de grote betekenis van de Amsterdamse lutherse koopman Christoffel van Brants (1664-1732) voor de politieke en handelsbetrekkingen tussen Holland en Rusland. Het tweede deel beschrijft de geschiedenis van het Van Brants Rus Hofje dat hij aan het eind van zijn leven stichtte voor 'behoefte' vrouwen en weduwen.

Hildo van Engen/Vincent Robijn, **Op zoek naar het religieus erfgoed**. Handleiding voor onderzoek in kerkelijke archieven. (Zoekreeks 5), 180 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-8704-036-9, € 19,-

Het eerste deel van deze Zoekgids behandelt in hoofdlijnen de Noord-Nederlandse kerkgeschiedenis en de kerkelijke organisatiestructuren. De daarop volgende hoofdstukken laten zien welke informatie over kerkgebouwen, kerkelijk bezit, sociale zorg, verenigingsleven, geloofsleven en personen te vinden zijn in kerkelijke archieven.

Postbus 1741, 1200 BS Hilversum | t 035-6859856 | f 035-6836557 |
e-mail info@verloren.nl | www.verloren.nl |

Onze boeken zijn verkrijgbaar in de boekhandel.

Bij directe bestellingen worden de verzendkosten in rekening gebracht.

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruikte voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis dankt volgende personen voor hun medewerking:

Koos Bosma, Piet de Rooij, Henk de Smaele, Pim Kooij, Erika Kuijpers, Clé Lesger, Marijke Martin, Herman Roodenburg, Yves Seghers, Vincent Sleebe, Hugo Soly, Bas van Bavel, Linda Van Santvoort, Christophe Verbruggen en Dirk Jan Wolffram.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 3 (2008) 2

REINOUD VERMOESEN 105
Gescheiden door de wallen? Commerciële circuits in de stad
en op het platteland (de regio Aalst, 1650-1800)

WOUTER VAN ACKER 122
Een geografie van de informatienetwerken in de stedelijke
beweging. Het informatiemodel van Paul Otlet (1868-1944)
voor de Union Internationale des Villes

ANTOON VRINTS 143
Het recht in eigen handen. Collectieve sanctie als mechanisme
van informele sociale controle in Antwerpen tijdens de eerste
helft van de twintigste eeuw

Dossier 163
DIRK JACOBS, HENK DE SMAELE, JOUKE DE VRIES EN
SAMI ZEMNI (samengesteld door Wim Willems). Het land
van aankomst door Paul Scheffer. Een Journalistieke
studie over politiek en wetenschap

Reviews
JAN HEIN FURNÉE 187
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2007)

JOHAN LAGAE EN LUCE BEECKMANS 209
De (her)ontdekking van de Afrikaanse stad. Enkele
aantekeningen bij actuele thematieken in het historisch
onderzoek naar de koloniale stad in sub-saharisch Afrika

Interview
MARC BOONE EN PIETER UYTENHOVE 209
Mijn Gent. Interview met Frank Beke, burgemeester
van Gent (1995-2006)

Abstracts 241
Sommaires 242
Personalia 243

ISSN 1872-0676

STADS
geschiedenis

